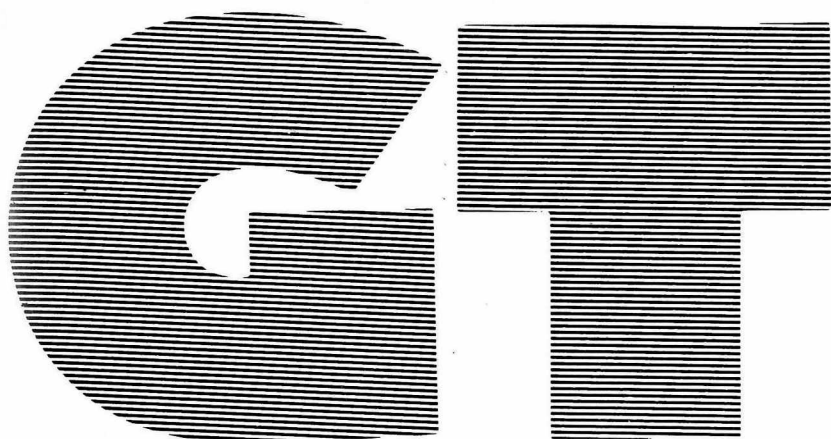

1993/ 4



Gazdaság & Társadalom

Tartalomból:

- Dr. Szira Tamás: Quo vadis Hungaria?
Dr. Felmérai István: Háziorvosi ellátás és
anyagi-érdekeltségi rendszer
Dr. Prugberger Tamás: A kisebbségi jogok rendezésének
kérdései Közép-Európa térségében
Dr. Krizsán László: A gazdasági növekedés társadalmi
feltételei a "fejlődő" országokban II.
Dr. Balázs Judit: Tőkefelhalmozási-iparosítási kísérletek
az Oszmán Birodalomban
Fekete Dezső: Levél a Római Klubnak

Társadalomtudományi folyóirat

**GAZDASÁG
ÉS
TÁRSADALOM**

IV. évfolyam 4. szám, 1993.

A szerkesztőbizottság elnöke: Dr. Gidal Erzsébet

A szerkesztőbizottság tagjai: Dr. Bíró Zoltán, Dr. Fecske Mihály,
Dr. Gánti Tibor, Dr. Gidal Erzsébet, Dr. Szretykó György

Megjelenik kéthavonta

A folyóirat a Művelődési és Közoktatási Minisztérium támogatásával
Jelent meg

GT

Felelős kiadó: Dr. Gidal Erzsébet
Kiadja a Társadalomkutató Intézet
1117. Budapest, Dombóvári út. 17-19.

ISSN 0865 7823

TARTALOM

GAZDASÁG

- Dr. Szira Tamás: Quo vadis Hungaria? 5
- Dr. Felmér István: Házi orvosi ellátás és
anyagi-érdekeltségi rendszer 69

VITA

- Az etnikai konfliktusok kezelésének kérdéseiről
Közép-Kelet-Európában 77
- Dr. Prugberger Tamás: A kisebbségi jogok rendezésének
kérdései Közép-Európa térségében 78

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

- Dr. Krizsán László: A gazdasági növekedés társadalmi feltételei
a "fejlődő" országokban II. 103
- Dr. Balázs Judit: Tőkefelhalmozási-iparosítási kísérletek az
Oszmán Birodalomban 116
- Fekete Dezső: Levél a Római Klubnak 148

Szerzőink

Dr. Balázs Judit, kandidátus, MTA, Világgazdasági KutatóIntézet

Fekete Dezső, az Állami Biztosító nyugdíjasa

Dr. Felmérai István, az Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság főosztályvezetője

Dr. Krizsán László, a történettudományok doktora, az MTA Világgazdasági Kutatóintézete tudományos tanácsadója

Dr. Prugberger Tamás, egyetemi tanár, Miskolc

Dr. Szira Tamás, kandidátus, MTA Közgazdaságtudományi Intézet

Dr. Szira Tamás

Quo vadis Hungaria?¹

Bevezetés

"Van, amivel meg sem próbálkozunk, annyira lehetetlennek tartjuk és van, amit csak azért tartunk lehetetlennek, mert meg sem próbálkozunk vele".

(Wenzel Anton Kaunitz Fürst zu Rietberg, Mária Terézia kancellárja)

"Merre tartasz Magyarország?" - Az alábbi tanulmány a jövő fátylát szándékozik fellebbenteni, Magyarország sorsa néhány vonatkozását próbálja meg körvonalazni a következő emberöltő valószínű dimenzióiban.

A feladat nyilvánvalóan hálátlan, hiszen a jövőbe nem lát, nem láthat senki. Azok a tendenciák, amelyek ma felsejlenek, megfordulnak, vagy legálábbis elhalványulnak, irányuk, intenzitásuk változhat, újak jelentkezhetnek, melyeknek ma még kezdetei sem észlelhetők.

Másrészt - ez közhelyszámba megy - azok a gazdasági-társadalmi-politikai folyamatok, amelyek jelenünket és jövőnket formálják, egymással dialektikus kölcsönkapcsolatban állanak, mozgásformájuk az interakció. Ezeknek jobbára léte ismert, semmint természete, hatásmechanizmusa, e vonatkozásban előbbre lépni nem e tanulmány feladata.

Mint ahogyan az sem, hogy a jövőnket meghatározó folyamatokat a maguk komplexitásában vázolja fel. Ez szétfeszítené a tanulmány terjedelmi kereteit, de a szerző is kénytelen megvallani, hogy ismeretének, tudásanya-

1 A tanulmány az "Európa társadalmi-gazdasági regionális modelljei" c. 593. sz. OTKA kutatás keretében készült.

gának korlátai sem engedik meg, hogy a komplexitás valamennyi mozzanatának előrejelzésére vállalkozzék.

Ezért - minden bizonnyal önkényes - választásra kényszerült. Két determináns mozzanat tekintetében vállalkozott az előrejelzésre: kül- és biztonságpolitikai helyzetünk, illetőleg termelési kultúránk jövőbeni képét törekedett felvázolni. (Ezzel némileg eltérve az előre megadott tematikától.)

Mentségéül szabadjon annyit felhozni, hogy - megítélése szerint - ez a két tényező az, mely a legnagyobb súllyal hat társadalmi- gazdasági-politikai jövőnk formálására. Indoklásul tehát annyit, hogy kis ország lévén, termelési-értékesítési lehetőségeink nagy mértékben függenek a külpiacoktól, azok pedig szorosan követik a külpolitika velleitásait. Ha az előbbi a keresleti oldal meghatározója, a termelési kultúra mindenkori állása a kínálati oldal domonáns tényezője, természetesen csak globálisan, a részleteket elnagyolva. Ezért esett választásom erre a két területre, amit alátámasztott az is, hogy e két területtel pályafutásom során már többször és többé-kevésbé behatóan foglalkoztam.

Bizonyos vagyok abban, hogy választásom - mint minden önkényes, vagy annak tűnő választás - támadható. Felfogások, preferenciák, affinitások túlságosan is különböznek ahhoz, hogy e vonatkozásban konszenzusra számíthassak. Mindezzel számolva bocsátom útjára e kis tanulmányt, a viták csak hozzájárulhatnak az ismeretek bővüléséhez, a kérdések tisztázásához.

1. Status quo sumus

1.1. 1989.

Ahhoz, hogy tisztán lássunk a jövő kérdéseiben, először a múlt kérdéseit, annak meghatározó tényezőit kell felmérnünk. Ezek közül első helyre kínálkozik annak elemzése, hogy mi volt az oka és következménye a "létező szocialista világrend" kártyavárként történő összeomlásának.

Arra, hogy hogyan jutottunk idáig, mi a jelenlegi helyzet kiindulópontja, sok tintát és írógépszalagot pazaroltak már. Itt és most hely nincs az ismétlésre, s az összefoglalásra is csak dióhéjban. Íme:

A második világháború utáni nyílt és titkos, írásos és hallgatóságos tudomásulvett szerződések Európa keleti felén a Szovjetunió uralmát tartósították (Jalta!). "Hűbérúri" - egyúttal ideológiailag is befolyásolt és befolyásoló hatalma közel fél évszázadig állott fenn. A mintegy tíz évenként fel-fellángoló ellenállást mindig sikerült levernie, igaz, többnyire bizonyos engedményekre kényszerülve.

A 80-as évek végére azonban kitűnt, hogy a kommunista társadalmi-gazdasági alakulat nem bírja a versenyt a világ fejlett ipari országainak demokráciájával és vegyes gazdaságaival. Különösen akkor nem, ha - mint azt Paul Kennedy nevezte, a gyenge gazdasági alap nem bírja el az expanzív külpolitika "imperial overstretch" jellegű velleitéseit. (Utal rá Zbigniew Brzezinski: "The cold war and its aftermath" című cikkében, a Foreign Affairs 92 őszi számában.)

Tüneményesen rövid idő alatt megszűnt a Varsói Szerződés, a szovjet csapatok elkezdtek kiűriteni a megszállt kelet-közép-európai területeket, s immár semmi sem állott a német egyesítés útjában. Hitelét veszítette a központosított tervgazdálkodás valamennyi válfaja, botránykőnek minősült az állami és/vagy kollektív tulajdonlás minden formája, elemi erővel tört magának utat a politikai demokrácia követelése. Az utolérés - minél rövidebb idő alatt - a térség lakosságának fő prioritása lett. A nyugati gazdasági és politikai paradigmák megvalósítása életszükségletté vált, mint a szennyezetlen levegő. Jóllehet mindezekre a tendenciákra bizonyos fokú neofita túlbuzgalom is jellemző volt és maradt, de az elemi erejű mozgalomnak senki és semmi nem állhatott immár ellent. S az sem tagadható, hogy mindezeket a folyamatokat felfűtötte - túlfűtötte? - az az ígéreteken - féligígéreteken? - alapuló vágyakozás, hogy a térség országai hamarosan (?) az EK "nyilvános, rendes" tagjai lehetnek.

Természetesen a 80-as évek végén bekövetkezett változásokat ugyanolyan hiba lenne kizárólag külpolitikai-katonapolitikai változásoknak betudni, mint a fordítottja: csak belpolitikai tényezőket elismerni, egyedül a belső ellenzék és a köré csoportosuló támogatók munkájának betudni.

Már a 60-as évek közepe óta érzékelhető volt ugyan a különféle indíttatású belső ellenzéki erők szervező munkája, melyet a hatalom egyre kevésbé volt

képes közömbösíteni, s még kevésbé megsemmisíteni. A kérdéses ellenzéki csoportosulások széles skálán szóródtak: megtalálható volt soraikban az állampárt reform-szárnya éppenúgy, mint a polgári radikálisok, nemzeti- valási, vagy más konzervatív nézeteket vallók, szociáldemokraták stb. A szélsőbaltól a szélsőjobbba mindenféle eszmerendszer munkált az uralkodó állampárt ellehetetlenítésén, vagy legalábbis "jó útra térítésén". Ezek a csoportosulások laza szövetséget alkottak, hol összefogtak az egyes elemek valamiféle közös cél megvalósítása érdekében, hol meg éppen egymás ellen harcoltak, a kulisszák mögötti helyzet nem sokban különbözött a mai belpolitikai életben tapasztalható tendenciáktól. A közös cél, az állampárt gyengítése - a megbuktatásra csak az optimisták és/vagy a megszállottak számítottak - jobbra az összetartó erőknek kedvezett, nem úgy, mint manapság.

Az azonban semmiképpen sem tagadható, hogy a belső ellenzéknek nem elhanyagolható szerepe volt a változások kierőszoakolásában. Persze a "kettős bekerítés", a kül- és belpolitikai tényezők együttes hatása volt az igazi ok. Minden más álláspont erre, vagy arra "elhúzó", torzító.

Nem hallgathatók azonban el az eseménysorok nyomán kialakult helyzet fonákosságai sem. Ezek közül legalábbis kettő mindenképpen méltó az említésre. Az első ezek közül az, hogy a régi gazdasági és politikai kötelékek ugyan átszakadtak, de új hálózat nem formálódott ki, vákuum jött létre.

Vákuum, mind politikai-katonai, mind gazdasági tekintetben. A biztonság és stabilitás, bármilyen nagy árat kellett is korábban érte fizetni, elenyészett: tulajdonképpen ma semmi sem védi a kelet-közép-európai országokat külső ellenség, vagy éppen önmaguk ellen.

Véget ért a "béke lehetetlen, a háború valószínűtlen", két szembenálló blokkra alapozott szituációja.

Súlyosbítja ezt a másik tünet: az évtizedekig - ideológiailag is, erőszakkal is - elfojtott nacionalizmus elemi erővel tört magának utat a térségben. Régi és új sérelmek kerültek felszínre, nem egyszer csupán ürügyként valamiféle visszavágásra. "Úgy kezdődött, hogy ő visszaütött..."

Valós tüzfésznek látszik ma e régió, jobb esetben hamu alatt parázsló ellentétekkel, rosszabb esetekben polgárháborús fenyegetettséggel, vagy már

ki is tört polgárháborúkkal. Évtizedekkel ezelőtt mesterségesen létrehozott kötelékek szakadnak át, s a visszanyert szuverenitás mámorában bármi elérhetőnek látszik, csak kitartóan és erőszakosan akarni kell, persze az esetleges (szükséges) áldozatokat rá kell szánni.

De nemcsak az országok közötti állapotokat jellemzi vákuum, hanem az országokon belüli viszonyokat is anómia. Ez utóbbi esetben elegendő talán utalni a jogos, vagy mondvacsinált sérelmeket kárpótolni akaró, újfajta "neoaquistica commissio"-k működésére, vagy a zavarosban halászók sise-rehadára. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a térségben a demokratikus hagyományok erőtlenekek, nem üres fecsegés valamiféle autoritáriánus uralom fenyegetése, látszólag a demokratikus normák tiszteletben tartásával, a törvény és a rend megszilárdításának ürügyén. Végül, nem kevesen használják ki a kommunista rezsimek bukását az elmúlt évtizedek szociális vívmányainak "visszacsinálására", az az előtti társadalmi-politikai-ideológiai viszonyok restaurálására, a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntve.

E tendenciák felerősödhetnek, hogyha a nyugati világ nem objektív, hanem szubjektív kritériumok alapján kívánná megítélni, melyik ország és mennyire demokratikus és melyik (mennyire) nem. ("Wer Jude ist, das bestimme ich" - mondotta volt Göring.)

Már eddig is volt rá példa, hogy "gyanús" rezsimek polgárjogot nyertek, ha a stabilitás és/vagy a gazdasági érdekek ezt diktálták. De az is igaz, hogy ez előbb-utóbb bizonyosan visszaüt, mint minden pillanatnyi érdeket szolgáló, elvtelen megoldás. (V.ö. az I. és II. világháború utáni párizsi környéki és párizsi békék.)

Az is világos ma már, hogy a kommunizmus hidegháborús veresége miatt a kommunista ideológia is hitelét veszítette.²

Ennek a helyén is vákuum jött létre. S e vákuumba nem egy esetben, sokfelől, zürzavaros, önmagukat túlélte ideológiák hatoltak, zömmel a kom-

2 Sőt, a "szocializmus" jelzővel való visszaélés legalább egy emberöltőre diszkreditálta a "szociáldemokráciát" is, jóllehet maga is szenvedő alanya volt a kommunista despotizmusnak.

munizmus előtti rezsimek kísértetideológiái. Ellentmondásos, diszparát, vagy egyszerűen csak az érzelmekre hatni akaró, populista tanok. Ellenségképük minden másságot elutasít, legyen az etnikai, és/vagy "csak" kulturális eredetű.

A probléma "mindössze" az, hogy e premodern ideológiákkal nem lehet annak a posztmodern társadalomnak-gazdaságnak kiépítésére sikerrel kecsegtető módon törekedni, mely a kelet-közép-európai országok számára "felismert szükségszerűség" kellene, hogy legyen. A kilábalás ebből az ideológiai zűrzavarból azért lassú és kitérőkkel teli, mert igazságot kellene szolgáltatni a méltatlanul háttérbe szorított társadalmi értékeknek, begyógyítva a korábbi üldöztetés-mellőztetés sebeit, ami óhatatlanul - legalább is átmenetileg - azok valós súlyánál nagyobb publicitással jár. Az inga persze majd visszalendül és "helyére tesz" mindenfajta képmutató és/vagy neofita túlzást.³

Ebből a zavaros helyzetből kellene a térséget - s benne Magyarországot - kivezetni. Mindezt pedig úgy, hogy tudjuk, "árnyékunkat nem léphetjük át": helyünk a Nap alatt itt van kijelölve, ebben a környezetben. Kulturális, demokratikus és más hagyományaink olyanok, amilyenek, szellemi és anyagi tőkénk adott.

Az emberi tudat, az értékrend hagyományos örök mozgásformái persze továbbra is érvényesülni fognak, de bizonyos időbeni elmaradás van, "meg kell emésztenuk" a változásokat, alkalmazkodnunk kell hozzájuk.

Annyi bizonyosan látszik, hogy a feladat nem könnyű, a teendők szerteágazóak. E viszonylag rövid tanulmány nem is vállalhatja fel valamennyi szál felgombolyítását, csak egyes - lehet, hogy önkényesen - választottakét.

3 De van egy másik, fájdalmas ok is: az értelmiség elszegényedése miatt, nincs felvevőpiaca az ideológiai-elméleti munkáknak, s a korábbi állami támogatás is a múlté már. Pénz nélkül ez sem megy *primum vivere, post philosophari*, az élet anyagi szükségletei prioritást kell, hogy kapjanak, ez a szabály.

1.2. Térségünk Jellemzői

Teleki Pál - a gazdasági és politikai földrajz iskolateremtő, nemzetközi hírű tudósa - Európa nagyságát földrajzi tényezőknek (is) tulajdonítja, mint azt Lázár István feleleveníti (Valóság, 1993/3. szám). Kiemelhető ezek közül a védett kikötőket adó partvidék, a kontinens-széli fekvés, a szubtrópusi és mérsékelt klíma, a monszumesők jótékony hatása és főleg a tagolt felszín. (Szemben például az ezekkel az adottságokkal kevésbé rendelkező Indiával és Kínával.)

Bár a fenti európai jellemzők többé-kevésbé térségünk, a "Schütterzone" valamennyi országára vonatkoztathatók, a kiemelkedő specifikumnak ezek közül a tagoltságot (változatosságot) tartom. Ez az európai sajátosság erőteljesen érvényesül e térségben (is). Kisebb tájak, medencék sokféle fejlődési lehetőség hordozói voltak és azok még ma is. Etnikai, nyelvi, kulturális sokszínűség a jellemző, autochton - sok esetben zárt körökre utaló - jellemvonásokkal. Jól vette ezt észre Bibó István, amikor a "szabadságok kis köréről" való nézeteit megfogalmazta, melyek ugyanakkor - hiszen ez a fejlődés sorja - mind inkább és egyre nagyobb egységekbe integrálódnak. E folyamat a nagy- és kishatalmak közötti egyensúlypolitika változó konfigurációin keresztül tör magának utat. Teleki Pál tanítása szerint: az egyes "életkamrákban" (kedvelt kifejezése) egyensúlyra való törekvés figyelhető meg, valamennyi "nagyságkategóriában".

A "Schütterzone" - az az övezet, mely a két nagy összefüggő etnikai és kultúrkör közé szorult - sajátos egység a sokszínűségben. Ezen belül a Kárpát-medence még inkább elkülönülő alegység a maga közös kulturális-történeti hagyományaival, érzékelhetően hasonló mentalitásával. Jóllehet nem tagadható sem a keleti szláv, sem a nyugati germán hatás, a Kárpát-medence népei mégis világosan elkülönülő sajátos kultúrkört alkotnak, belső egyezésekkel és különbözőségekkel, centripetális és - fugális mozgásformákkal, a zsidó-keresztény kultúra egyfajta specifikus ötvözetével.

Tágabb hazánk, a Kárpát-medence geopolitikai ellentmondása, mely állandósítja a feszültségeket ebben a térségben: gazdaságföldrajzi értelemben a párját ritkító egység, míg nemzeti- politikai értelemben sokszínűség a jellemző. Centrifugális és - petális mozgásformák egymást sokszorosan ke-

resztesző erővonalakat indukálnak. Ezek interferálódása időnként bizonyos tendenciákat felerősít, másokat közömbösít, végső soron egyfajta labilis karaktert alakítva ki.

Teleki Pál is hangsúlyozta: a Dunatáj - s ehhez hozzátehetjük, az egész Köztes-Európa - a hasonlóság ellenére semmiféle szempontból sem egységes, inkább laza konglomerátum jellegű. Nem rendelkezik olyan "csoportképző ismérvvvel", melyre egyes részei felfűződhetnének. Talán jelképes: útjai, folyamai más-más irányba tartanak. Külpolitikai szempontból pedig ma és a közeli-távoli jövőben nem más, mint egyfajta "senki földje", ha úgy tetszik, ütköző zóna két nagyhatalom, Nyugat-Európa és Oroszország érdekszférái között. Senkit ne tévesszen meg például, hogy ma Oroszország gyengébb és/vagy az, hogy ma a Köztes-Európa és e nagyhatalom közé Beloruszia, Ukrajna és Moldova ékelődik. Ez csak csökkenti a térségben való jelenléti súlyát, de nem szünteti meg. Mint ahogyan az sem, hogy ma és még egy ideig Oroszország a maga belső bajaival kínlódik. Ez csak időleges, átmeneti állapot lehet, amivel hosszú távon nem számolhatunk.

Kelet-Közép-Európára a kisállamiság, a "Kleinstaaterei" a jellemző. Ennek két szembetűnő vonása a kisállamisággal együttjáró szükségképpen magas kormányzati-gazdasági "rezsi" és a több oldalról korlátozott szuverenitás, mely akkor is jelen van, ha közjogilag semmi sem csorbítja, forma és tartalom nem esik egybe.

Kis országi létünkéből kérlelhetetlenül adódik, hogy mind a gazdaság-, mind a nagypolitikában csak helyi értékünk van, a politikáról úgy kell, hogy gondolkozzunk: "ők" és nem úgy, hogy "mi". Ugyanakkor - amennyire lehet - nem szabad szükíteniünk mozgásterünket, de főként nem szabad sem szűkebb, sem tágabb környezetünkben gyanút keltenünk, különösen nem azt magunk ellen ingerelnünk. Ahogyan mondani szokás, arra kell törekednünk, hogy azt erősítsük, ami összeköt és nem azt, ami szétválaszt.

A magyar külpolitika⁴ alapja is az, hogy állami szuverenitásunk teljességét - jogi szempontból - a Varsói Szerződés széthullta után visszakaptuk. Katonai megszállás, nagyhatalmi nyomás mozgásterünket többé nem korlátozza, "csak" a kis országokat mindenkor korlátozó politikai és gazdasági tényezőkhöz kell alkalmazkodnunk.

Hangsúlyoznunk kell persze azt is, hogy a térségben a kontinuumnak nagy a szerepe. Nemcsak azért, mert sem a geopolitikai feltételrendszerben, sem a (termelési) kultúrában, a gazdasági fejlettségben nem következett be - nem is következhetett be - ugrásszerű, alapvető változás (diszkontinuum). Ami a gazdaság felől közelítve például azt jelenti, hogy a fő feladatok ma is - éppúgy, mint évekkel ezelőtt - a modernizálás és a termelési kultúra fejlesztésének előmozdítása körül sűrűsödnek.

Semmit sem változott az a tény sem, hogy továbbra is kis, közepesen fejlett gazdaságú ország maradtunk, és az leszünk a jövőben is. Ez viszont

4 Ami azonban egyáltalán nem jelentheti azt, hogy a mindenkori kormány külpolitikai vonalvezetését bárki saját választott tisztségviselői közül megkérdőjelezhesse. Ez hozzá tartozik a joggal elvárt kiszámíthatóság követelményéhez. A parlamentben, vagy azon kívül természetesen nem fojtható el a bíráló. A kormányváltás ismét más eset: ilyenkor nemcsak lehetséges, hanem gyakran be is következik külpolitikai irányváltás. Úgy tudom, a világ egyetlen országában sem "szokás", hogy kül- és/vagy biztonságpolitikai tekintetben "összszemzeti" konszenzus alakuljon ki. Minden pártnak más az értékrendje, programja, különösen, ha világnézeti alapokon állnak, mint az ma térségünkben "szokásos". A különbözőség potenciális része a kül- és biztonságpolitikai vélekedés, s aki pártot választ, ezeket is választja, akár tudatos a döntés, akár nem. Nincs tehát semmi meglepő abban, ha egymás után következő kormányok más külpolitikát folytatnak, más biztonságpolitikai koncepciót szándékoznak megvalósítani. Persze egy-egy ország geostratégiai jellemzői a kormányváltással nem változnak, ezért gyökeresen más politika aligha választható, de kisebb-nagyobb eltérések várhatók, sőt, természetesek.

azt jelenti, hogy specifikusan sebezhetőek vagyunk, fennmaradásunk feltétlen feltétele az alkalmazkodás: nemcsak gazdasági, de politikai vonatkozásokban is. Továbbra is számíthatunk sokkhatásokra, s arra, hogy a pár- és többes viadalokból gyakran vesztesen kerülünk ki, vagy legalább is aligha "ússzuk meg" sebek és veszteségek nélkül.

Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a "Köztes-Európa", az ún. "Schütterzone" részei vagyunk. Ez a zóna - mint ismeretes - a két nagy "ország" Oroszország és Nyugat-Európa (EK) közé szorult, jellemzője a nemzeti-kulturális sokszínűség. Ez a határok spiritualizálódásáig - ami a távoli jövőben válik csak valószínűségből "igazi" valósággá - sok egymásközi "hideg" és "meleg" konfliktus oka lehet. Az egymásrautaltság helyett még sokáig domináns maradhat a sérelmi (gravaminális) politika, a "mindenki harca mindenki ellen", "változó érdekeken alapuló laza szövetségekkel, melyek konfigurációja folyamatosan módosul a mindenkori érdekeknek, érdekműlésnek megfelelően. És arról sem feledkezhetünk meg, hogy ez a zóna, mely a Sarkkör közeléből az Adriáig húzódik, a két nagyhatalmi zóna közé ékelt vadászterület volt és marad, ahol - az eddigi tapasztalatok szerint - az "oszd meg és uralkodj" gyakorlata volt és lesz a "rendező elv", függetlenül akár a két térségbeni "nagyhatalom", akár a világpolitika mindenkori erőviszonyaitól.

Már Teleki Pál is világosan felismerte: a magyar fejlődés sorskérdése, hogy hogyan alakul viszonyunk szomszédainkhoz, a Köztes-Európa, a Schütterzone többi országához, a nagyhatalmak erőteréből sem tudván kilépni. Centripetális földrajzi adottságaink a Kárpát-medencében "perben-haragban" állnak a centrifugális történelmi folyamatokkal: Trianon után a magyarság az "anyaország" szívére szorított". Ebből a helyzetből ellépni csak a szomszédaink felé történő nyitás révén lehet, bármennyire is nehéznek tűnik ez ma, mintha saját árnyékunkat kellene átlépnünk. Mégis, a mi utunk éppenúgy rajtunk keresztül visz Európa felé, mint ahogyan az övük rajtunk keresztül. A határok spiritualizálásához ennek felismerése és "közös dolgaink" kompromisszumkész rendezése lenne szükséges, reálpolitika mindenemű nosztalgia nélkül.

1.3. A nemzetiségi kérdés

A térség kevert nemzetiségi összetétele többféle tényező összejátszása révén jött össze: egyrészt már a népvándorlás kora után az "őslakosság" mozaikszerű képet mutatott, másrészt pedig, a mindenkori ellenség előli menekülés (etnikai tisztogatás) és a tudatos telepítés (munkaerőhiány!) is szerepet játszott. De nem elhanyagolható - ha az egyes országok etnikai összetételét nézzük - a nyertes és vesztes háborúk utáni politikai döntések eredményeképpen meghúzott határok szerepe sem.

Nem tagadható ugyanakkor, hogy e térségben - ütemkülönbségekkel bár, de - mindenütt teret nyert a jellegzetesen XIX. századi fogantatású romantikus nemzetkép a tiszta etnikumon alapuló nemzetállamról, ami sajátos ellentmondásban áll a térség földrajzi-etnikai adottságával, mozaikszerű, molekuláris "szemszerkezetével". Az egyes "zsákokban" az uralkodó etnikum akár közvetlen, vagy közvetett eszközökkel történő tisztogatás révén is etnikai egységre, tisztaságra törekedett a múltban, vagy törekszik még a jelenben is. E törekvéseket sajátos "származási- faji" mítosz támasztja alá, mely egyfelől "érték-különbségeket" tételez, másfelől az "ősfoglalás" okán előjogokat vindikál.

A nemzeti-etnikai kérdés, az ehhez kapcsolódó identitáskeresés irodalma könyvtárnyi. A problémakör ahogyan a gyakorlati vonatkozások valamennyi mozzanata, azonban a legellentmondóbb interpretálásban. A sérelmeket és viszont-sérelmeket is pertraktálták már a legkülönbözőbb értékrendből kiindulva, az egyes nemzetek szempontjából vett mazochista felfogásból éppen úgy, mint agresszív, sőt szadista éllel. Ezeknek még dióhéjban történő ismertetése is szétfeszítené e tanulmány kereteit.

Ami azonban - ha sommásan is - ide tartozik: aligha tagadható, hogy a szűkebb térségben, amiben élünk, a Kárpát-medencében, vagy a tágabb környező térségben, a Köztes-Európában a nemzeti kérdés problematikája még nem avult el, nem "csengett le". Vannak időszakok és helyzetek, mikor hatásának alacsonyabb az intenzitása és vannak, amikor a parázs lobbot vet.

Ahhoz, hogy a kérdéses térség(ek) jövőbeni sorsával szembenézzünk, nem kerülhető el és meg, hogy a nemzeti kérdés jövőbeni alakulását illetően valamiféle feltételezéssel ne éljünk. A centrifugális, vagy a centripetális erők

kerekednek-e felül, e valamennyi etnikum számára vitális fontosságú "sorskérdés" tekintetében.

A jövőt illetően abból kell kiindulni, hogy valamilyen *modus vivendi* e tekintetben ki kell, hogy alakuljon, nyilvánvalóan ésszerű kompromisszumok árán. A részleteket illetően még találgatásokba sem lehet bocsátkozni persze. Annyi azonban bizonyos, hogy e kérdés rendezetlensége hátráltathatja akár az egységesülő Európa kialakulását, akár a "második legrosszabb" megoldás, egyfajta regionális gazdasági-politikai alakulat kifejlődését. Fel-fellángoló konfliktusok közepette, kereskedelmi és "igazi" hideg- és "valódi" háborús légkörben nem lehet élni, gyarapodni, utolérni.

Tudatosan kell vállalni a térségre vonatkoztatva a Szent István-i intelmet: "Regnum unius linguae imbecile et debile", az egynyelvű ország gyenge és ingatag. Tudomásul kell venni, hogy ma a térségre a sokszínűség, kultúrák, etnikumok sokszoros keveredése a jellemző, akárhogyan is jött létre ez a status quo. Nem a múlton kell rágódní, nem a "mi lett volna, ha..." mond-
vacsinált kérdésfeltevésre kell fiktív válaszokat keresni, hanem tudomásul kell venni a történelmi realitásokat, s azokból kiindulni, annak megfelelő megoldások felé kell mozdulni.

Nem Európa többi országa, különösen nem más kontinensek lakói és vezetői a felelősek sorsunkért, hanem a térség lakói és vezetői elitje, a megoldást, a kiegyezést nekik áll érdekükben "kiszzenvedni". Mindenki más csak bábáskodhat - több vagy kevesebb jóindulattal - de a megoldást megszűlni, s azért az apaságot vállalni nekünk magunknak kell, egymással, egymásért.

Nem szabad persze a nemzeti kérdés legújabbkori, a 80-as évek vége óta jelentkező intenzifikálását "vadonatúj" jelenségnek tekinteni. Az ún. "fedőeffektus" kitöltésének lehettünk "csupán" tanúi, a térség "gleichschaltolásának" egyik fő eszköze a kommunista ideológia dominanciájának elfogadtatása volt, ez pedig osztályellentétekben gondolkodott, a "nemzetiséget" a polgári társadalom vélt meghaladásával elavult kategóriának tekintette. És tegyük hozzá: az, hogy vaskézzel zárták ki a nemzeti gondolatnak még a legszelídebb jelentkezését is, politikai- béketeremtő gesztus volt, de mint minden kierőszakolt megoldás, csak látszateredményekkel járhatott. Az "an-

cien régime" bukása a fedőt - képletesen - leemelte a fazékban fortyogó problémákról, indulatokról, melyek több atmoszférás nyomással törtek fel.

Csodálni való lett volna, ha a belső ellenzéknek az a része, mely a nemzeti gondolatot illegálisan is ápolta, s a széles értelemben vett etnikum(ok) azon része, mely magát specifikus (felsőbbrendű?) etnikumként éli és vallja meg, a "fedő felemelésével" nem válik a nemzeti gondolat protagonistájává, s nem is kis támogatottsággal. Az sem csodálható, hogy e velleitások egy része nem mentesült sovíniszta felhangoktól. A politikai érvényesüléshez "nélkülözhetetlen" ellenségképet más etnikumokban véli feltárni: a múlt, a jelen és a jövő minden keservét azok nyakába kívánja varrni. S a nemzeti lét, az etnikum vállalása azért válhat(ott) széles sodrású, jelentős politikai erővé, mert semmit sem kellett tenni ahhoz, hogy valaki ennek értékrendjét elszakítsa, meggyőződésévé váljon, elegendő volt oda születnie, s máris tagjává vált a közösségnek, érezhette az összetartozás melegét. Indulhatott a "múltat eltörölni", ha "azok" fittyet hánytak a nemzeti érzésre, rendszeresen semmibe vették a nemzeti büszkeséget, akkor az most elemi erővel érvényesíthetőnek és érvényesítendőnek tűnt.

Csakhogy, a dolog természeténél fogva, ami az egyik etnikum számára önmaga megvalósításának tűnik, az a másik számára nyílt, vagy burkolt elnyomás lehet. Ennek a nem látszólagos, hanem valóságos konfliktushelyzetnek feloldására szükségesek az erőfeszítések, az önmérséklet. Az út ide rögzös és kanyargós lesz, de végig kell rajta mennünk:

*"A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk,
és nem is kevés."*

(József Attila: A Dunánál.)

Modernizálás, utolérés félfeudális hagyományok továbbélésével képtelenség, ezt kell végre belátni.

Nem hallgatható el, hogy nehezíti a kibontakozást az is, hogy ritka kivétellel, mint amilyen a lengyel-magyar barátság, történelmi hagyományok

nem erősítik az összetartozás érzését, sőt, a múltban elszenvedett valós és vélt sérelmek, gravamenek emléke inkább taszít, mint vonz. Gazdasági szükségyszerűség sem terel ebbe az irányba, a KGST-tagság via Moszkva, a Szovjetunió bolygó-vazallusaként, annak gazdasága szolgálatában formálta ki a gazdasági kapcsolatokat. Az egymásközi kapcsolatok - ismét csak tisztelet a kivételnek - csökkentek maradtak.⁵

Úgy gondolom, hogy a határainkon túli, a környező országokban élő magyar nemzetiségű kisebbség védelméről a jövőben sem mondhatunk le. Ameddig azonban térségünkben és környezetünkben nemzeti államok vannak - sok esetben még csak annak kialakításán, vagy megszilárdításán fáradoznak - a védelemnek tartózkodnia kell mindenfajta agresszív lépéstől, hiszen az azokra adott válaszlépések mindenképpen az ott élő magyarság hátán csattannának. Agresszióra agresszió lehetne csak a felelet, s ezt semmiképpen sem szabadna kiprovokálnunk. Katonai erő nincs és nem is lesz törekvéseink alátámasztására és nem vállalhatjuk a békebontó hálátlan szerepét se.⁶

Maradnak tehát a diplomáciai erőfeszítések. Kérdés azonban, hogy a magyar kisebbség jogainak elismertetéséért illetőleg (kulturális) autonómiájának tiszteletben tartásáért mit is kínálhatnánk cserébe: a diplomácia örök formulája a quid pro quo, a valamit valamiért. Úgy gondolom, a térség nyugalma a tét, s ez közös érdek.

A határok mindenfajta megváltoztatásáról való lemondásért cserébe ezt tudjuk kínálni, s úgy gondolom, ez sem kevés. A magyar külpolitikának erre az elvre kell épülnie a jövőben (is). Ami nem jelenti azt, hogy minden jogsértést nem lenne jogunk és kötelességünk a világ elé tárni. Másrészt pedig továbbra is egyfajta közösen elismert kisebbségi bánásmód-kódex el-

5 Itt jegyezhető meg, hogy ugyanez - ti. a más piacba tagozódás, integrálódás kényszere - az egyik, ha nem fő oka mai gazdasági bajainknak. Gazdaságunk, mely a korábbi viszonylatrendszerben, egy más piac kihívásának engedelmessé válva tőrhetően hatékony volt, most egy más viszonylatrendszer és piaci kihívás "szenvedő" alanya, s az átmenet - különösen a szükséges tőke híján - bizony keserves és elhúzódo.

6 A sovinizmusnak - legalábbis a jelszavak skandálása szintjén - nem feltétele az erős hadsereg.

ismertetésére és megtartására törekedni. Harmadrészt azonban, erőfeszítéseinket a határok spiritualizálására, az összeurópai integrációra irányítva kell tovább fokozni, az idő nekünk dolgozik. Szabadjon erre egy példát hozni: mintegy másfélszáz évvel (1830-ban) ezelőtt rázta le Belgium az akkori nagyhatalmak által reá kényszerített uniót Németalfölddel. Véres háború volt, a maga idejében talán a legvéresebb. S ma, a gyűlölködés elmúltával ki vitatná a két ország háborítatlan barátságát, végül is győzött az államrezon, a felismert közös érdek.

Utoljára, de nem utolsó sorban arra sem árt emlékezni és emlékeztetni, hogy az egész köztes-európai térségben a határok ma (is) politikai határok, amelyeket a két világháború nyerteseinek érdekeit képviselve vontak meg, a vesztesek kárára, aktuálpolitikai szempontokat érvényesítve. Az újrarájzolás indulatokat szabadítana fel, elkerülhetetlenül újabb sérelmekhez vezetne. Ez újabb érv a spiritualizálás mellett, hiszen az etnikumok egy része nem összefüggő területen él.

Európa keleti felére, az ún. "törmelékzónára" ("Schütterzone") ma még köztudottan az jellemző, hogy az ottani "nemzetállamok" nem biztosítják kisebbségeiknek a kollektív nemzetiségi jogokat, sokszor még az egyéni jogokat is csak formálisan, s ez állandósuló konfliktusforrást jelent, aminek semlegesítésén csak most, a jugoszláv események hatása alatt kezdtek gondolkodni Európa meghatározó, az EK keretébe tartozó országai. Annyi már nyilvánvaló, hogy egységes megoldás kell, az "oszd meg és uralkodj" csak mélyíti a konfliktusokat, elgennyeszti a kapott (és adott) sebeket.

Nem állítanám, hogy a külpolitika elméletében nincs elgondolás arról, hogyan lehetne rendezni térségünk konfliktusait. Azonban a határok spiritualizálásának nyilvánvalóan nem értek még meg a feltételei, még a "művelt Nyugaton" is vannak kívánnivalók. A nemzeti-nemzetiségi elv következetes érvényesítése a határok újrarájzolását tenné szükségessé, amire ez időszerint a legcsekélyebb hajlandóság sem mutatkozik. Ennek - a többi között - legalább két oka van: egyfelől a folyamat nem mentes a konfliktusok e fajtájától. (Csak példaképpen: írek, baszkok, elcsatolt német területek.) Leginkább térségünkben fenyeget a dominóeffektus, ahol nemzeti-nemzetiségi határok a mozaikszerű elhelyezkedés miatt összefüggően ki sem alakíthatók: itt vagy

lakosságcsere szükségeltetne, vagy a kisebbségi kollektívák jogainak, autonómiájának toleráns elismerése, s ezidőszerint mindkettő illuzórikusnak tűnik.

"Wait and see" az idő sok mindent megold majd, vagy ugyanez a németben, "Kommt Zeit, kommt Rat", vagyis nem beavatkozni, csak ha az már a saját biztonság szempontjából is elkerülhetetlen, ez a Nyugat álláspontja ma. (A rendcsinálás ráadásul nagy anyagi- és emberveszteséggel járhat.)

Egy további példa talán megvalósítja a nagyhatalmak álláspontjának morálját: ha a volt Jugoszláviában ragaszkodnak új, nemzetiségi határok megvonásához, illetőleg a nemzetiségi jogok, autonómia megadásához és garntálásához, milyen jogcímen lenne ez megtagadható a térség többi nemzetiségétől, közöttük a magyaroktól is. És túrnék-e ezt a szükséges toleranciával a mai "államalkotó" nemzetiségek, nem válna-e zűrzavar és vérözön, "siralom" völgyévé a térség? Bármilyen fájdalmas is, a "kis lépések" most követett politikájának létét, jogosultságát, ésszerűségét nehéz kétségbe vonni, ez legalább is plauzibilis alternatíva a többi számbajöhető mellett. Meg kell érnie annak a felismerésnek, hogy a nemzeti érdek nem más, mint a határok spiritualizálása, amit siettetni lehet, kierőszakolni nem.

A kisebbség sorsáért érzett aggodalom, be kell látnunk, egyfajta bármikor és bárhol "élesíthető gyúelegy", hatástalanítani kell. A veszély "csupán" az, hogy a mi dezintegrálódott régióink kihúzza-e addig, felismeri-e végre a spiritualizálódás-integrálódás útjának szükségszerűségét, vagy előbb egyfajta kataklizmának kell-e bekövetkeznie ahhoz, hogy belássa, nincs előtte más reális alternatíva, mint a "szocializáció" egy egységes, toleráns európai értékrendhez.

Végül is, ha a térségben nincsenek karakterisztikus etnikai határok, mozaikszerű az elhelyezkedés, az etnikai tisztogatás törvényen kívüli módszer, akkor a határok spiritualizálása felé lehet csak lépni. A mai patthelyzetből másképpen bármikor kifakadó gennyes góc alakulhat ki.

2. Külpolitikai előretekintés

2.1. Globalizáció a nemzetközi politikában

Az a szféra, ahol a politika és a gazdaság egymásrahatása szembeötlő a külgazdaság és a külpolitika kapcsolata. Abban a tekintetben például, hogy egy ország kivel kereskedik, a külpolitikai irányultság mindig meghatározó tényező. A kapcsolatok erősítésének velleitása egyaránt kiindulhat a gazdaság és a politika felől is, a lényeges mindig a párhuzamos fejlődés. Újságolvasó ember számára ez annyira evidens, hogy kár több szót erre vesztegetni, elegendő a napi hírekben tallózni ahhoz, hogy a külkapcsolatok és a külpolitika viszonylatában a geopolitikai adottságok meghatározó szerepét felismerjük.

Hét olyan esemény zajlott le a közelmúltban, melyet több-kevesebb joggal "világtörténelminek" nevezhetünk.

- Európa nyugati, északi és déli felének előrehaladó integrációja,
- a keleti fél dezintegrációja, s a vele együtt végbemenő emancipáció,
- a "második polgári forradalom" a Szovjetunióban és a FÁK kialakulása,
- multilaterális biztonságpolitikai intézményrendszer kialakulásának kezdete,
- a német újraegyesítés,
- a három pólusú világ kiformalódásának kezdete,
- Európa politikai-gazdasági egysége irányába tett első lépések.

Az a tény pedig, hogy a volt Szovjetunió elveszítette a hidegháborút, legalább is hármassal járt:

- a katonai kiadások következtében növekedhet a más célokra fordítható jövedelem, a katonai-ipari komplexum szükségképpen a háttérbe szorul, ami átrendeződési folyamatok kiváltója,

- a hegemonia-törekvések között megerősödik a gazdasági hatalom megragadására irányuló szándék, a katonai-politikai viszont veszít jelentőségéből,
- a világ három pólusúvá válása felgyorsul: az USA (Észak- Amerika) az egyesült (egyesülő?) Európa és Japán (Kelet-Ázsia) előretör és rivalizál.

Ez utóbbira globális szinten jelentkező tripoláris rivalizálás lesz leginkább a jellemző az elkövetkező emberöltőre: változó konfigurációkban, változó értékek szerint, változó érdekek megvalósítására törekedve, változó sikerrel. Ebben az instabil globális keretben bontakoznak majd szét azok a folyamatok, mozgásformák, amelyek közvetve, vagy közvetlenül hatnak Magyarországra.

A versengő három pólus között Európa nem esélytelen semmiféle szempontból sem, ha sikerül Kelet-Közép-Európát integrálnia. Ezzel egy ideig gátolhatja azt is, hogy az előbb-utóbb magához térő Oroszországgal együtt a háromszög négyszöggé alakuljon. (Hosszabb távon ez persze elkerülhetetlennek látszik.)

A globális folyamatok azonban bizonyosan nem vezetnek ahhoz, hogy az egyes "pólusok" monolitikus viselkedést tanúsítsanak. Nyilván lesz helye a "hagyományos", váltakozó partnerekkel "táncoló" egyensúlypolitikának is, a pólusok körül formálódó táboron, "holdudvaron" belül, ahogyan az érdekek és értékek érvényesítése megköveteli.

Tudomásul kell venni azonban, hogy a mai interdependens világban ("one world") mindenki sebezhető: nem lehet ki-vagy félrevonulni, a tökéletes autonómia és/vagy autarchia nem lehet egyéb látszatsznál. Sokféle erővonal metszi egymást - s mindenki bírja az igazságnak legalább egy szeletkéjét - s ezek között kell kiegyezést keresni, hogy "jól érezhessük magunkat" már e Földön.

Térségünk viszonyainak átrendeződése is megkezdődött. Úgy tűnik meghatározott forgatókönyv szerint: először a hajdani "győzteseknél" borulnak a korábbi viszonyok, a védekező reflex ott elcsökevényesedett.

Erősödik azonban a gyanú: a világ országait - köztük a fejlett tőkés országokat általában és az EK országait különösen - váratlanul érte a kelet-európai szovjet uralom összeomlása. Nem rendelkeztek előre tulajdonképpen semmiféle használható, kidolgozott koncepción nyugvó tervvel abban a tekintetben, hogy mi történjék "azután". Kelet-Közép-Európában innen az "elcsábítva" érzete, nem alaptalanul.

Valószínűleg nem ismerték fel a változások dimenzióit, sem politikai, sem gazdasági, de még ideológiai tekintetben sem. Ez a felkészületlenség vezetett a térség mind jobban erősödő horizontális és vertikális spontán dezintegrációjához, ami - úgy látszik - még nem érte el teljes "érettségét", akár kül- vagy belpolitikai vonatkozásból nézzük, akár a gazdasági kapcsolatok oldaláról. Mostanában kezdenek születni - több, mint három évvel a "Werde" után - az első használható tervek a térség problémáinak rendezésére, sok anomáliának lehetett volna elejét venni, ha ez hamarabb megtörténik. Például a jugoszláv válság bizonyosan nem öltött volna ilyen méreteket, vagy a gazdasági recesszió a térségben nem mélyült volna el ennyire.

Jól mutatja az összehangolatlanságot, hogy nem érzékelhető semmiféle egységes "keleti politika", valamennyi ország és nemzetközi szervezet a "maga feje után" intézi a dolgokat, ad, vagy visszavon preferenciákat. Így azután azoknak sincs teljesen igaza, akik azt állítják, hogy egyfajta "oszd meg és uralkodj" elve, vagy gyakorlata jut érvényre, hiszen ez összehangolt fellépést tételezne, ami távolról sem jött (még) létre. Inkább azt mondhatnánk, hogy az erővonalak egymást metszik.

A felelősség a zűrzavarért persze nem egyedül a "másik" felet terheli. A kis ("klein aber mein") elitek (1985 óta folyik a generációváltás a térségben) is a dezintegráció felé viszik a térséget, részben érzelmi, indulati okokból, részben egzisztenciális féltékenységből. Összefogás, koordináció nélküli egyéni akciók uralkodtak el, szervezettség, intézményi kiépítettség, összehangolt érdekvédelem helyett mindenki a maga módján akar érvényre jutni, a többiek rovására. Mint annak idején a Vadnyugaton, a "magányos farkasok", a "lone ranger"-ek korában (Vadkelet?).

A fejlett országokat a közelmúltig a jóléti állam fő attribútumai jellemezték: töretlenül emelkedő életszínvonal, javuló környezetvédelem, növekvő

vő biztonságérzet, általában az élet minőségének érzékelhető jobbulása. Aligha csodálható, hogy amint világossá vált az, hogy az 1989 utáni változások nemcsak egy sor örvendetes jelenség hordozói (demokrácia kiterjedése, katonai fenyegetettség elmúlása stb.), hanem új "húsbavágó" problémákat is felvetnek, a fejlett országok "elkedvetlenedtek", valahogy úgy, mint a magyar nemesek a pozsonyi országgyűlésen annak idején, mikor "életüket és vérüket" ugyan felajánlották a királynő megsegítésére, rögtön hozzátették azonban, "de zabot pedig nem adunk".

Ráadásul az eddig a Szovjetunió által "rövid pórázon" tartott országok és tagköztársaságok körében fellángolt véres eseményekhez vezető eddig elfojtott gyűlölködés jobban látszik veszélyeztetni az elért eredményeket és/vagy nyugalmat, mint a vasfüggöny felvonása előtt helyzet.⁷ Elrettentő erőt tudva maga mögött, ugyan kit is érdekelt, hogy mi is történik a vasfüggöny mögött? Némi könnyőreltettséggel a lelkiismeretet meg lehetett nyugtatni, még ha az ár- és bérdiszparitásokat minden további nélkül ki is használták.

Továbbá, a hidegháború befejeződése után sem könnyen - mondhatni inkább keservesen - nyílik lehetőség az ún. békejáradék realizálására. Ennek oka valószínűleg az, hogy a "hidegháborús" gazdálkodásról a békegazdálkodásra való áttérés nem kisebb megrázkódtatással jár, mintha "meleg" világháború fejeződött volna be. A termelési potenciál átállítása, új piacok feltárása mindenképpen időigényes folyamat. S ráadásul a mai nemzetközi helyzet sem tiszta még, nem lehet egyértelműen tudni, ki hol áll, mikor fognak a harcok, a polgárháborús feszültség az akut módon felfakadt gócbokban lelohadni.

A nyugat-európai, de a világ más részeiről származó tőke számára is elsőrendű követelmény azonban a gazdasági és politikai stabilitás. Ezért kényszerülnek kezdeményezni, hogy valamiféle módus vivendi jöjjön létre Kelet-Európában, hiszen nyilvánvaló, hogy a dezintegráció csak erőszakkal

7 Ma még az sem mérhető fel hitelesen, hogy a vasfüggöny felhúzása után létezhet-e olyan erő, mely a szegényebb vidékekről a gazdagabbak felé való áramlásnak határt szabhat.

állítható meg. Ha ez nem sikerülne, a térségében hol itt, hol ott lángolnának fel konfliktusok a korábbi sérelmek, a rájuk erőltetett szerencsétlen határok és más békeszerződésbeli előírások revíziójára. Ugyanakkor ésszerű, átfogó rendezési terv még nem ismert, sőt a határok spiritualizálásának forгатókönyve és/vagy menetrendje sem. Így viszont a parázs tovább izzik a hamu alatt, s elegendő lehet egy fuvallatt ahhoz, hogy lángra lobbanjon, a térség részleges stabilitása inkább illuzórikus, mintsem valóságos.

Úgy tűnik, számos ok játszik közre abban, hogy Európa már integrálódó része nehezen szánja rá magát a keleti rész befogadására, külső kényszerítő körülmények nélkül.

A közösségek összetartó ereje sohasem csak a gazdasági előny. Ha ehhez nem társul politikai-katonai érdek is, az integrálódás csak korlátolt lehet, szükségképpen csak valamiféle laza együttes formálódik ki. A *primum movens* akármi lehet, de több összefüggő tényező nélkül csak csökkent maradhat bármiféle államközösség.

Talán nem felesleges ezért e fejtegetések végén felvetnünk, hogy valóban az egyetlen reális alternatíva-e az EK tagság? A Köztes- Európa egyfajta konföderációja nem kínál-e azonos értékű, vagy éppen jobb megoldást?

Nem tartok attól, hogy Köztes-Európa országai ne találják meg a meg-békélés-megoldás útját abban az esetben, ha világossá válna, hogy számunkra csak Édentől Keletre van hely a Nap alatt. Keserves, "második legjobb" (vagy legrosszabb) döntés lenne, de még mindig jobb, mint egyedül próbálkozni. A döntés persze az EK kezében van, de e "második szándékú támadásról" semmiképpen sem tehetünk le.

Talán nem csodálható ezért, hogy mind gyakrabban merül fel a "másodiklegrosszabb" megoldás lehetősége: az érintett kelet- közép-európai országok politikai-gazdasági kapcsolatainak szorosabbra fűzése valamilyen formában. Konföderációról, vagy annál szorosabb kapcsolatrendszerrel ugyan (egyenlőre) beszélni sem érdemes, de egyfajta összetartás elképzelhető. Ezt szerződések rendszere fűzhetné az EK-hoz, valószínűleg ez az a megoldás, mikor a kecske is jóllakik, s a káposzta is megmarad. Természetesen mindez a FÁK "beltagsága" nélkül, hiszen az gyakorlatilag a status quo ante

visszaállítását jelentné, e vonatkozásban is szerződések rendszere jelenthet megoldást.

Több szót erre az elképzelésre ma pazarolni nem érdemes, még embrionális stádiumban van, kósza ötlet - de a lehetőséget nem érdemes eleve elvetni. Ha lesz is belőle valaha valami, addig még sok egymásközi konfliktusra kell modus vivendi-t találni.

A kérdéses alternatíva Kelet-Közép-Európa számára jelszószerűen a következőképpen lenne összefoglalható: integráció helyett kooperáció az EK-val, valamint Európa kívül maradt keleti felével. Természetesen helyeselve továbbra is a Genschert-i együttműködési gondolat érvényesítését: mitarbeiten, mithelfen und mitgestalten, laza kapcsolatrendszerben.

2.2. EK-problémák

A csatlakozás problémái - Nyugatról nézve - a következőkben foglalhatók össze:

A "quid pro quo", valamit valamiért kérdése sem az EK jelenlegi, sem potenciális új tagjai részére nem egyértelmű. Úgy is mondhatnánk, hogy mindenütt vannak olyan vonatkozások, melyek számára az esetleges csatlakozás előnyösnek bizonyulna, és vannak olyan viszonylatok, melyek számára ugyanez hátrányos lenne. (Nem más a helyzet egyes társadalmi rétegek tekintetében sem.) Természetesen e helyzetet a különböző lobbyk kihasználni igyekeznek, a pro és kontra érvelésnek azonban többnyire nagyobb a füstje, mint a lángja.

A biztonságpolitika felől közelítve: Az a készlet, ami a hidegháborús időszakban fennállott, - még az ún. détente- korszakban is - ma Nyugat-Európa számára nem jelent igazán vonzerőt, kohézió tényezőt, az ellenségkép elhalványult. Ha Oroszország, vagy akár a FÁK egésze jelent is potenciális fenyegetést - bár jóval gyengébbet, mint korábban - nem elegendő-e Kelet-Közép-Európát csak egyfajta "cordon sanitaire"- nek tekinteni, s csak annyira támogatni, hogy maga ne jelentsen fenyegetést és esetleg képes legyen felfogni - Nyugat-Európa oldalán állva - legalább az első keleti csapást, ha eljön az ideje. E szerepkör természetesen egészen más státust és/vagy kezelést-támogatást igényel, mint a közösségen belüli tagság.

És vajon nincs-e igazam, ha a mai bizonytalankodást látva arra gondolok, hogy sorsunk még nem dőlt el, nem bizonyos még, hogy méltatnak a (teljesjogú) tagságra, vagy megmaradunk-e az "egészségügyi övezet" "erős bástyájának", mint voltunk 150 évig a török ellen, s később az "orosz medve" távoltageására. Azon a bizonyos határon innen, vagy túl kerülünk-e? (És mi lesz az e határral esetleg újjólag elcsatolt magyar véreink sorsa?)

Világos dolog az is, hogy az EK kiterjedésével a kohéziós erő még inkább csökkenni fog. A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy még a közös nyelv és kultúra sem elégséges a zökkenőmentes együttműködéshez, s a közös történelem éppenúgy oldhat, mint köthet. Kérdés, hogy elegendően erős lesz-e "casus foederis", közösségalkotó kohéziós erő? Nagy valószínűséggel elsősorban a gazdasági érdekek jöhetnének számításba, hiszen az nyilvánvaló, hogy az észak-amerikai és kelet-ázsiai blokkal szemben csak egy kiterjedt európai csoportosulás állhat helyt a világpiacon. Azonban hol az optimális nagyság/határ, melyen túl az újabb tagok már nem erősítik, hanem - koloncként - gyengítik a közösséget? Hiszen, ha "azok" felsegélyezésére, a nivellálásra nem kell jövedelmeket a kemény mag modernizálása elől elvonni, nem megy-e többre a közösség?

Kelet-Közép-Európa csatlakozásától való viszolygás, - mely félreérthetetlenül megmutatkozik, - gazdasági oldalról tehát arra vezethető vissza, hogy a közösség kibővülése további, nem jelentéktelen újraelosztást kényszerítene ki a "gazdag" és a "szegény" országok között, anélkül, hogy e hátrány mellett belátható ideig bármiféle előny várható lenne. Sőt, a befogadottak sok területen versenytársként is fellépnének: "kell-e okvetlenül kigyót melengetnünk keblünkön?"

Még egy visszatartó-halasztó motívum: a tőke, munkaerő stb. szabad áramlásának hosszútávú kedvező hatásával szemben, rövid távon a "gazdasági emigránsok" rohama várható a fejlettebb (EK) országok felé, valóságos népvándorlás-jelleggel. Ez már eddig is nem csekély belpolitikai feszültséget okozott, mobilizálta a szélsőjobb oldalt. Ráadásul a recesszió elmúltáig jó hivatkozási alapot nyújt a munkanélküliek "érdekvédelmére" a bevándorlókkal szemben, holott egészen más a munkaterületük, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt pozíciójuk. És tegyük hozzá, a kérdés megoldását

nehezíti, hogy a munkaadók nem szívesen mondanak le az olcsó bérű segédmunkásokról. (De az is igaz, hogy a potenciális bevándorlók nem annyira munkára, mint inkább segélyre vágnak-várnak.)

De azt is jól kell látnunk, hogy a potenciális csatlakozás érdekében az érintett kelet-közép-európai országoknak is vannak eddig még át nem gondolt tennivalói. Joggal kifogásolják ugyanis az EK tagországokban - mind a munkaadók, mind a munkavállalók - az azonos munkáért járó bér alacsony-ságát (a bérdiszparitás) vagy a tartósan a vásárlóerőparitás alá nyomott árfolyamokat. Mindkettőben a verseny tisztaságát megkérdőjelező mozgás-formát vélnek felfedezni, nem is indokolatlanul. Bár tegyük hozzá, hogy mindazok az üzleti körök, melyek az EK-ban ezekből extraprofitot "kaszálnak" nem annyira ellenzik e mozzanatokat.

Az is méltánylandó kifogásnak tűnik, hogy a kelet-közép-európai országokban lényegesen kevesebbet fordítanak a környezet védelmére éppenúgy, mint munkavédelemre, ami végső soron ugyancsak csökkenti az önköltséget. És akkor még nem is szóltam arról a sokfajta "umbuldáról", melyek a kereskedelmi tisztességet hivatottak megkerülni vagy a nyílt és burkolt szubvenciók egész soráról, melyekkel Kelet-Közép-Európa "kilóg a nyugat-európai sorból". Csekély vigasz, ha hazánk ezekkel más országoknál kevésbé vádolható, hiszen nehéz észre nem vennünk, hogy a Nyugat számára Kelet-(Közép-)Európa nem különül el országonként, él még a régi beidegződés a monolitikus tömbről. Óhatatlanul újra meg újra eszembe jut a hírhedt metternichi mondás: "a Balkán a bécsi Landstrasse végénél kezdődik..."

Rövid- és hosszútávú gazdasági érdekek ütköznek, térben is, sorrendiségben is. A csatlakozni kívánók preferenciákat követelve kívánják lerövidíteni és minél kevésbé fájdalmassá tenni a számukra a legkedvezőbb alternatívát jelentő folyamatot. A befogadók még éppen ellenkezőleg, a feltörekvő - szerintünk gátlástalan és tisztességtelen - konkurrencia ellen védekezve ugyanezt húzni-halasztani igyekeznek, miközben minél inkább profitra szeretnék váltani jelenlegi erőfőlényüket. Az sem utolsó szempont, hogy konzerválva a túlhaladott technikát, egy ideig még olcsó munkabért fizetve megsápolják a kelet-közép-európai gazdaságokat, ami persze a helyi komparádor törekvésnek sincs ellenére. A kimenetel persze legalábbis ambivalens,

egybekovácsolhatja a hajdani "kenyerespajtásokat", melyek együttes erővel jobb alkupozícióba kerülhetnek.

Az utóbbi idők húsembargója és más jól ismert tünetek határozottan arra utalnak, hogy az EK részéről gyengül az érdeklődés a kelet-közép-európai országok gazdasági integrálására is, legfeljebb néhány vonatkozásban kedvező üzleti vadászterületnek tekintik a térséget, semmi többnek. Mindez azoknak a gyanúját látszik erősíteni, akik azon a nézeten vannak, hogy valójában a fenyegetettség, a Szovjetunió atomhatalmi szerepe, a Varsói Szerződés léte volt az igazi casus foederis, a szövetségkeresés oka. A veszély elmúltával viszont azok a nézetek látszanak az EK-ban felülkerekedni, melyek a kelet-közép-európai országok gazdasági integrálását, - hiszen most már másról nem igen eshet szó - nem előnynek, hanem tehertételnek vélik. Zsebbe kellene nyúlni ahhoz, hogy a partnerség kívánatos szintjét a kérdéses országok elérjék, de mi haszon származna ebből? A realizált profit így is repatriálható, az egyéb társadalmi és politikai anomáliákkal, a lakosság fokozatos elszegényedésével pedig csak akkor lesz érdemes törődni, ha az már olyan bonyodalmak előidézésével fenyegetne, melyek hatósági-rendőri eszközökkel többé ki nem védhetőek. Ez azonban - úgy tűnik - szerencsére még odébb van.

Valószínűleg ez az oka annak, hogy a kérdés gyakorlatilag lekerült a napirendről: a régi koncepció már túlhaladott, új megfogalmazására pedig aligha mutatkozik készlet. Az pedig, hogy a kelet-közép-európai országok nap-nap után újabb hűség- és kívánságnyilatkozatokat tesznek, nemcsak a további hitegetés alapja, hanem alap újabb- és újabb engedmények kicsikarására is.

Összefoglalva:

Bizonyos figyelmeztető jelenségek mellett nem mehetünk el behúnyt szemmel. Úgy tűnik - s hogy ez meddig tart nem tudhatni, - hogy a bipolaritás megszűntével, a Szovjetunió hidegháborús vereségével és széthullásával, a Varsói Szerződés felszámolásával jelentősen csökkent a készlet Kelet-Európa befogadására az EK "sáncai mögé". Jól jelzik ezt a különböző - valódi és ürügyeken alapuló - kifogások a szabad(abb) kereskedelem szétbontkozásának hátráltatására, a packázás sokféle lehetőségének bemutatásával.

Valószínű, hogy újra kell gondolni az EK tagországainak az előnyöket és a hátrányokat, amelyek a kelet-közép-európai országok csatlakozásával járnak.

Az EK csatlakozás alkotmányjogi problémákat is felvet és nemcsak a mi oldalunkról. Ez utóbbit sommásan a következőkben lehetne összefoglalni: az EK-hoz való csatlakozásunk - ma még nem ismert mértékben - szuverenitásunk egy részéről való (önkéntes) lemondással jár, s ennek a jogkövetkezményeit végig kell (majd) vezetnünk az Alkotmányon és más köz- és magánjogi előírásokon, törvényeken.

Fogósabb azonban a kérdés az EK oldaláról. Az ugyanis már első tekintetre nyilvánvaló, hogy az ezidáig, ott kialakult döntéshozatali mechanizmus és az ahhoz tartozó végrehajtó, adminisztratív apparátus a többszörös kibővülés után változatlanul nem tartható. Ahogyan azt tanultuk: "a mennyiségi változások immár minőségiekbe csaptak át".

Arra ugyan itt és most nem vállalkozhatom, hogy e problémakör minden ágát-bogát akár csak érintsem is, azonban néhány utalást elkerülhetetlennek tartok anélkül, hogy a problémák megoldására feljogosítva érezném magamat javaslatokat tenni. Néhány jelzés tehát:

- Valószínűleg a konszenzusos döntéshozatal rendszere a tagországok ilyen nagy száma mellett aligha lesz tartható, hiszen konszenzus az érdekek szembenállása következtében csak kivétel lehet, nem szabály. Nyilvánvalóan ilyen széles körben már potenciálisan mind több vonatkozásban szükséges valamiféle többségi - minősített többségű - döntéshozatalra áttérni, olyan módon, hogy a kis országok is megtalálhassák vitális érdekeik védelmének valamely módját.

Szigorúan meg kell tartani a fokozatosság elvét a szuverenitás elemei szupranacionális szerveknek történő átadásánál, ahol még nem érett erre a közvélemény, ott inkább lassítani kell, a dolgok erőszakolása hosszú időre visszavetheti a folyamatot.

Ki kell dolgozni egyfajta iránymutató normarendszert a tagországok határon belüli és kívüli "viselkedéskultúrájára" és egyfajta szankcionáló szervezetet kellene létrehozni azok megsértése esetére.

A közösség nagysága valamiféle regionális szervezetrendszer kialakítása irányába húz. Ennek ésszerű jogositványait és illeszkedését egymáshoz, valamint a közösség egészéhez ki kell előbb-utóbb alakítani, a hierarchikus struktúrát enyhíteni lehetne egyfajta kooperatív irányultságú rendszerrel.

Itt kell megjegyezni, hogy a hatalom újraelosztására máris felmerült egy olyan gondolat, mely az egyes országok és az EK központ közé valamiféle regionális intézményrendszert kíván ültetni. E gondolat magja életképesnek látszik, de - tudomásom szerint - még gyakorlatilag meg sem indult az ötlet koncepcióvá formálása, még kevésbé a részletek kidolgozása. (Pedig köztudott, hogy az ördög mindig a részletekben lakozik.) Kiszivárogtatott értesülések szerint valami olyasféle "munkamegosztás" kerül majd javaslat formájában az asztalra, mely ötvözi egyfelől az ún. skandináviai Északi Tanács, másfelől a német tartományok jogállását, a helyi hatóságok, illetőleg a központi hatalom közé ékelve.

Meg kell vonni a közösség potenciális határait: elképzelhetetlen, hogy egy európai szervezet határai a Csendes óceánig húzódhassanak. Másrészt: Oroszország önmagában is elég nagy ahhoz, hogy learathassa az economy of scale hozadékát, hát még, ha a FÁK egészét nézzük. De egy ilyen nagy ország - sőt birodalom - részvétele az EK-ban végképpen felborítaná a belső egyensúlyt, amit már az egységessé vált Németország is veszélyeztetet.

A külső "határoknak" persze szintén virtuálisoknak, spiritualizáltaknak kell lenniük, nem képezhetnek egyfajta új vasfüggönyt. Ezt két- és sokoldalú egyezmények sokaságával lehetne elérni.

Végül tisztázni kell a (megnagyobbodott) EK politikai és gazdasági viszonyát az USA-hoz és Japánhoz, a "hárompólusú világ" másik két nagyhatalmához. Kinek lenne jó például egyfajta kereskedelmi háború, hogy másfajta konfliktusokra ne is gondoljak.

Vannak, akik magát a maastrichti irányzatot is megkérdőjelezzik a "bolsevista veszély" elmúltával. Megítélésem szerint ez túlzott (pésszimizmus), a folyamat - velünk vagy nélkülünk - előre fog haladni, bár valószínűleg a korábban elképzelnél lassúbb tempóban.

Az ok: Maastricht egyfajta felismert szükségszerűséget képvisel, ha Európa nem akar elmaradni Japán (Kelet-Ázsia) és az USA (Észak-Amerika) mögött, akkor a "nagytertség" kialakítását önmagának gátolnia nem szabad, nem ésszerű. Ez pedig a szuverenitás egyes elemeinek fokozatos átadását jelenti a régió formálódó "kormányzata, illetőleg parlamentje" részére. Ami persze nem jelentheti a sokszínűség - az európai térség egyik fő jellemzője és jelentős előnyök hordozója - feladását. A nemzetállamok még sokáig őrizni fogják entitásuk egyes mozgásformáit, már De Gaulle is a "hazák Európájának" képét melengette.

A maastrichti megállapodások körüli nézeteltérések a szupranacionális struktúrák milyensége és hatásköre körül sűrűsödnek. Az köztudott, hogy minden integráció a szuverenitás teljességéről való lemondás valamilyen fokával jár, más, gazdasági, politikai vagy biztonsági előnyök fejében. Annak ellenére, hogy nyilvánvaló az, hogy az előnyök-hátrányok egyenlegének végső soron kedvezőnek kell lennie a résztvevők szempontjából, hiszen ez a "casus foederis", a csatlakozás alapvető oka, a döntési centrumok távolra kerülése, - különösen vitálisnak vélt kérdésekben - ma még az emberek többségét aggasztja. A sokszoros közvetlenség, az átlátszóság hiánya sokakban aggályossá teszi - és nemcsak a "közemberekben" - a politikai únió irányában való fejlődést. Nem kevesek számára egyszerűen "kemény beszéd" ma és a közeli jövőben még a nemzetállami keretből való kiszakadás. Mások úgy vélik, az EK politikai integrációja az "ellenség" kiesésével egyszerűen értelmet veszítette. Egyedül a gazdasági mozgásformák élhetik túl töretlenül az integráció szétbontakozó politikai válságát, hiszen ezek haszna szinte kézzelfogható. Másrészt viszont ugyanezen okból lelassul a kelet- és közép-európai országok csatlakozása, amíg az újonnan jött EFTA országokat a közösség "meg nem emészti". A "szegény rokonok" várhatnak az előszobában.

Egy újabb kérdés: Elegendő-e "containment", az izolálás a konfliktusok lokalizálásának ma alkalmazott megoldása, vagy túl kelle ezen lépni? Ez a mostani jugoszláv válság legfőbb tanulsága. Csak egy megjegyzés: a "karentén" integrálódás előtt fontos szűrő lehet, távol tarthatja a beilleszkedni (még) nem tudókat, konform viselkedésre képteleneket, de mi a helyzet akkor, ha valamely ország már "felsőbb osztályba lépve" vét a közösség írott és íratlan viselkedési normái, kultúrája ellen? Akkor hogyan tovább?

Annyi mindenképpen bizonyos, hogy másfajta konfliktuskezelő mechanizmust igényelnek a közösségen kívüli és az azon belüli konfliktusok. Ez utóbbi kialakításánál talán szolgálhatnak némi tanúlással az ENSZ eddigi jó és rossz tapasztalatai.

Úgy tűnik, még csak szavakban dőlt el, hogy az EK-nak érdekében áll valamiféle "Drang nach Osten". A tettek még váratnak magukra: Németországot még sokáig leköti keleti felének "megemésztése", a többi ország talán akarná, de hiányoznak anyagi lehetőségei egy átfogó "támadáshoz". Kénytelenek megelégedni a "kis lépések" politikájával, egy - azoknak még a hangját is elnyelő - tágas térségben.

Dehát nem az érzelmek fogják eldönteni (idegengyűlölet a "csöcselékkel" szemben?) az EK-hoz való csatlakozás feltételeit és időpontját, hanem a hidegfejű megfontolások, az érdekek, a "cui prodest" mérlegelése.⁸

Végül arra is utalnom kell, hogy az utóbbi időben - a recesszió következtében - mintha elapadni látszana még az EK segítőkészsége is Kelet-Közép-Európa iránt. Mintha a "világítótoronyban" (PHARE) már csak pislákolna a fény. Ez - innen Keletről nézve - azonban kissé korainak tűnik, a régió még nincs abban a helyzetben, hogy ezt nélkülözhesse.

Aminek legjobban érzi Kelet-Közép-Európa a hiányát, azok éppen a szolidaritás gesztusai majdani társai (?), az EK országok részéről. Sőt, éppen ellenkezőleg, mind leplezetlenebbül nyilvánul meg az önzés.

2.3. Az orosz kérdés

A Szovjetunió tekintélyes atomhatalommal rendelkező, pufferországokkal ("glacis"-szal) körülvett, küldetésstudattal álcátott nagyhatalmi ambíciókat dédelgető, soknemzetiségű birodalom volt. Mindez erőtlen gazdasági alapon nyugodott, mely legalább is az ambíciókhoz képest elégtelennek bizonyult.

8 Jellemző lehet az érzelmi felhangokra, hogy van olyan vélemény, melynek értelmében például a brit jogrend csorbulása - netán feladatása - sokkal fájdalmasabb folyamat, mint bármely gazdasági, vagy akár honvédelmi kompetenciáról való lemondás.

A fejlett tőkés országokban ugyanakkor kiegyensúlyozott volt a gazdasági és katonai erő, sőt az előbbi szemmel látható túlsúlyban volt a szovjet oldaléhoz képest.

Tudomásul kell viszont vennünk, hogy Oroszország ma is nagyhatalom. Még most is, amikor belső gondjai, az átalakulás gyötrelmei kínozzák, ami akciórádiuszát illetően cselekedeteinek intenzitását erősen korlátozza. Azonban, ha "kinetikus energiája" - valószínűleg történelmi léptékben, átmenetileg - csökkent is, "potenciális energiája" nem vesztett súlyából, ami lehet, hogy nem vág össze a fizika törvényeivel, de a politikában egyáltalán nem elszigetelt eset. Ami másfelől azt jelenti, hogy ott a külpolitikáról továbbra is úgy fognak gondolkodni, hogy "mi", s nem pedig úgy, hogy "ők", mint ez kis- és középhatalmak esetén szokásos. És számítsuk hozzá ehhez a jól ismert orosz küldetéstudatot, s az orthodox vallás világában, annak kultúr- területén elfoglalt hegemon helyét, a kérdéses térségben a "kard és pajzs" első számú lovagjának felvállalt szerepét. (Bár az a valószínű, hogy egy ideig inkább a pajzs kerül előtérbe.) Mindehhez hozzátehetjük, hogy a kulturális elkülönülés még sokáig élő hagyomány marad, jóllehet a civilizáció területén erősödő konvergencia várható.

A fentiekben Oroszországra, s nem a FÁK-ra utaltam. Ez utóbbi sorsa ugyanis ma még nem dőlt el egyértelműen: az orosz birodalmi gondolat és a kordában-igában tartott "társországok" iszapbirkózása még folyik. A kimenetel hosszú távon ugyan aligha kétséges: legalábbis a más (mohamedán) kultúrkörhöz és/vagy a nem-szláv etnikumhoz tartozó régiók tekintetében. A helyzet - bár remélhetőleg a fejlemények nem lesznek olyan tragikusak - sokban emlékeztet a hajdani Jugoszlávia mai görcseire, még az etnikai mozaikszerűséget illetően is. Abban is sok a hasonlóság (ortodox-hagyomány, beidegződés?), hogy az idegengyűlölet, a másság tolerálásának elutasítása Oroszországban sem kisebb, mint a Balkánon: nem egyszerűen transzformáció, inkább egyfajta transzfiguráció lenne szükséges a szemléletmód megváltoztatásához. (És hogyan állunk ezzel Európa más térségeiben?)

Oroszország geopolitikai-geostratégiai súlyát tehát mindenképpen tudomásul kell venni, miképpen azt is, hogy valamilyen formában mindig is be fogja hazánkat kalkulálni "világraszóló tervei" egyik - bár csak helyi értékű

- tényezőjeként. S ezért nem mindegy, hogy ellenségei, vagy barátai közé sorol-e bennünket, vagy éppen közömbösen tekint-e ránk. Ami természetesen nem jelenti azt, hogy minden szempontból "abszolút" mércével mér, lehetséges, hogy van/lesz olyan vonatkozás, ahol céljaink és érdekeink közel állnak, míg más vonatkozásban szembekerülhetünk.

Az orosz kapcsolat rendezése még akkor is fontos, ha valószínű, hogy véget ért az a Nagy Pétertől Gorbacsovig tartó politikai vonulat, mely mindent, a bel- és a gazdaságpolitikát is az expenzív külpolitikának rendelte alá. Sőt, talán most még fontosabb, hiszen kiléphetünk a mindenoldalú defenzívába vonulás attitűdjéből.

Nehéz lesz észrevennünk, hogy bár a szovjet birodalom szétesett, az Orosz Birodalom ma még nagyon is eleven kapcsolatrendszerrel jelent. A dezintegrációs törekvéseket ezernyi hagyományos gazdasági és politikai kötelék (regionális munkamegosztás, infrastruktúra!) szárai át- meg átfonják és "lenyűgözik". Valószínű persze, hogy az "új idők" eljövetele itt is változások kezdetét jelenti, de ennek még ezidőszert a körvonalai sem sejlenek fel.

Szorosan ide kapcsolódik az a kérdés is, hogy mi lesz a sorsa annak a közel 30 milliós népcsoportnak, mely kívül rekedni látszik Oroszország régi-új határain? Lesz-e orosz irredenta? A kisebbségi jogok szószólója lesz-e helyzetéből adódóan Oroszország, vagy inkább annexiós megoldásokra fog-e törekedni? Hogyan fog viszonyulni az így felvetődő kisebbségi kérdésekhez a "művelt Nyugat"?

Ebből eredeztethető e kérdéskör nívuma: vajon nem találunk-e hatékony szövetségesre Oroszországban a kisebbségi kérdés rendezésénél, akár az elvek kidolgozását, akár azok gyakorlati megvalósítását illetően. Az oroszok (és a szerbek) ugyanis most élik át a "Trianon-sokkot": a korábban domináns nemzetiség jelentős része kisebbség lesz, ellenséges környezetben. Úgy tűnik, egyfajta toleráns megoldás kialakítása e vonatkozásban mindkét ország elemi érdeke: nyitni kellene ebben az irányban. Talán a messianisztikus orosz lélek és/vagy a másfajta, ortodox hagyomány olyan megoldás felé vezet, ami a térség keleti fele számára elfogadhatóbb, mint a nyugatias gondolkodásból fakadó megoldási kísérletek.

Hazánk védőpajzs-szerepe - úgy gondolom - ma már nem aktuális, az erőviszonyok megváltoztak. Külső garancia nélkül legfeljebb órákig lennének képesek tartani magunkat az orosz(-ukrán) gőzhengerrel szemben. De arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy ma már nem vagyunk határosak Oroszországgal és egyáltalán nem bizonyos, hogy adódó konfliktus, vagy expenzív külpolitika esetén a közöttünk lévő Ukrajna hogyan viselkedne, támogatná-e az esetleges orosz törekvéseket. Ezt ma még - a FÁK létének történelmi léptékkal mérhető pillanatnyi múltját figyelembe véve - megjósolni sem lehet. Talán majd 5-10 év múlva tisztábban fogunk látni e kérdésben (is).⁹

Tudomásul kell venni azt is, hogy a Nyugat egyelőre "várakozó álláspon-ton" van, s igyekszik egyenlő távolságot tartani a térség országaitól. (Vö. az EK-csatlakozás problémáival.) Nem vagyunk tehát preferált helyzetben, de diszpreferáltban sem. A Visegrádi Körhöz való tartozás is csak "hangyáni" előnyt jelent, igaz, biztosítékot az elszigetelődés ellen egyúttal. Másfelől ez azt is jelenti, hogy bármiféle "küldetéstudat" és/vagy múltbéli érdem csak "quantité népligeable" (semmisség) a külföld szemében, felesleges e vonatkozásban "szívóskodni".

2.4. A német kérdés

A német egyesítés hatása kettős volt. Egyrészt - potenciálisan - kialakult Európa legnagyobb kontinentális hatalma, másrészt viszont - éppen létrejött "túlsúlyánál" fogva - az európai egyesítési folyamat felgyorsulása irányában hatott. Ez ugyanis az egyetlen mód, hogy a német túlsúlyt "alkotmányos módszerekkel" ellensúlyozni és/vagy kordában tartani, kezelni lehessen.

A helyzet azonban korántsem vált ilyen egyértelművé, legalább is, ami az integrációs folyamatok felgyorsulását illeti. Két újabb tényező ugyanis nem lebecsülendő lassító befolyást gyakorol e folyamatra. Az egyik ezek közül a Keleti Blokk kiesése, amely csökkentette a veszélyérzetet, centrifugális erőként hatott. A másik - ugyanilyen irányba mutató tényező - pedig

9 Távolról a felbomló államszövetségek nem kell, hogy biztonságpolitikai aggodalmakra adjanak okot: előbb-utóbb ki fog épülni önálló államiságuk intézményrendszere, kiformalódik politikai arculatuk, az európai normákhoz igazodva.

maga az egyesülés ténye, pontosabban a nivellálás szüksége volt, ami az eddig tőkeexportőr Németországot befelé fordította: megszűnt az EK motorja lenni.

Hozzá kell ehhez tenni, hogy az egyesült Németország keleti fele a német hitelkihelyezések internálódásának haszonélvezője lett. A korábban a világ második legnagyobb tőkeexportőre - az első Japán - az egyesülés óta megszűnt e funkciójában működni, s ez elsősorban az EK számára jelent egyelőre pótolhatatlan veszteséget. Amilyen mértékben ugyanis az EK-n kívülről származó tőkeimport teret hódít - kényszerűségből - úgy lazul fel a közösség zavartsága, ami eddig egyik összetartó ereje volt: hiszen azé a tánc, aki fizeti a muzsikát. Másrészt viszont, - mivel világszerte nincs igazán jelentős tőkekínálat Japánon, a konkurrensen kívül, talán néhány arab ország számítható még a kivételek közé - pótlólagos tőke nélkül a gazdasági növekedés, sőt a modernizáció lelassulása veti előre árnyékát. A jelek már most mutatkoznak.

Más kérdés, hogy néhány évtized múlva az egyesített Németország ismét az európai gazdasági fejlődés motorja lehet, egyúttal már igazi (európai) nagyhatalomként.

Meg kell különböztetnünk persze a mai helyzetet a jövőbenitől, ami Németország politikai súlyát illeti. Jelenleg az erőgyűjtés korszakát éljük meg együttesen, ami a szerepvállalás csökkenésével jár, expanzív törekvések a külgazdaságpolitikában, vagy a külpolitikában nem mutatkoznak. Más kérdés, mi lesz, ha a már megerősödött Németország elfoglalni kívánja azt a pozíciót, amit politikai és/vagy gazdasági súlya számára kijelöl. Ez nem fog menni anélkül, hogy bizonyos expanzív velleitások fel ne erősödjenek: elég, ha csak a Biztonsági Tanács állandó tagságának opciójára gondolunk, s mindarra, amit e nagyhatalmi pozíció elismerése jelent. A lényeges persze nem a cím legitimálása, hanem azok a jellemzők, melyek annak "odaítélését" szükségessé teszik: az egyesült Németország vitán felül nagyhatalom (lesz), mégpedig az európai kontinens - akarjuk, nem akarjuk - vezető nagyhatalma. Véget ér a "gazdasági óriás, politikai-katonai törpe" felemás időszaka.

S amennyire örvendetes lehet e jelenség Európa egésze számára, sokakban máris aggodalmakat kelt, és nemcsak a múlt reminiszcenciájaként. Arról

van szó, hogy az újjászülető Németország óhatatlanul nemcsak gazdasági, hanem politikai- katonai nagyhatalom lesz, valószínűleg kiemelkedik majd az európai mezőnyből, a térségben hegemon helyzetet fog magának kivívni. Sőt, ez súlya következtében szinte "jár" majd számára. Ami új helyzetet teremt, hiszen az eddigi Nyugat-Németország nem minden téren állott társai felett az EK-ban. Az új helyzet várható fejleménye: az egyensúly keresése bizonyos fokú rivalizáláshoz, mondhatni konfrontáláshoz vezet majd, ami minden biozonnyal az egység rovására megy, kikezdi azt. Az alapvetően centripetális érdekeket persze nem lesz képes kiiktatni, de elhalványíthatja azokat, bizonyos centrifugális tendenciák felerősödhetnek. A múlt felemlgetése viszont inkább képmutatás, mint valóság, a konfliktus a jövőbeni divergálásból, nem a múltbéli sérelmekből táplálkozik, bár ez a lózungok között előkelő és hatásos szerepet kaphat.

A belső feszültség felerősödése az EK-n belül félő, hogy azzal (is) jár, hogy a másik két nagy rivális pólus - az Egyesült Államok és Japán - teret nyerhet az EK rovására: - ami hazánkra nézve sem lenne közömbös.

Számunkra, magyarok számára, Németország és az EK belső viszonya kiemelt fontossággal bír. Nem közömbös ugyanis, hogy mennyire halad előre az integráció folyamata: ki is lesz a partnerünk, maga az EK egésze, vagy az egyes tagországok. Ha ez utóbbi lenne a helyzet, akkor velünk szemben (újra) érvényesülhetne az "oszd meg és uralkodj" elve és gyakorlata, s ez esetben a német orientáció számunkra rendkívül fontossá, ha ugyan nem a legfontosabbá válna. Még akkor is, ha megpróbálnánk ezt ellensúlyozni más EK tagországokhoz való közeledéssel, a módus vivendi - sőt a jóbarát előnyös pozíciójának keresése - számunkra vitális fontosságúvá emelkedne.

Kissé más lehetne a helyzet, ha az EK integrációja előrehaladna. Ez beilleszkedésünknek egészen más környezetet jelentene. Ez esetben nem a - nevezzük nevén - hűbérvasallus viszony valamely változatáról lenne szó, hanem egy többé-kevésbé egyenjogú társulás tagságáról. Aligha kell részleteznem, hogy ez mennyire más pozíció, bár lehet, hogy a gyakorlatban nem lenne kevesebb nehézségünk, csak másfajta lennének illeszkedési problémáink.

A fentiekből egyenesen következik, hogy érdekeink az európai integráció előrehaladásának felgyorsulásához fűződnek, még akkor is, ha ez csatlakozásunkat az EK-hoz esetleg nem gyorsíthatja, hanem még lassítja is. Más közvetlenül Európához csatlakozni és nem ugyanez német közvetítéssel.

Az persze nem tudható, hogy a formálódó német külpolitika erőltetni fogja-e és ha igen, mennyire a magyar kapcsolat preferálását, nem tart-e mértéket, arányt, egyenlő távolságot a tőle keletre fekvő országokkal szemben: felújul-e a Drang nach Osten? Akár így, akár úgy, véleményem szerint részünkről a távolságtartás a kívánatos, nem a felajánkozás.

Az integrációs folyamat előrehaladásának próbaköve természetesen nem az Ostpolitik, hanem az, hogy a nemzetközi porondon mikor és milyen mértékben fogadják el az EK külpolitikai alanyiségát, mikortól tekintik egységes entitásnak, s nem pedig tagországok konglomerációjának, akikkel a vitás kérdéseket egyenként kell megbeszélni, hiszen nem alakult még ki valamiféle közös, kompetens szervezet, mint tárgyalópartner. Ami persze attól (is) függ, hogy mikor érkezik el "az idők teljessége" ahhoz, hogy magát ebben a megváltozott egységesült szerepben elfogadtatni szándékozzon.

2.5. Biztonságpolitikai vonatkozások

Nehéz lenne a mai kelet-közép-európai helyzetet másként jellemezni, mint egyfajta vákuummal, azaz bizonytalansági- kiszámíthatatlansági zónának tekinteni a térséget. A korábbi kötelékek felbomlottak, újabbak nem jöttek létre. A változások, átrendeződések viszont jelen vannak és ki tudja, mikor fognak nyugvópontra jutni.

A vákuum persze szívást tételez. A történelmi tapasztalatok szerint ez két irányba "húzhat", Keletre, vagy Nyugatra. És már itt is vagyunk egy újabb kérdéskomplexumnál, a biztonságpolitikánál.

A kérdés lényege, hogy a Szovjetunió, illetőleg a Varsói Szerződés szétesése óta a Köztes-Európa biztonságpolitikai "senki földje" lett. Korábban a két ellenséges tábor egyensúlyban tartotta egymást: Európa nyugati felén a demokratikus hagyományok, keleti felén pedig a kommunista ideológiától megkövetelt vakfegyelem tartotta féken az egymás közötti viszályokat. Az összeomlás azonban kettős hatással járt. Egyfelől a nyugati részen a veszély

elmúltával háttérbe szorultak a politikai integrációs törekvések, egyre több az "akadály" a maastrichti egyezmények gyakorlati végrehajtása előtt. A gazdasági integráció előrehaladta pedig az önzés jegyében folyik, amint az természetes, ha gyenge a politikai erő a nemzetgazdasági érdekek érvényre juttatásához.

A keleti oldalon viszont a "fedő-effektus" mutatkozik. Ami nem másban ragadható meg, mint abban, hogy az emberöltők óta el nem intézett, szőnyeg alá söpört viszályok, sérelmek ellenállhatatlanul törnek felszínre, mivel a "fegyelmező erő" itt is legyengült. Mintha a volt "varsói" országok között egyfajta "mindenki háborúja mindenki ellen" vette volna kezdetét. Az évtizedek óta rendezetlen, vagy a párizskörnyéki békékben rosszul rendezett határ- és nemzetiségi viták fellángoltak, a mesterséges államalakulatok bomlásnak indultak.

Ez a helyzet pedig egy sor veszély potenciális hordozója, puszkaporos hordó, melynek kanóca bármikor meggyúlhat (meggyújthatják).

Nem lenne teljes ezért a külpolitikai áttekintés, ha - röviden - át nem tekintenénk Magyarország várható biztonságpolitikai- geostratégiai helyzetét.

Úgy gondolom, nyilvánvaló, hogy az ország nyersanyag- és energiaellátása, exportpiacai, természeti környezete, a határon túli magyarság léte és/vagy jogai (autonómiája), általánosan határaink és szuverenitásunk védelme forog kockán, ha nem találjuk meg a megfelelő koncepciót és eszköztárat biztonságpolitikai érdekeink védelmére.

A biztonság persze nem szembenállást, "hideg, vagy meleg" konfliktusokat, nem is elzárkózást jelent, hanem békét mind közvetlen szomszédainkkal, mind pedig tágabb (európai) környezetünkkel.

A biztonságpolitika talán legfontosabb alapelve ebből adódóan az együttműködés, nem pedig a szembenállás, a védekezés- és különösen nem a támadás - kell, hogy legyen. Aminek viszont feltétele, hogy helyesen mérjük fel helyzetünket és lehetőségeinket, a változások főbb irányait: ne csak elgondoljuk, hanem legyen is erőnk - és eszközeink - megvalósítani a vitális érdekeket szolgáló alkalmazkodás mozgásformáit.

Ma még talán nem mindenki által elfogadott álláspont, hogy a biztonság nem (elsősorban) katonai kérdés. Sokan gondolkoznak úgy, főként maguk a katonák, valamint a konzervatív eszmék hívei, hogy csak az emberi és az anyagi erőfölény nyújt kellő védelmet. Világ- vagy legalább is regionális háborúkban gondolkodnak, mely hirtelen tör az országra, látható előjelek nélkül. Ez - szerintünk - "nagy" hadsereget követel meg. Holott - bár nem zárható ki eleve semmiféle kedvezőtlen fordulat - ilyen típusú konfliktus kitörésének kevés a valószínűsége, s az "előjáték" idején már minden biztonnal történnek lépések a konfliktus elhárítására, a háborús veszély eszkalálódásával nyilván fokozódó intenzitással és mind keményebb eszközökkel. Szabadcsapatok, gerillák, "felelőtlen elemek" betöréseitől persze mindig lehet tartani, de ezek elriasztása nem nagy létszámot, inkább korszerűen felszerelt, válogatott, hozzáértő hivatásosok által kezelt fegyverzetet igényel.

És nem utolsó sorban: egy nagy hadsereg irritálná a környezetet, biztosra vehető, hogy ellenlépéseket váltana ki, ugyanilyen irányban.

Végül pedig az is figyelembe vehető, hogy hosszabb távon bizonyosan kialakul majd valamiféle összeurópai védelmi hálózat, külső és belső konfliktuselhárító rendeltetéssel. Ha nem a NATO - mely, úgy tűnik jelen formájában túlélte magát, hiszen felszámolódott ellenfele a Varsói Szövetség - akkor valamely utódszervezet.

Örökérvényű Clausewitz tétele: "a háború nem más, mint a diplomácia folytatása, más eszközökkel". Vagyis, a történelmi módus vivendi kialakítása szűkebb és tágabb környezetünkkel első és legfőbb sorban diplomáciai feladat, az együttműködés akadályainak elhárítása, a kapcsolatok fejlesztése nyilvánvalóan nem katonai feladat.

Ami persze nem jelentheti azt, hogy az ország határai és/vagy szuverenitásunk más attribútumai védelem nélkül maradhatnak, szinte könnyű prédának kínálva magunkat. A kérdés tehát célszerűen úgy lenne felvethető: milyen és mekkora erő szükséges adekvát védelmünk biztosításához.

Nyilvánvaló, hogy ilyen döntésnek messzemenő gazdasági, humánpolitikai stb. vonatkozásai vannak, nem mindegy, mennyi erőforrást kell e célok szolgálatára rendelnünk. Csak emlékeztetésül: van olyan vélemény - például Bródy Andrásé - mely szerint hazánk a múltban közvetlenül és közvetve

túlságosan is sok erőforrást allokált a "haza védelmére", igaz, nem (teljesen) önszántunkból, hanem a Varsói Szerződés szovjet érdekeket szolgáló kötelekrendszerének tagjaként.

Jól ismert tény, hogy a szovjet politika, sőt, a kommunista gazdasági-társadalmi rendszer egyik - ha nem legfőbb - motivációs tényezője a biztonságpolitika, illetőleg a külpolitikai-katonai expanzió volt, igaz, ezt igyekeztek a marxista-leninista ideológia és frazeológia fátyla mögé rejtteni.

Valószínűtlen lehetőségnek ítélem, mégis érdemes néhány szót vesztegetni rá, akadhat olyan kormány e térségben (is), mely belpolitikai nehézségeivel megküzdeni nem tudván, külső expanzióval akar sikereket elérni, illetőleg a lakosság zömét maga mögé állítani. Vagy ami még rosszabb lenne, a nacionalizmust sovinizmusig szítva belső ellenségnek a kisebbségeket tekintse és etnikai tisztogatással, vagy emigrációba kényszerítéssel kísérelje meg levezetni a belső válságokat, ez a válaszlépések és ellenlépések sorozatán keresztül könnyen tűzfészekké változtathatja a térséget. S ilyenkor vajon mi lesz a "kibicek" hozzáállása? A jugoszláv eset a helyzet elfajulására intő példa.

Ilyen kihívásnak természetesen hazánk is ki lehet téve. Éppen ennek megelőzését szolgálja az, ha nem teljesen hagyatkozunk diplomáciai manőverezésre, hanem katonai védekezésre alkalmas hadsereggel rendelkezünk. Arra a "seregnek" mindenképpen alkalmasnak kell lennie, hogy egy ideig megvédje az ország területét és lakosságát, legalább addig tartson ki, míg beindul a konfliktuselhárító mechanizmus. Mert az azért bizonyosra vehető, hogy az egységesülő Nyugat sokáig nem tűr meg konfliktusgócot közvetlen szomszédságában.

És akkor még nem is beszéltem a FÁK "szülési fájdalmairól", holott a térségben olyan mennyiségű atomtöltet halmozódott fel, mely többszörösen is képes lenne a Földet elpusztítani és még évtizedekig elhúzódhat a "ki kit győz le" váltakozó sikerrel folyó "egymást-fojtotgatása".

Gondolni kell továbbá arra az eshetőségre is, ha az újra nyitott határu és ezáltal közvetlenül sebezhetővé vált Oroszország a régi "futball-taktikai" megoldáshoz kívánna folyamodni, legjobb védekezés a megelőző támadás.

Nincs jelenleg olyan szervezeti keret, amely az európai biztonságot garantálni képes lenne, sőt, még szándék is halvány ilyen alakulat kiformálására. A már létező formációk inkább tanácsadó, egymást informáló szervezetek, mintsem döntéshozó, vagy végrehajtó rendeltetésűek. Olyan kialakult normarendszer sincs, mely zsinórmértékül szolgálhatna a "jutalmazáshoz, vagy büntetéshez". Országok közötti konfliktusok esetén is csak az ENSZ ad hoc apparátusa áll készen a rendcsinálásra és/vagy igazságtételre, országokon belüli sérelmek rendezésére pedig még ilyen lehetőség sem kínálkozik, akármilyen égbekiáltó legyen is a sérelem. Európa többi országa "belügy"-nek tekinti a rendezetlen kérdéseket, sokáig még akkor is, ha már fegyveres viszályról van is szó. Ötletek, elgondolások, javaslatok olykor elhangzanak, majd visszhangtalanul feledésbe merülnek, érdemi előrelépés nem látható. A közeljövőben sem sejlik fel semmiféle változás e tekintetben.

Csak reménykedni lehet, hogy mégis csak történne valami, ha valamely konfliktushelyzet, incidens országok közötti, vagy polgárháborúvá eszkalálódna. Bár a jugoszláv példa e tekintetben megalapozott kételyeket támaszt, ceterum censeo.

A kétpólusú, egymást egyen- és ellensúlyozó - biztonsági rendszer helyett ma multipolárisra lenne szükség, mely kizárja a katonai megoldásokat, s a konfliktusok politikai rendezésére kényszerít. Ez ma még talán a "rajzasztalon" sem létezik, legfeljebb egyes elemeiben. A megvalósuláshoz hosszú még az út, hiszen sokféle - nem egyszer egymással perelő - érdeknek kell elegendet-tennie, az egymásért vállalt közös felelősség jegyében.

A biztonságpolitikai megfontolások Alfája és Omegája, hogy az EK mennyire halad előre a politikai integráció maastrichti útján, vagy megmarad-e (főként) gazdasági közösségnek, egyfajta vám- és pénzügyi únióknak.

Nyilvánvalóan szükséges lesz a NATO szerepkörének átalakítása is, hiszen a jelenlegi - ellenfél hiányában - kiüresedett. A dilemma: békefenntartó, vagy teremtő erővé kell-e válnia? (Friedenserhaltung vs Friedensgestaltung.) Akár így, akár úgy, a fő feladat a politikai-biztonsági folyamatok kiszámíthatóságának védelme kell, hogy legyen. De megoldandó kérdés az is, hogy ki rendelkezék a NATO-ütőerővel: a Biztonsági Tanács, az EK valamely

szerve, egyfajta autonóm grémium, vagy valamiféle újonnan létrehozandó testület?

Tekintetbe kell azt is venni, hogy mások a közeli és mások a távolabbi jövő biztonságpolitikai követelményei. Jelenleg és a közeljövőben még a kelet-közép-európai országok egymásközi konfliktusai politikai eszközökkel történő rendezésre szorítása a feladat, a távolabbi jövőben azonban nem zárható ki az újra erőre kapó Oroszország felől jövő "Drang nach Westen" fenyegetése sem. Dél felől a formálódó moszlim szövetség pedig a nagy "kérdőjel".

Jogos ellenvetés lehet persze, hogy ameddig az érdekelt felek perben-haragban állnak egymással, addig bárhol, bármiféle "válságkereső mechanizmus", intézményrendszer papíron marad, nem funkcionálhat. Erkölcsi, vagy anyagi készítés előremozdíthatja a folyamatos megbékélési törekvéseket, de az egyetlen komoly nyomást gyakorló hatóerő végső soron mégis csak a felismert érdek, az államreazon lehet. "Solum volenti non fit injuria": csak azzal nem történik (vélt, vagy valódi) jogtalanság, aki maga is akarja - tartja a latin szólásmondás.

Ami a (kelet-közép-) európai helyzetet illeti, házasságra még érdekházasságra sem lép" senki haragosával. Előbb a "jegyeseknek" tisztázniuk kell a viszonyokat, az esetleges félreértéseket, s legalább is valamiféle modus vivendi-t kell kialakítanunk, írott, vagy íratlan "házassági szerződésbe" foglalniuk. És akkor még a reservatio mentalis-t is ki kell zárni, különben a "házasság" nem lehet tartós. Nézzünk szerte térségünkben, egyelőre kevés biztató jelet látunk arra vonatkozólag, hogy elkezdődött volna e folyamat, amiről pedig mindenki tudja, hogy még kompromisszumkész felek között is évtizedekig elhúzódhat. Hát még meddig az ősi jussból jottányit sem engedők várható huzavonáját látva. Pedig e feladat a térség országaira vár, a kívülről erőltetett megoldások tartósak nem lehetnek, arról nem is szólva, hogy - úgy tűnik - másoknak ehhez nem igazán fűződik érdeke.

A külpolitikai-diplomáciai "holt-tér" ellenére mégsem jöhetnek érdemben szóba a biztonságpolitikai rendezés tekintetében a katonai színezetű megoldások. Egyszerűen azért, mert egyik, a térségben lévő országnak sincs annyi pénze, hogy a döntéshez elegendő anyagi erőre tegyen szert. Koalíciók

viszont a széthúzó érdekek következtében aligha lennének tartósak. Így nem marad más hátra, mint a külpolitikai lavírozás, a "hinta-politika", az egyensúlykeresés labilis viszonyok közepette.

Persze, senki sem tagadhatja, hogy szükség lenne valamiféle normarendszerre a tartósuló anómia megfékezésére, a "sorból kilógók" visszaterelésére. De, úgy látszik, az ezzel járó áldozatokat senki sem akarja vállalni, a csekélynek ítélt veszély - "mindössze" non-konformista magatartás nyugat felől nézve! - nem ébreszt erre érdekeltséget. Majd talán, ha a saját ház ég már, s nemcsak a szomszédé...

Ami a biztonságpolitika szorososan vett katonai részét illeti - a külpolitikai-diplomáciai vonatkozásokkal már korábban foglalkoztam - a követelményeket két oldalról közelítve tárgyalom, egyfelől a mennyiségi, másfelől a minőségi vonatkozásokat.

Mennyiségi tekintetben kiindulásul azt kell elfogadnunk, hogy általános háború szűkebb és tágabb környezetünkben a következő emberöltőben nem tör ki. Ebben az is bennefoglaltatik, hogy "körkörös" támadás elhárítására szükség nem lesz, az esetleg felmerülő konfliktusok "a lovagiasság szabályai szerint", politikai eszközökkel, vagy nemzetközi bírósági ítélezéssel rendezhetőek. Az viszont nem zárható ki, hogy egy-egy polgárháborús konfliktus határainkon átcsapjon, ennek elhárítására készen kell állnunk. Harci cselekmények eszkalációjára viszont számítanunk nem kell, ezt a kiépülőfélben lévő európai közös védelmi rendszer nagy valószínűséggel akkor is meggátolná, ha nem válhatnánk a NATO, vagy utódszervezete tagjává. S végül úgy gondolom, hogy nukleáris fenyegetéssel végképpen nem kell számolnunk, ennek elhárításáról nemzetközi egyezmények fognak gondoskodni, szigorúan ellenőrizve azok megtartását.

Abban természetesen nem foglalhatok állás szakértelem híján, hogy e feltételezett szituáció mekkora hadsereg fenntartását teszi szükségessé. Ebből következik, hogy a költségek előrejelzésére sem vállalkozhatom. (Lásd a későbbiekben a minőségi követelményrendszer költségvonzatát is.)

Általános irányelvként annyi azonban elmondható, hogy létszám tekintetében valószínűleg nem szükséges túllépni a (bécsi) leszerelési előírásokban vállalt kötelezettségeinket, ez inkább felső határnak tekinthető.

Az a tény, hogy határaink katonai szempontból igen rosszul védhetőek, éppen nem "nagy" hadsereg, hanem - mint arról már volt szó - ütőképes diplomáciai lavírozás melletti érv.

A viszonylag kis létszám - és a magas technikai-szakismereti követelmények - a hivatásos hadsereg felé való eltolódást írják elő. Ez, a mai ismereteink szerint, nem jelentheti okvetlenül az általános hadkötelezettség felszámolását. Nyilvánvaló azonban, hogy az átstrukturálódásnak hatása kell, hogy legyen a kiképzési idő tartamára (rövidülésére) és magára a kiképzés anyagára.

Ha viszont a katonaság "szakma" lesz - mintegy a rendőrség mintájára - akkor az "alkalmazottak" javadalmazását a szakmunkások, technikusok, művezetők, mérnökök stb. fizetéséhez kell igazítani: a kisebb, de magasabb szakképzettségű létszám nem jelent okvetlenül "olcsóbb" honvédelmet. És természetesen a "hivatásos" hadsereg nagyobb társadalmi presztizst vonz majd.

A jövő magyar hadserege két szempontból is kell, hogy különbözzék a maitól. Egyfelől, ha a fő feladat a védelem lesz, nincs többé szükség támadó jellegű harci eszközökre. Másrészt, a hivatásos állomány - ami a hadsereg zömét alkotja majd - képes kell, hogy legyen a legkorszerűbb haditechnika kezelésére. Tekintettel arra, hogy a még a Varsói Szerződés idején beszerzett haditechnika nemcsak technikai, hanem fizikai értelemben is elavult- amortizálódott, eljött az ideje a választott védelmi feladatkörnek megfelelő korszerű haditechnika beszerzésére, majd annak karbantartására, szintentartására mind mennyiségi, mind minőségi - (mindenkori) korszerűségi tekintetben. Ami ennek anyagi-költségvetési vonatkozásait illeti, bizonyosan ez sem lesz olcsó multság.

Itt vethető közbe, hogy a magyar hadsereg ellátásánál nem kell okvetlenül teljesen importban gondolkodnunk. Alkatrészeket, részegységeket, sőt akár komplett fegyvereket is gyárthatunk, saját tervezésűt, vagy vásárolt licenc alapján, természetesen illeszkedve az e téren kialakuló nemzetközi munkamegosztáshoz és tekintettel saját versenyképességünkre. Ha a magyar gazdaságpolitika vezérlő eszméje nyilvánvalóan nem is lehet a hadiipar fejlesztése, de erről egyszersmindenkorra és teljesen lemondani botorság lenne.

3. A jövő termelési kultúrájáról

A termelési kultúra fejlődési vonulatai közül négy olyat emelek ki, melyek külön-külön és együttesen minden bizonnyal hatással lesznek Kelet-Közép-Európa - s így Magyarország - jövőbeni gazdasági-társadalmi-politikai fejlődésére. Mégpedig:

- a (gazdasági) globalizációt,
- a "szikár termelést",
- a területi góccok elterjedését,
- végül a gazdaságpolitika reneszánszát, megerősödését, az újra feltámadt "laissez faire" meghaladását.

3.1. A gazdasági globalizáció

A termelési kultúra egyik jelentős új vonulata az ún. gazdasági globalizáció. Jellemzői:

Sajátos ellentmondás kialakulásának lehetünk itt tanúi: a technika fejlődése, az "elektronikus éra" vívmányai a kis- és középvállalatokat is képesek részesíteni az economy of scale - rossz magyar tükörfordítása, nagyságrendtől függő megtakarítás - realizálásában. Ahhoz azonban, hogy ez érdemben kihasználható lehessen, a piacismeret, a nyersanyag- (féltermék-) beszerzés, az értékesítés, a szervizelés, a kapcsolattartás (human relations), marketing olyan információs és szervezési bázisainak kiépítése szükséges, ami a kis- és középvállalkozók számára egyszerűen elérhetetlen, nem képesek egyidejűleg mindenütt jelen lenni. Ha a nagy, multinacionális vállalatok ki is tudják formálni a maguk világot átfogó hálózatát, a kisebb vállalkozók erre csak egyfajta erősen specializált formációkkal való együttműködés keretei között képesek. Ez az ellentmondás a specializáció új formáinak elterjedésével jár, a specializáció ma már elsősorban nem - és nem csak - a termelés területén szükséges.

E szempontból értelmezve a globalizáció azt jelenti, hogy többé nemcsak a nagy, multinacionális vállalatok "privilegiuma" a világgpiaci jelenlét, az abban való gondolkodás, hanem - valamilyen mértékben legalábbis - feladata, sőt kényszere lett a termelési és értékesítési folyamat valamennyi

részrtvevőjének. Még azoknak is, amelyek zömmel csak az egyes nemzetgazdaságok belső piacaira termelnek, hiszen a vámhatárok fokozatos spiritualizálódása lehetővé teszi versenytársaik megjelenését eddig zárt vadászterületeiken is. (Termék- és szolgáltatás- specifikus kivételek persze vannak és maradnak.)

A globalizáció dialektikus ellentmondás hordozója: termékspecifikusan kooperációt, vállalatspecifikusan versenyt "jelent".

A globalizáció egyik leginkább szembetűnő, jól megragadható jelensége - a jéghegy csúcsa - az egész világgazdaságot átszövő kooperációs, kölcsönösen szállító, és/vagy multinacionális vállalatok megjelenése. S a felszín alatt a zöm: a pénzügyi kapcsolatok szövevénye, a maga közvetlen és közvetett, áttételes szövedékével.

Igaz, a globalizáció nem minden ágazat, tevékenység területén egyformán kifejlődött. Úgy tűnik, az új, vivő, "élenjáró" ágazatoknál fejlettebb - vagy csak szembetűnőbb? - mint a hagyományos ágaknál. Mindenesetre a félvezető, távközlési, biotechnikai, gyógyszeripari stb. ágaknál a globalizáció előrehaladottnak tűnik, mint másutt.

A kialakuló "világhálózatok" jól illeszkednek a globalizációs irányzatokhoz, gondoljunk csak a gyorsétkeztető, a hitelkártya, az adattároló és feldolgozó hálózatok elterjedésére. S ez még akkor is figyelemre méltó, ha nem okvetlenül tulajdonon, "csak" névhasználaton (franchising) alapul.

A globalizáció egy további vonása a modul-rendszer izmosodása. Ez alatt azt kell érteni, hogy kis, csereszabatos részegységek adják a készterméket (alkatrészek, féltermékek, komponensek stb.), ezekből "rakható össze". A különféle termékek ezeknek az összetevőknek eredői: más-más konfigurációkban, más-más használati érték-aggregátummal jellemezhetően. E folyamat a szabványosítás, szokványosítás széleskörű elterjedésével jár együtt, az alapegységek jellemzőinek "stimmelnie kell", nemcsak a mennyiségi, de a minőségi paraméterek tekintetében is, a tűréshatárokat át nem lépve. Aligha igényel bizonyítást - közvetlenül belátható - hogy ez a széleskörű nemzetközi együttműködés feltétlen feltétele. Ami ugyanakkor nem zárja ki speciális nemzeti és/vagy réteg igények, ízlésvilág igényeinek kielégítését,

sőt még meg is könnyíti azt, legyen szó akár tömeg, akár szűkkörű igényekről, vagy pedig luxuscélú keresletről.

Más vonatkozásban ez azt is jelenti, hogy a piacon megélni csak az tud, aki széleskörűen, konvertálhatóan felhasználható komponenseket termel, vagy aki ebből olyan konfigurációkat "rak össze", amelyek iránt mutatkozik fizetőképes kereslet. (Persze e két tevékenység kombinációja sem zárható ki!)

Nyilvánvaló, - s ezt nemcsak a közgazdasági vonzódás mondatja velem, hogy a globalizációs-integrációs tényezők közül a közös pénznek kiemelkedő a szerepe. Összehasonlíthatóvá teszi a gazdasági folyamatok hatékonyságát, előmozdítja az ésszerű tőkeallokációt, leegyszerűsíti a pénzügyi adminisztrációt stb.¹⁰ Általánosságban megfigyelhető az is, hogy az integrálás fő elmozdító tényezője a közös pénz után a közlekedés-szállítás fejlődése. Ez lehetővé tette a korábbi munkamegosztás határainak kitolását, a nemzeti (országokénti), vagy még kisebb "körökre" vonatkozó autarchia kiiktatását, a régiókénti - egyes esetekben világméretű - munkamegosztást és árucserét léptetve helyére.

A globalizáció egy másik sajátossága, hogy előmozdítja azt, hogy a legfontosabb gazdasági, gazdaságpolitikai döntések kikerüljenek az egyes nemzetgazdaságok vállalkozói és/vagy kormányköreinek kompetenciája alól.

Amikor a gazdasági élet le akarja rázni az állami gyámkodást és/vagy ellenőrzést globalizálódásra törekszik. Lényegében így alakult a viszony például a Hansa-szövetség és az azt befogadó államok között. S az sem véletlen, hogy az újkori termelési viszonyokon nyugvó nemzeti államok már nehezen túrték meg e korai formációkat: lassan elhaltak, elenyésztek. Ameddig azonban az "ellenméreg" ki nem termelődik, az immunreakciók fel nem erősödnek, addig valószínűsíthető, hogy a jelen és a jövő globalizációja végső soron

10 Sőt, elejét veheti az EK-n belüli egyensúlypolitikának, például az egyesült Németország elszigetelésére való törekvésnek, hiszen a DEM csak erősödni fog a gazdasági erő növekedésével, ha a motort kikapcsolják, leáll a haladás.

éppen úgy korlátozza a (nemzeti) államok (gazdságpolitikai) szuverenitását és kompetenciáját, mint az a gazdasági közösség esetében már megfigyelhető.

A globalizálódás alól természetesen a kutatás-fejlesztés sem vonhatja ki magát. E vonatkozásban két - egymásnak ellentmondó - irányzat figyelhető meg: egyrészt, a nagy, multinacionális vállalatok a stratégiai kutatásokat általában "anyaországaikba" koncentrálják, másrészt viszont, a kevésbé kényes, vagy "csak" taktikai jellegű kutatásoknál támaszkodnak más - olykor kevésbé fejlett - országok kutatóira is. A kutatás e munkamegosztás következtében nem szűnik meg a kevésbé fejlett országokban, csak átcsoportosul. Az ellentmondás tehát látszólagos: a lényege, hogy a jobb kereseti és/vagy kutatási lehetőségek lehetővé teszik a "szürkeállomány hordozóinak" "cél-szerű" átcsoportosítását.

Egy további, megfigyelhető tendencia: az alkalmazott kutatás és a fejlesztés mind inkább kommercializálódik, elkülönülő szervezetekben folyik, kivételt csupán a nagy multinacionális vállalatok jelentenek, melyek saját vertikumuk egyik fontos részeként folytatják e tevékenységet, s az eredményeket csak akkor adják ki a kezükből, ha azok számukra (már) nem használhatóak.

Ez utóbbi ellen csak a fürtökben való gondolkodás - lásd később - tehet valamit érdemlegesen. Ugyanis még a legkisebb és/vagy legszegényebb ország is képes lehet kutatási eszközeit összpontosítani néhány tevékenységre, ideértve a megfelelő kereseti színvonal biztosítását is.

Nem hagyható említés nélkül végül az sem, hogy - úgy tűnik - a globalizáció centrifugális hatású: nem áll meg az EK, vagy éppen Európa határainál. Nem kivétel az Európán kívüli fejlett országokkal való szoros kapcsolattartás, összefonódás a bővített újratermelés körfolyamatának valamennyi számbajövő mozzanatánál, mozgásformájánál. E most szétbontakozásnak induló folyamat éppen úgy szétzilálhatja a formálódó, vagy már működő gazdasági-politikai közösségeket, mint ahogyan azt azok tették a nemzeti államokkal. Ehhez persze generációk kellene, mint korábban is az ilyen alapvető változásokhoz.

Befejezésül, a globalizáció egy olyan potenciális veszélyéről tesztek említést, melyre ma még nem látszik ellenszer, tekintve, hogy nincs - és sokáig

nem is lesz - világállam: vajon ki, milyen szervezet lesz képes a globalizáció önös tendenciáival szemben a kérdéseket érvényesíteni, a közös érdekében való cselekvést (is) szolgálni?

3.2. A "szikár" termelési módszer

A termelési kultúra új vonulatai között talán a legjelentősebb az ún. "lean production", azaz - hozzávetőlegesen magyar tükörfordításban - "szikár termelés". A módszer Japánból indult el hódító útjára, legismertebb alkalmazójáról "toyotizmusnak" is becézik. Európában ugyancsak egy autógyár - a Volvo - tartozik zászlóvivői közé, telephelyéről "kalmazmus" neve alatt is ismerik.

Népszerűsítői szerint az új módszer alapvető célja mindennemű pazarlás visszaszorítása, ismert egy olyan jelszava is, hogy "mindenből a felét". E lapos lózung azonban érdemleges tartalmat takar, melynek lényege a következőkben foglalható össze:

A legutóbbi időkig a munka szervezésének elve - legalábbis a nagyüzemek zömében - az ún. "taylorizmus" volt, mely úttörőjéről, az Egyesült Államokbeli Frederic Taylorról, a neves üzemszervező mérnökről kapta nevét, aki a módszert megalapozta. A taylorizmus elvei szerint egy üzem dolgozói - végső soron - két csoportba voltak sorolhatók: egy "egyörsztnek" nevezhető, irányító csoportra, s egy az utasításaikat végrehajtó, az előbbinek többszörösét kitevő másikra, nevezzük az utóbbit az egyszerűség kedvéért "munkásoknak". De tehetünk különbséget hagyományos módon másképpen is, nevezhetjük e két csoportot "fehér-", illetve "kékgallérosoknak" is, a besorolásnál nem okvetlenül a beosztás vagy a képzettség, hanem a funkció a csoportképző ismérv.

Taylor tudományosan megalapozott módszere szerint, a gyártási folyamatban a kutatás-szervezéstől kezdve, a kiszállításig mindenkinek megvolt a maga meghatározott helye, szigorúan körülhatárolt, egymásra épülő feladatkörrel. Ez mechanizálta a munkát, elidegenüléshez vezetett, mint azt e módszer persziflázsa, Chaplin "Modern idők"-je jól jellemzi. Ha bárkinek a munka bármely mozzanatát illetően valamiféle újítása adódott, azt a "vezérkarnak" kellett a folyamatba illeszteni, különben zökkenők keletkezhetnek volna a folyamat inherens merevsége következtében. A teljes igazsághoz

persze az is hozzátartozik, hogy mióta Taylor módszerét a Ford Művek bevezette és az egész világon elterjedt, jócskán hozzájárult a termelékenység emelkedéséhez.

A japán gondolkodásmód kiinduló "szikár termelés" módszere más utat választott. Ők a gyárral való szolidaritásvállalásra, illetőleg a "szürke állomány" minden grammjának kihasználására építenek. Egyrészt, a teljes termelési folyamatot kisebb részekre tagolják, olyan módon, hogy egy-egy ilyen "zárt kör" ráfordítása és kibocsátása egyértelmű és könnyen áttekinthető, kalkulálható legyen bármely közreműködő számára. Ez az alapja annak, hogy bárki felelősnek érezze magát a kérdéses szakaszban történetekért. A "kis köröket" úgy igyekeznek kialakítani, hogy legyen "eleje és vége", valamely megragadható késztermék, ami lehet alkatrész, komponens, résztermék stb. is - készüljön el. A "szikár termelés" célja a maximális (optimális?) nyereségesség biztosítása, minden egyes szakaszban, s a többletnyereségből valamilyen formában minden közreműködő részesedik. Bárkinek jogában áll - a többiekkel egyeztetve - bármilyen újítást javasolni és bevezetni. Ilyen szempontból a közreműködők "egyenrangúak", bár nyilvánvalóan a magasabb képzettségűek kedvezőbb helyzetben vannak.

E módszer azonban már nem tekinti a kékgallérost egyfajta élő szerzőnek, hanem a termelési folyamat - legalábbis formálisan - egyenrangú résztvevőjének. Ez a pszichológiai "nagykorúsítás" - a tapasztalatok szerint - igen jó eredményekhez vezetett, a nyereség jelentékenyen növekedett, mégpedig nem a munkaintenzitás, az önkizsákmányolás fokozása által, hanem a pazarlás visszaszorításával, a költségérzékenység kifejlődésével. A különálló kis körök eredményeinek összegzésekor pedig szinergikus hatás jelenléte is megfigyelhető, ahogyan a népszerűsítő brosrák jellemzik, ez esetben $2 * 2 = 5$.

A "szikár termelés" módszere nemcsak állandó önképzésre sarkallja a résztvevőket - ami önmagában is záloga a magasabbrendű termelési kultúrának - hanem lehetővé tesz olyan "újításokat" is, mint például a "lapos" (kevés szintű) hierarchia kialakítása, a "just-in-time" (éppen időben) készlet szint-csökkentő gyakorlatának elterjesztése, ami nyilvánvalóan nemcsak

a közvetlen, hanem a közvetett (rezsi) költségek színvonalára is jótékonyan hat.

A "szikár termelés" egyik jellemvonása a demokratikus vonások elterjedése a (bővített) újratermelés egész körfolyamatában. Ez a participáció (Mitbestimmung) térhódításával jár, jól ismertek azoknak a lélektani kísérleteknek az eredményei, melyek azt igazolták, hogy hosszú távon csak a demokratikus vezetési módszerek hoznak tartós eredményeket. Az autokratikus vezetés legfeljebb rövid távon kényszeríthet ki hatékony munkát, az anarchikus pedig semmi körülmények között.

A módszer szakít a munkaerő "passzív költségtényező" szerepével, azt "aktív költségtényezővé" "lépteti elő". A nyereségből való részesedés kiterjesztése pedig a neokorporativista tendenciákat erősíti, ami sokak szerint a termelés stabilitásának, a sztrájkok csökkentésének, a kompromisszumkereső érdekegyeztetésnek ma már nemcsak elfogadott, hanem kívánatos mozgásformája.

A "kiscsoportos", apró, zárt körökre tagolt termelési mód elengedhetetlen feltétele az "önkéntes minőségellenőrzés", nem kényszerből, hanem öntudatból, becsületből, "nehogy szó érhesse a ház elejét". Elidegenült termelői magatartással - és anyagi érdekeltség nélkül - ilyen hozzáállás sohasem juthatna érvényre.

Végül, e módszer hívei szerint ez az útja annak, hogy a tudás, a képzettség, a humán tőkébe való befektetés ne csak a jelszavak szintjén, hanem a valóságban is a termelési tényezők negyedik dimenziójának hordozója legyen, valóban termelőerőként funkcionáljon. A "szürke állomány" veleszületett kreativitását így lehet leghatékonyabban mozgósítani.

A "szikár termelés" nemcsak a software-t értékeli fel, hanem a hardware kreatív kezelésének tudományát is, ez a centrumból a periféria felé terjedő új felfogás-szervezési paradigma egyik követelménye, lényeges alkotóeleme. E gondolat születése körül már Schumpeter is bábáskodott, nevezetesen 3 I-je (invention, innovation, imitation - feltalálni, bevezetni, utánozni) már az ő felfogása szerint is egy új termelési kultúra attributum-rendszerének alapvető vonásait adják, ezért nehéz nem felfedezni a szellemi rokonságot. (A toyotizmus bírálói - mert már ilyenek is vannak - ehhez persze hozzátesszik,

hogy az így megszerzett tudás legfeljebb a teamen, vagy jobb esetben a vállalaton belüli előmenetel szükséges, de nem elégséges követelménye, általában nem konvertálható, de ez a munkáltatónak nem is érdeke, "legfeljebb" a munkavállalónak.)

És megjelent már a "clean production", a "lean production" "zöld" változata-továbbfejlesztése is, mely immár nemcsak a költségekre, hanem a környezetvédelemre is összpontosít, újabb vonatkozásokra terjesztve ki a "szikár termelés" értékelemző elméletét és gyakorlatát. Magáévá téve a "Hertie"- áruházlánc jól ismert jelszavát, "mindennap valamit jobban".

3.3. A termelés területi koncentrációja

Tulajdonképpen nem igazán új elem a termelési kultúra előremutató vonásai között az a felismerés, hogy összpontosulva, góccokba tömörítve hatékonyabban lehet termelni, mint szétszórta. Gondoljunk csak a "hagyományos" ipari térségekre, amilyen például a Párizsi Medence, a Ruhr- és a Saar-vidék, Szilézia stb. E térségekben sokszor még az államhatár sem volt képes igazi szétválasztó befolyást gyakorolni.

Európában ma a gazdasági földrajz szakértői 36 termelési és 10 innovációs gócot-térséget számoltak össze, ezekben összpontosul az európai (ipari) termelés túlnyomó része. Okként az ún. economy of scope-ot jelölték meg, melyet a hagyományos economy of scale mellett a termelés hatékonysága legfőbb korolláriumának vélnek.

Az economy of scope - talán fordíthatnánk "gazdasági sűrűségből adódó megtakarításnak, vagy előnynek" - azonban mind nagyobb szerepet kell, hogy kapjon a gazdaságpolitikában és a termelési kulturán belül is. Legalábbis a megfontolások szintjén. Mi hasznosabb: tömöríteni a gazdaságot hagyományos, vagy újonnan formálódó góccok köré, vagy (továbbra is) folytatni a területfejlesztés, a "zöld mezős telepítések" gyakorlatát? Szólhatnak érvek konkrét esetekben mindkét módszer mellett is, ellen is, talán a pragmatikus gyakorlat képes feloldani az ellentmondásokat, ellentéteket.

Nemcsak arról van szó, hogy a "közellét" a szállítási, kommunikációs stb. költségek egyfajta csökkentését teszi lehetővé, - természetesen minden egyebet változatlanul feltételezve - hanem arról is, hogy a térségben a juxta-

pozíció egyfajta szinergikus hatást vált ki. Információk, ötletek cseréje, módszerek adaptációja mindennapos, rendszeres formájává válik a kapcsolatrendszernek, a személyes érintkezésnek, fehér és zöld asztal mellett egyaránt (Silicon Valley!). Arról nem is szólva, hogy az urbanizáció előnyei is könnyebben jutnak érvényre "sűrűbb közegben", igaz, a hátrányai is. De ezek ellen a mai motorizált világban könnyebb védekezni kertvárosi lakással, dácával stb.

3.4. A gazdaságpolitika reneszánsza

A 70-es és a 80-as évek a neokonzervatív-liberális gondolkodás térhódításával jártak a gazdasági-társadalmi-politikai gondolkodásban. Gazdasági vonatkozásban az etalon a magángazdaság és a "laissez faire" lett. A 90-es évektől "fordulni látszik a kocka", a régi-új vonulat eszményképe a vegyes gazdaság, ami a tudatos gazdaságpolitika reneszánszát is jelenti egyúttal.

Mint ahogyan az állami jelenlét dominanciája nem kívánatos, ugyanúgy nem kívánatos a "vegytiszta" magángazdaság sem, de ennek tárgyalása messze vezetne. Itt megelégedhetünk annyival, hogy világszerte a vegyes gazdaság - állami + magán - különféle formációi terjednek el, a kapcsolatrendszer, az egymásrahatás, a szektorális tagozódás stb., változatos árnyaival, kötődéseivel. Nagy valószínűséggel állítható, hogy e szimbiózis, ha át is alakulhat, - "a világon a legáltalánosabb jelenség a változás" - valamilyen formában tovább fog élni térségünkben is. Csak így remélhető például, hogy térségünk - s benne hazánk is - nem sodródik a fejlődő országok közé, nem válik a Harmadik Világ "előretolt helyőrségé"-vé, erősödnek a minőségi termelési kultúra mozgásformái és háttérbe szorulnak a tömegtermelésé. Nem a mai bérdiszparitás, hanem a termelési kultúra felzárkóztatása az európai átlaghoz lesz remélhetően a jellemző jövőbeni gazdaságunkra, a mai félperiféria-státuszunkból a centrum felé törünk ki, s nem az "igazi" periféria felé süllyedünk.

E tanulmány terjedelmi adottságai nem engedik meg a teljes témakör részletekbe menő tárgyalását. Álljon itt tehát csupán néhány önkényesen kiemelt adalék:

Az első lépés az állami beavatkozások intenzitásának és akciórádusának újragondolása kell, hogy legyen. Az állami beavatkozások ellen szól, hogy

azok mindig saját szavazóbázisuk erősítését tekintik "közérdeknek". Ez még akkor is "piacidegen" tendenciákat juttathat érvényre, ha a szavazóbázis a lakosság többségét érinti. Ha a gazdaság autonómiája elenyészik és a politika primátusa érvényesül, akkor a gazdaság hatékony működése kerül veszélybe.

A lényeges persze nem az állami jelenlét megragadható, számszerűsíthető csökkenésének regisztrálása, hanem az, hogy a gazdaság, a (bővített) újratermelési körfolyamat célja, eredménymutatói gazdasági természetűek legyenek, s ne politikai (expanzív külpolitikai) célok jármába kényszerítsék az erőforrásokat, a termelés tényezőit.

Vagyis, gazdaságpolitikai tekintélyek kellenek, nem tekintélyelvű gazdaságpolitika!

Állami gazdaságpolitikai feladat kell, hogy maradjon - legalábbis térségünkben - a tudomány és a kutatás újjászervezése. Aligha titok bárki előtt is, aki e térség tudományos-kutatási kérdéseivel foglalkozott, hogy kettős értelemben érvényesült e téren is a politika prioritása a fordulat előtt. Egyfelől a COCOM tilalmak lehető megkerülése - kerül, amibe kerül - másfelől pedig a marxizmus dominanciájának biztosítása és kinyilvánítása voltak a térség tudományos életét irányító politikai prioritások. A technikai fejlődés nyomkövetése, vagy éppen továbbfejlesztése - immár nem a COCOM megkerülése jegyében - éppúgy a tudományos élet átszervezését követeli meg, mint a marxista ideológiai béklyóktól való megszabadulás. Valószínűleg kevesebb támogatott, de hatékonyabb alap kutatásra lesz szükség, ami marad, ott viszont szakítani kell a támogatási-finanszírozás "meghalni sok - élni kevés" irányzatával és biztosítani kell a működés okvetlenül szükséges anyagi-szellemi erőforrásait, ideértve a tisztességes (nyugati színvonalú) javadalmazást is, az "agyelszívás" ellenszereként.¹¹ (Ugyanez vonatkozik a vállal-kozói szféra által finanszírozott alkalmazott kutatásokra, fejlesztésekre is.)

11 Kevesebb esélyt látok ugyanakkor az (egyetemi) oktatás és a kutatás kapcsolatrendszerének szorosabbra fűzésére, hiszen más-más habitust követel az egyik, mint a másik. S a "természetet hiábavaló igyekvés kísérni, újra meg újra vissza fog térni", újabb és újabb formákat adva az ellentmondásoknak.

Nem lehet vitás hogy Kelet-Közép-Európa technikai-technológiai tekintetben is "feljavításra" szorul. Ez nemcsak - és nem elsősorban - kormányzati oldalról jelent feladatokat, bár mind az átadó, mind az átvevő országok kormányainak sok a teendője a jogrend, illetőleg az intézményrendszer harmonizáltatása tekintetében. Technikai oldalról például a szabványok egyeztetése látszik fogós kérdésnek, de a környezetvédelmi normarendszer átültetése sem könnyen keresztülvihető. Egy másik kérdés, hogyan állanak a befogadó országok a technikai-termelési kulturával. Itt nem az elitre, hanem az átlagra kell gondolni.

És talán a legfőbb kérdés: megéri-e üzleti oldalról fejlett technikát-technológiát telepíteni a kelet-közép-európai országokba, hiszen a kormányzatok nem vállalhatják át a (teljes) kockázatot. Jelenleg úgy tűnik, hogy a magánbefektetők a bérdiszparitás rövid távú előnyére építenek inkább, amiben "csendes(?) társ" a fogadó országok komprádor burzsoáziája is.

Természetes egy olyan kis - és viszonylag szegény - ország, mint Magyarország, nem képes sem a kutatás, sem a termelés területén e "széles fronton támadni". Hazai közgazdászaink közül Kozma Ferenc már régen, számos nyugati közgazdász pedig újabban az ún. "fürtöket" (clusters) javasolja a gazdaságpolitika alapegységéül, hazánkban is ezek közül kellene választania néhányat, s ezek fejlesztésére kellene koncentrálnia.

Mi is e megváltozott gondolkodásmód lényege?

Egy-egy fürtöt egymásra épülő tevékenységének halmaza képvisel. Az egymásra épülés kritériuma sokféleképpen értelmezhető: például vertikumként, fő-álvállalkozó viszonyként. Nem lényeges az, hogy a fürt egy népgazdasági ág keretein belül alakuljon ki, sőt az esetek nagy részében az átfedések nemcsak megengedhetők, hanem kívánatosak is. A fürt kiterjedését illetően sincsenek kitörések, a kiterjedtebb éppenúgy prosperálhat, mint a szűkebb, vagy zártabb.

Néhány példa, amely talán közérthetőbbé teszi az előbbieket. Potenciális fürt csoportosulhat - mondjuk - a szarvasmarhatenyésztés köré. Ebben az esetben ki kellene terjednie az állatok életkörülményeinek biztosításától kezdve a feldolgozás utolsó fázisáig. A takarmánytermelés éppúgy része a

fürtnek, mint az istállók építése, fejő- és tejfeldolgozó berendezések gyártása és működtetése, vagy a húsfeldolgozás és tartósítás, a bőr sokoldalú hasznosítása (cipő- és bőrdíszműgyártás stb.). A fürtnek pedig másrészt magában kell foglalnia a kutatás (alap- és alkalmazott), továbbá a fejlesztés vertikumát, a gépi berendezések gyártását, a működtető fehér- és kékgalléros személyzet magasszintű képzését stb. A tevékenységet az állam is támogathatná, minden piacokonform eszközzel, s az oktatás-képzés segítségével is közreműködne (humán beruházások). A fürt határain kívül azonban megszűnne a preferencia, a sertés, vagy a birkatenyésztés például már közömbös lenne.

Ugyanilyen fürtök persze nemcsak az agrárgazdaság, hanem bármilyen más, ígéretes tevékenység köré csoportosulhatnak. Például az orvostudományon belül a balneológia köré, más orvostudományi ágaknál pedig a külső, átvett eredményekre lehetne támaszkodni. Az sem lényeges, hogy "haladó, korszerű" ágazatok adják a fürt magvát, a leghagyományosabb ágazatok és tevékenységek is szóba jöhetnek. A divatipar például nem egy ország gazdaságának támasza.

Lényeges viszont, hogy valamiféle potenciális versenyképességet, rentabilitást, piacot ígérő tevékenység adja a fürt magvát, a kiválasztás szempontjait. Ezek lehetnek a termelési hagyományokon nyugvóak, éghajlati-domborzati adottságokat kihasználók stb.

A kiválasztás felelősségteljes folyamat, s a tévedés lehetősége sohasem zárható ki. Arra is lehet - sőt kell - gondolni, hogy egy-egy fürt kiválasztása és "kitenyésztése" hosszútávú feladat és lehetséges, hogy eleinte csak vinni fogja a pénzt, nem hozni. Talán elég, ha az oktatási-képzési vonatkozásokra utalok, amelyeknél csak a "beruházási fázis" évtizedekben mérhető. Minden kockázatot figyelembe véve is aligha kínálkozik más, eredménnyel kecsegtető út, mint a fürtökben való gondolkodás és cselekvés, vagyis (angol műszóval), "compound project"-ek megvalósítására törekedni.

Megemlíthető még az, hogy a fürtökben való gondolkodás sajátos külkereskedelempolitikát involvál. Ritka kivétel lehet csak az ún. "erga omnes", vagyis mindenfelé való nyitás. A dolgok logikájából ugyanis az következik, hogy a kínálat termékösszetételének megfelelő országok jöhetnek csak szóba, mint külkereskedelmi partnerek. Újabb szűkítést jelenthet az, ha az importőr

fél csak barter (reexport) kereskedelem keretei között tud teljesíteni. Nyilvánvalóan a pénzzel fizető országok importőreit érdemes előnyben részesíteni, de előfordulhat, hogy az túlságosan is összeszűkítené a kiviteli lehetőségeket, mindazonáltal a barter csak olyankor jöhet szóba, ha a szállított áruk túlnyomó része idehaza is hasznosítható. (Lehet, hogy ez megnehezíti a fejlődő országokkal való kereskedést.)

Még egy megjegyzés: ha a "fürt" közbenső és végtermékeinek van belföldi piaca (is), ez állandó referenciát és ellenőrzést jelent.

Fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy a - széles értelemben vett - humán beruházások, melyek tudományos konszenzus szerint a felemelkedés zálogát adják, a kelet-közép-európai régióban defenzívába szorultak. Az offenzíva kezdeményezői - úgy tűnik - elsősorban a nemzetközi pénzügyi intézmények (az IMF és a Világbank), akik (pénzügyi csőlátásból?) adódóan kevés affinitást mutatnak az iránt az elfogadott tétel iránt, hogy a jövő záloga a képzés, a humán beruházás. A költségvetési egyensúly helyreállítását, a kiadások lefaragását éppen, hogy itt kezdik, s ebben az érdekelt országok kormányai - más választás híján - kénytelenek engedni. (Más kérdés, hogy a konzervatív ideológia előretörése a kérdéses országokban maga is nem teszi-e e vonatkozásban készségessé a kormányzatokat.) Mindenesetre mind a képzés, mind a tudományos kutatás mutatóinak zuhanása nem sok jóval kecsegtet a távoli jövőt illetően.

Úgy tűnik, nincs ma a térségben olyan (baloldali) erő, mely képes lenne elfogadtatni azt a nézetet, mely szerint egy - lehet, hogy nem kellően hatékony, de - koherens rendszerről való áttérés egy másik, hatékonyabbnak ígérkező koherens rendszerre ugyanis az állam szerepének csökkentése nem mehet sem a lakosság életszínvonalának, sem a jövő alapjai lerakásának terhére, ezért más megoldásokat kell keresni a költségvetés - egyébként szükséges - rendbetételére. Nem lehet úgy tenni, mintha egy sor, az életvitelhez nélkülözhetetlen szolgáltatás jövedelem-fedezete benne lett volna "azelőtt is" a lakossági bérekben, s csak valamiféle "helyretételről" lenne szó.

Nem, ez egyszerűen nem állja meg a helyét. Ha a kérdéses jövedelmeket ezentúl - a hatékonyabb felhasználás érdekében - a lakossághoz kívánják

átcsoportosítani, ennek "visszaforgatását" az állami költségvetésnek kell állnia. Például úgy, hogy az ezek fedezetére szolgáló jövedelemrészeket nem központosítja (kiveszi az adók közül), sőt az esélyegyenlőség biztosítására széleskörű ösztöndíj-rendszert dolgoz ki és finanszíroz.

A látható és várható túlzások ismeretében nagy erővel vetődik fel: vajon kinek áll érdekében a szociális juttatások megnyirbálása következtében máris tapasztalható tömeges elszegényedés és társadalmi nyugtalanság? Tudomásul kellene venni, hogy nem lehet minden kérdést az életszínvonal rovására megoldani, még csökkenő nemzeti jövedelem mellett sem. Cui bono?

Hozzá lehet ehhez tenni, hogy a kommunista típusú "jóléti társadalom" egyfajta kihívást jelentett a fejlett ipari országok számára. Az információ-áramlás útjait eldugítani nem lehetett, s a világ tőkés felén is legalább annyit kellett nyújtani a társadalmi béke érdekében, mint az a kommunista rezsimekben megszokottá vált, persze hatékonyabban. A mai posztkommunista világban félok, hogy a szociális vívmányok egy része elvész (vö. neokonzeratív-liberális thratcherizmus) és nem lehet elhessenteni a gyanút, hogy ebben közrejátszik a kihívás, az etalon gyengülése (is). A gazdasági alap-ügymond - nem bír el ennyi jóléti kiadást, elvonja a tőkét a gazdasági fejlődés elől, sőt, ellustítja, puhánnyá paralizálja a "dolgozókat". Mindezekben van is valamennyi igazság, de azért a készlet gyengülését nem lehet tudomásul venni. (Odavethető a kérdés: a lassan realizálható békejárdékból, az ún. peace rent-ből sem futja?)

Paradox módon ugyanakkor mind gyakrabban éri dömpingvád valamilyen formában a kelet-közép-európai termékeket. A kifogások mélyén az rejlik, hogy EK partnereink "tisztességtelen versenyt" vélnék felfedezni a kelet-közép-európai régió bérdiszparitásában, a környezetvédelemre, az ember- és állategészségügyre fordított elégtelen kiadásokban, melyek az önköltséget valóban csökkentik. (De milyen áron?) Hozzájárul e vádak tartósulásához az is, hogy az érintett országok sem vállalkoztak mindeddig kellő határozottsággal az "ancien régime"-ben uralkodó bértartalom és a járulékok fejlett ipari államokban elterjedt paradigmájának összehasonlítására. Ez esetben ugyanis kiderülne, hogy elsősorban nem is diszparitásokról van szó, hanem eltérő társadalomról és árszintekről. Például a társadalombiztosítási járulékok

magas rátáját az alacsony bérszint és a nyújtott szolgáltatások világszintjének torzult egymásközi arányai okozzák, sajnos nem a szolgáltatások kiemelkedően magas színvonala. Valóban igaz, hogy a társadalmi termelékenység-különbség színvonalát tekintetbe véve van bérdiszparitás, azonban nem akkora, mint az a korrigálatlan összehasonlításoknál látszik.

Egy másik példa-sor a tartalmi különbségekre, a lakhatás, az oktatás-képzés stb. költségeit az "ancien régime"-ben a költségvetésből finanszírozták, ezért (is) volt olyan magas a nemzeti jövedelem központosításának és átcsoportosításának - a többi között az adónak - a nemzeti jövedelemhez viszonyított hányada. A bérek gyakorlatilag csak a fogyasztási cikkek árú-alapjának vásárlóerő-hányadát tartalmazták. Ha tehát bárki a korábbi időszakról "átmentett" bérekre akarna terhelni - például piacosítás címén - korábban a költségvetésből finanszírozott kiadásokat, ezt csak a már elért életszínvonal jelentős leszorítása árán tehetné, hacsak az e célra korábban elvont hányadot nem forgatná vissza valamilyen formában a bérekbe. Kérdés, fűződik-e valakinek is érdeke ahhoz, hogy e nyilvánvaló evidenciát a magyar nemzetgazdaságot ellenőrző külföldi intézményekkel megértesse és elfogadtassa, vagy hallgat róla, hiszen ez a magyar komprádor-tőkés lobbynak is érdeke, a pénzügyi kormányzatról már nem is ejtve szót.

Az persze külön kérdés - itt csak megemlíthetem - hogy a kelet-közép-európai újjáépítés és modernizáció finanszírozása hogyan fog történni. Erről ma semmi bizonyosat nem lehet állítani, még annyit sem, hogy pótlólagos hitelekkel, vagy segélyekkel fogják-e finanszírozni, közvetlenül, vagy közvetve, adósságelengedéssel, vagy moratóriummal. Egyedül az látszik valószínűnek, hogy e feladat elől a fejlett ipari országok kormányai - de különösen a nyugat-európai kormányzatok - aligha térhetnek ki. A felhalmozási ráta a mai adósszágyszolgálati kondíciók mellett még hosszú ideig elégtelen lesz a régióban az önfinanszírozáshoz.

A régióknak tökehiánya átmenetileg - vagyis legalább 10 évre - szükségessé tenné egyfajta pénzügyi garancia-rendszert, fizetési úniót. A külgazdasági koapszolatok újjárendeződését ugyanis a többi között éppen a fizetési bizonytalanság okozza, ami nem kerüli el még a klíringrendszereket sem és óhatatlanul az alacsonyabb hatékonyságú barter-megoldások felé sodor.

Bármilyen konvergálást célzó gazdasági integrációs mechanizmusra gondolunk is, tudnunk kell, hogy e téren a leghatékonyabb erő a közös pénzügy, mint erről már esett szó. Mennél inkább tart ez a konvertibilitás különböző fokozatain keresztül a közös pénz felé, annál hatékonyabb. Ha tehát az integrációt (bárhová) gyorsítani akarjuk, elsősorban is e téren kell újabb és újabb lépéseket tennünk. Amivel persze nem akarom lebecsülni az áruk, a munkaerő stb. szabad mozgása előmozdításának jelentőségét, vagy a jogrend, a szabványok stb. harmonizáltatásának fontosságát. De a *primum movens* a közös pénz volt és az marad.¹²

Kelet-Közép-Európa anyagi kérdéseinek rendezésére az első hathatós lépés lehetne az adósságszolgálati terhek rendezése, hiszen ez jelentős erőforráskiáramlással jár, holott "otthon" is ezer helye lenne e pénzeknek. Megoldást ajánlani már csak azért is illuzórikus, mert minden érintett ország más-más terápiát igényel. Mindamellett, legalább a rendezés szükségességét hangsúlyozni látom. Mint ahogyan azt is meg kell említeni, hogy a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok rendezése - mely a világpiacon beilleszkedés feltétlen keret-feltétele - nem állhat csak ebből, újabb anomáliák veszélyének felidézése nélkül. A többi között szükséges még az árfolyamok újraértékelése, közelítve azokat a vásárlóerőparitáshoz, a fizetési biztonság helyreállítása (beleértve a klíring és barter-kapcsolatokat is), az inflációs ráta "normalizálása" mind teljesebb konvertibilitása meghonosítása a térségekben stb.

További kérdés, hogy a fejlett ipari országok tőkései és/vagy kormánykörei milyen gazdaság- illetve nagypolitikai tervekkel és milyen eszköztárral "vonulnak fel Kelet-Közép-Európa meghódítására". Tartós, szervezett betelepítésére számítanak-e, vagy csak "ideiglenes tartózkodásra", mely persze (jól tudjuk) akár 150 évig is eltarthat. Vagyis, csak félszíven vesznek-e részt a gazdasági újjáépítésben és/vagy modernizációban, félszemmel folyton a visszavonulás lehetőségére sandítva, vagy pedig a kölcsönös, egyre szoro-

12 Már kérdés viszont, hogy a liberalizálás, ha túlságosan gyorsan következne be, sokkhatással járna egy gyengébb - így a magyar - nemzetgazdaságban, ezért szükséges lehet egyfajta átmenet, aszimmetrikus megoldásokkal.

sabbá váló integráció szándékával. Talán nem szükséges magyarázni, mi a különbség és mik a következmények.

Az előjeleket egyébként nem lehet eléggé baljósnak tekinteni, a hazánkba érkező külföldi tőke zömmel a bérdiszparitás, nem pedig a magyar "szürke állomány", a termelési kultúra felhasználására látszik berendezkedni. Természetesen a magyar tőkés- és kormánykörök aktív és passzív szekundálása mellett, mint arról már esett szó.

Emlékeztetőül: a jólét, vagy legalábbis tisztességes életszínvonal a legjobb védekezés a kommunizmus terjedése ellen, ez volt a Marschall terv alapja. De ma a kommunista veszély csupán "papírtigris", ki áldozna a hajdani kommunista táborra akár egy piculát is, amíg "nem muszáj". A könyörületesség az persze más, de jól tudott, hogy az emberbaráti akciók (is) csak "meghalni sok, élni kevés" helyzetekhez vezetnek.

Józanul mérlegelve azonban, valamiféle új Marshall-tervre aligha számíthatunk, legalábbis belátható ideig. Európa gazdasági lokomotívája, Németország az egyesülés "megemésztésével" van elfoglalva, az USA gazdasága is gyengélkedik, Japán pedig az ázsiai térségben angazsált. Az olajsejkek viszont még a mozlim világ iránti altruista jótékonykodásról sem ismertek. Kisebb engedmények, kedvezmények talán elképzelhetőek, frontáttörés nem. De ez nem is áll a tőkés világ érdekében: saját pénzükön a potenciális konkurrenciát erősíteni? Ha más, politikai kényszerűség nem írja elő - s ma olyan a helyzet, hogy erre semmi sem utal, szerencsére - akkor mire lenne jó egy ilyen akció? Cui bono - odaát?¹³

Az új gazdaságpolitikai irányzatnak a következő célok megvalósításához kellene keresnie a megfelelő eszköztárat:

- a mono- és oligopóliumok (-pszóniumok) visszaszorításához,
- a kutatás-fejlesztés irányításához és finanszírozásához,

13 Nem állhatom meg, hogy meg ne jegyezzem: az csak Magyarországon szokás, hogy az adózók pénzéből adott szubvencióval zárják ki a keresletcsökkenés árleszorító hatását, s így a "misera plebs contribuens" kétszer fizeti meg a termelő profitját.

- a szabványok-szokványok - általában a modul-rendszer - elterjesztéséhez,
- a piacgazdaság szervezeti-szerveződési rendszerének kibontatkoztatásához,
- a piacok - mind a bel-, mind a külföldi - terebélyesebbé tételéhez,
- s utoljára, de nem utolsó sorban a "fürt-rendszerű", angol műszóval, "compound project"-ek támogatásához.

Mindezt pedig olyan módon, hogy az piackonform, közvetett eszköztárral történjék, ami megfelelné a hallgatólágalosan, illetőleg a GATT által "expressis verbis", (kifejezetten) elfogadott normáknak, tehát nem von maga után sem dömping, sem másfajta vádaskodást. Tudjuk, ilyen esetekben már a gyanú árnyéka is öl. S ami még általánosságban ide tartozik, kínos gonddal kell ügyelni az ember- és állategészségügyi szabályok megtartására éppenúgy, mint a környezetvédelmi előírásokéra.

Másrészt, az integrálódásnak abban is meg kell(ene) nyilvánulnia, hogy a kelet-közép-európai országok kiépítik azt a belső intézmény- és jogrendszert, ami a piacgazdaság működésének elengedhetetlen feltétele, mind jobban betagozódának a világgazdaság és a világpolitika már kiépült és működő intézményrendszerébe, illetőleg annak különböző regionális (európai) "kamaráiba".

A különféle gazdasági közösségek térhódítása és/vagy globalizáció felerősíti ugyanakkor a gazdaságpolitika minden mozzanata egyeztetésének kényszerét, a döntési szintek "feljebb" kerülnek. A világpiac interdependenciája óhatatlanul olyan helyzeteket teremthet, hogy "rólunk nélkülünk döntenek". S a világgazdasági döntéseknek más a logikája - gazdasági döntések! - mint a politikai döntéseké, nem a szavazópolgárok számossága, hanem a gazdasági (tőke-) erőé a döntő szó. S ez óhatatlanul a nemzeti érdekek háttérbe szorításával jár, a "nemzeti bajnokok" lobbyjai mind kevésbé képesek akarataikat érvényre juttatni. Az együttműködés felülete ("interface") mind jobban kiterjed. Az önálló vállalati, vagy akár nemzeti gazdaságpolitika akcióradiusza, döntési kompetenciája résznyire szűkül, különösen kis országok és kis vállalatok esetében. Némi túlzással, még a gyárkapun belüli döntések zöménél is

az egész világgazdasági horizontra tekintettel kell(ene) lenni. Ellentmondás formálódik ki, mivel a közvetett állami gazdaságpolitikai eszköztár fő elemei viszont a hagyományosak maradnak: a fiskális és monetáris politika által adott "peremfeltételek", ideértve az árfolyampolitikát is, a "fair" verseny feltételeinek biztosítása, a kutatás és képzés irányítása.

A probléma az állami gazdaságpolitika eszköztáránál az, hogy bár szükséges, de nem elégséges a tájékozódáshoz szükséges információk "közkinccsé tétele", ingyen, vagy olcsón, non-profit intézmények által feldolgozottan és publikálva. A közvetlen anyagi támogatásnak pedig megvannak a maga nemzetközileg elfogadott határai, a közvetett támogatás - még az adóelengedés - sem eléggé hatásos. S állami tulajdonú vállalatok alapítása is csak feltétlenül szükséges esetekben "viselhető el", szűk profillal, amibe legfeljebb az infrastruktúra, a honvédelem, vitális lakossági és/vagy municipális érdekek érvényesítése sorolható. S egy sor intézmény létrehozása és adekvát működtetése csak a gazdaság "civil" szférájának közreműködésével valósulhat meg, kívül esik az állami gazdaságpolitika kompetenciáján.

Vagyis, úgy tűnik, tudomásul kell vennünk, hogy az állami gazdaságpolitika eszköztára - mondhatni definíció szerint - a vegyes gazdaságban nem lehet olyan hatékony, mint az állami tulajdon dominanciáján alapuló utasításos tervgazdálkodás időszakában. De a piacgazdaságban - jól tudjuk - érvényesül a gazdasági szféra Monroe-elve, s a gazdasági döntések zöme a piaci mozgásformák, s nem az állami preferenciák által indukált. Az állami gazdaságpolitikának jószerivel inkább egyfajta rásegítő szerepköre lehet, előmozdítani a "felismert szükségyszerűség" érvényre jutását. S ha ma a korábbinál több kétség is kíséri az állami jelenlétet a gazdaságban (elefánt a porcelánboltban?), azt azonban kevesen vonják kétségbe, hogy azért bizonyos irányító szerep aligha nélkülözhető, a "gyeplőnek a lovak közé hajítása", az "irány nélküli liberalizálás" sehova sem vezet. Ha a közvetlen beavatkozás csak kivétel lehet is, az indikáció - és némi késztetés - azonban kívánatos.

Néhány befejező megjegyzés

Európa fő komparatív előnye, kompetitívitásának megalapozója a régió geopolitikai adottságaiból következő sokszínűség. Ez nem mond ellent a termelési kultúra új vonulatának, a hatékonyabb "szikár termelés" érvénye-

sülésének, feltéve, hogy néhány követelményt szem előtt tartunk. A többi között: a képzésnek nemcsak magas színvonalúnak, hanem sokoldalúnak (holisztikusnak) kell lennie, akár az általános, akár a szakképzés van is érintve. Vagyis, bármiféle szakosodás csak intenzíven elsajátított általános képzésre építhető, s a más szak- (tudomány-) területekkel való összefüggés érzékeltetése el nem hanyagolható.

Másrészt, nemcsak - de elsősorban - az anyagi-technikai kultúra területén meg kell tanulni "modulokban gondolkodni", hogy lehetséges legyen alkalmazkodni a változó világhoz anélkül, hogy emberi, sőt nemzeti - autonómiánkat feladnánk. Ami viszont toleranciát követel meg más ízlésvilág, kultúrkör iránt, a másságot nem kell szeretni - gúnyolódni, vagy elítélni még kevésbé - egyszerűen tudomásul kell venni létezését, ez a minimum. Gondolkodásunk attribútuma kell, hogy legyen az elismerés, sőt alkalmazkodás és ne a (feltétlen) behódoltság. A modus vivendi megtalálása legyen a követelmény, nem az erőszakos kismizmizés. Ez illik Európa hagyományos értékrendjéhez is, legalább is egy bizonyos kultúrfokot elérve, vagy meghaladva.

Noha Európának már ma is nagy előnye a sokoldalúan képzett munkaerő, ezt az előnyt még tovább lehetne fokozni. Egyfelől, a képzés szintjének emelésével, másfelől viszont, az érvényesítés feltételeinek megteremtésével. Nem csak az erkölcsi és az anyagi elismerésre kell itt gondolni, hanem azokra a szervezési- szervezeti feltételekre is - vagyis általánosabban szólva az európai termelési kultúra érvényesülési terének, illetőleg akciórádiuszának megteremtésére, - amelyek fölénye realizálásának peremfeltételeit alkotják.

A sokszínű és sokoldalú munkaerőállomány igazi érvényesülési lehetőségeit olyan piac adja, mely maga is sokoldalú igényeket hordoz, fizetőképes kereslete diverzifikált. A világpiacnak van olyan szegmense, amely megfelel ezeknek a kritériumoknak.

Ismeretes ugyanis, hogy a világszerte áru- és szolgáltatásforgalom 4/5-e a fejlett országok egymásközi forgalmából áll. S ezen belül is a forgalom jelentős része nem tömegárukból, hanem kisebb tételben forgalmazott, speciális rétegigényeket képviselő árukból és szolgáltatásokból adódik. S ha a

tömegáruknál nem is, a forgalom ez utóbbi - nem elhanyagolható - részénél Európa nemcsak hogy versenyképes, hanem előnyök hordozója. A kisebb és kevésbé konvertálható szakértelmet követelő tömegtermelésnél ugyanakor az európai előny csak nyomokban mutatkozik meg. Itt a fejlődő országoké (lesz) a vezető szerep.

Magyarország helyzetét - úgy vélem - az határozza meg, hogy európai ország. A mi komparatív és kompetitív előnyeinket is a (viszonylag) magasan képzett, sokoldalúan terhelhető munkaerőre kell alapozni. A tömegtermelés magas beruházási és alacsony munkabér vonzata tartósan nem lehet gazdaságpolitikai prioritás. Ahhoz viszont, hogy ebbe az irányba haladjunk, első-sorban az szükséges, hogy a kormányzati gazdaságpolitika az ilyen irányú fejlődést preferálja, nemcsak anyagi oldalról, hanem szellemiekben is, propagálva-népszerűsítve a "kiművelt emberfőkre" alapozás szükségességét.

A "stációk" jövőjéről utunkon persze nem láthatók világosan előre, ezért marad gazdasági és politikai kérdéseink örök dilemmája: a jelen versus jövő preferenciáit mérlegelve konkrétan mi kapjon, vagy ne kapjon prioritást.

Főbb forrásmunkák

1. Klaus Busch: Maastricht und die Folgen. Frankfurter Hefte, 1992/7.
2. Conclusions Majeurs. FAST, 91. Oct.
3. Mike Cooley et alii: European competitiveness in the 21th century, FAST, (XII - 503 - 90)
4. Michael Dauderstädt - Michael Domitra - Michael Ehrke: Solidarität mit Osteuropa: Kooperation statt Katastrophe. (FES Vierteljahresberichte, Sonderheft, 1992. dec.)
5. O. Doherty - J. McDevitt: Globalization and the small, less advanced member states. Prospective dossiers, No 2., FAST
6. Friedrich Ebert Stiftung "Eurokolleg" - füzetei: Horst Tomann: Technologiefälle in Europa und Europäische Technologiepolitik: Was kann Europa zum Abbau der Strukturunterschiede leiten? (No. 13. 1991.), Eschel Claus Alpermann und Christian Uhlig: Bildung von Humankapital als ein Instrument europäischer Regionalpolitik (No. 17. 1992.), Horst

Tomann: Chancen und Risiken neuer Technologien für die regionale Entwicklung in Europa (No. 18. 1992.), Wolfgang Rensch: Europa der Regionen: Institutionelle Grenzen, aber politische Spielräume (No. 11. 1991.), Michael Dauderstädt: Umbruch in Osteuropa: Herausforderung für die EG (No. 15. 1992.), Michael Dauderstädt: EG und Osteuropa: im Leuchtturm geht das Feuer aus (No. 23. 1993.).

7. Pierre F. Gonod - Philippe de la Saussay: Europe: Province of the world. A new Europe. Basic dossier, No. 3. FAST
8. Albert O. Hirschmann: Essays in trespassing. Cambridge UP, '81.
9. Albert O. Hirschman: Rival views of market society. Viking Pr. New York. '86.
10. Bo Houldt - Gunilla Herolf (eds.): Yearbook 1990/91. (The Swedish Institute of International Affairs, 1991.)
11. John Maynard Keynes: Essays in persuasion. McMillan, London, 1972.
12. Ulrich Klotz: Wettbewerbsfaktor Mensch. Frankfurter Hefte, 1993/3.
13. Wolfgang Lescher: Schlanke Produktion - dichte Arbeit. Frankfurter Hefte, 1992/8.
14. Dirk Messner - Jörg Meyer-Stamer: Latinamerikanische Schwellenländer: Vorbild für Osteuropa? FES Vierteljahresberichte, No. 129.
15. Meinhard Miegel: Das verunsicherte Europa. Frankfurter Hefte, 1992/8.
16. Claus Noé: Für eine Renaissance der Wirtschaftspolitik. Frankfurter Hefte, 1992/8.
17. Riccardo Petrella: 4 analyses of globalisation of technology and economy FAST, (XII - 506 - 91)
18. Hans van Zon: Towards regional innovation systems in CE. FAST. 1992. Sept.

Háziorvosi ellátás és anyagi-érdekeltségi rendszer¹

Néhány gondolatot szeretnék elmondani a háziorvosi ellátásról, mint az alapellátás részéről, tehát a körzeti, illetve a gyermekkörzeti ellátásról.

A kétpólusú egészségügynek ez lenne az egyik meghatározó oldala. Jelenleg egy pars pro toto megoldás született. Tudniillik, nem az egész magyar egészségügynek a kardinális változása történik meg, hanem csak az ún. háziorvosi ellátásé. Felmerül itt már önmagában is az a kérdés, hogy az egészségügyi rendszert szabad-e úgy alapvetően megváltoztatni, hogy a változás csak az egyik alrendszert érinti és a többi változatlan marad? Akkor is fel kell ezt a kérdést tenni, ha tudjuk azt, hogy nem quo ad futurum történik ennek a többi résznek a megváltoztatása, hanem remélhetőleg belátható időn belül. A háziorvosi rendszer hatálybalépésének ideje 1992. április 15. volt. Tulajdonképpen ez egy "barátságos" dátum is lehetne, de amitől izgalmassá vált, az a következő: a háziorvosi rendszer kialakításának egyik technikai kelléke az ún. betegbiztosítási igazolvány. A betegbiztosítási igazolványnak véleményem szerint három alapvető funkciója van:

- a háziorvos választás eszköze,
- a biztosított azonosításához szükséges dokumentum,
- a háziorvosi finanszírozáshoz teljesítménymérő eszköz.

A betegbiztosítási igazolvány hármas funkciója bizonyos értelemben túl-dimenzionált, így alakult ki a bevezetése körüli problémakör. Néhány költői kérdés, amire a későbbiek folyamán megpróbálok válaszolni, amit úgy lehet feltenni, hogy több kérdés merül itt fel: Ki gyűjti, mikor gyűjti, mennyit

¹ Ez az előadás "A háziorvosi praxis: szabad szellemi foglalkozású vállalkozás vagy alkalmazotti státus" c. szakmai továbbképző konferencián hangzott el. A konferencia helye és időpontja: Budapest, SOTE, 1993. április 15-18.

gyűjt az igazolványból? A háziiorvosi körbe kik tartoznak bele, kik kívánnak bele tartozni? A beteg, illetve a potenciális beteg milyen módon és mennyire képes a háziorvos anyagi körülményeit determinálni? Kiemelném azt, hogy a háziorvos praxisban résztvevők, dolgozók köréből orvosi dominancia következtében az orvosoknak az érdekei látszódnak javulni, vagy sérülni. A háziorvosi praxisba tartozó egyéb résztvevők többnyire meg sem említetnek, vagy rendkívül ritkán. Az ő érdekképviselőjük ebben a vonatkozásban sokkal szegényebbnek látszik, mint az orvosoké. A megjelent rendelet rögzíti azt, hogy ki gyűjthet megbiztosítási igazolványt (vagy egyszerűbb nevén kártyát). Amikor megjelent a rendelet, a változás terveit, szervezeti elképzeléseit már széles körben vitatták és a gyakorlatban pedig az történt, hogy a később megjelent jogszabályban rögzítettekén kívül is számos kolléga elkezdett "kártyát" gyűjteni.

Ennek több következménye lesz. Az egyik az, hogy a társadalombiztosítás megyei igazgatósága olyan kollégával, aki a jogszabályban rögzítetteknek 100 százalékgig nem felel meg, nem fog szerződést kötni. Ebben az esetben a beteg, a potenciális beteg viszont nem biztos, hogy vissza fogja kérni a kártyáját, mivel az számára esetleg frusztrált vállalkozást jelentene. Másrészt az arra "jogosult" kolléga is károsodik, tudniillik azt a kártyát nyilván csak jelentős késéssel tudja a biztosított az arra "jogosult" orvosnak leadni.

A rendelkezés szerint a magyar biztosított nem köteles leadni a kártyáját, hiszen a háziorvos akkor is köteles ellátni a biztosított beteget, aki hozzá bármikor fordul, hogyha a kártyáját nem is neki adta oda.

Főleg kisebb településeken képzelhető el az, amikor valamilyen konfliktus következtében nem akarja az illető háziorvos elfogadni az egyik betegnek a megbiztosítási igazolványát. Erre jogszabályban meghatározott lehetőségei vannak, de egy egész sor tortúrán kell, hogy keresztül menjen előtte. Ugyanakkor semmi értelme sincs, mert az a beteg, akitől nem akarja a kártyát elfogadni, minden panaszával annyiszor keresi meg őt, ahányszor akarja, és ő annyiszor köteles ellátni őt.

A rendeletben nem szerepel az, hogy "mennyit" gyűjthet. Vannak az ideális nagyságú körzetekről, vagy ideális nagyságú betegellátásról szakmai normatívák, de végül, ezek nem kerültek a rendeletbe. Ennek az a követ-

kezménye, hogy jelenleg nincsen minimuma és nincsen maximuma az elfogadható betegbiztosítási igazolványok számának. Egyes kollégák tömémentlen mennyiségű kártyát igyekeztek megszerezni és 1992-ben a jelenleg hatályban lévő összes rendelet lehetővé teszi ezt. Ugyanakkor, ha a háziorvos minden feltételnek megfelel, végső soron minimális "kártyaszám" mellett is hivatalosan háziorvosként dolgozhat és a biztosító szerződést köt vele. Elképzelhető az, hogy valaki a jogszabály szerint mindennek megfelel, a területileg illetékes tisztiorvostól is megszerzi az összes engedélyt és ő ezek szerint háziorvos lesz. Ugyanakkor jogszabály nem írja elő, hogy a társadalombiztosítás köteles minden háziorvossal finanszírozási szerződést kötni. Tehát esetleg lesznek olyan háziorvosok, akik de jure mindenben megfelelnek, hogy háziorvosokká váljanak, és a társadalombiztosítás mégsem fog velük szerződést kötni. Ezért, ha a biztosított beteg megy hozzájuk, akkor ellátják őket, de nyilvánvalóan felszámolják azt az összeget, ami egy nem biztosítási rendszerben működő egészségügyi ellátáskor szokásos.

A háziorvosi ellátás rendező elveiről is szeretnék néhány szót mondani. Alapvető rendező elv a területi ellátási kötelezettség, amely tulajdonképpen összefügg az önkormányzati törvénnyel. Megpróbálták a nem területi ellátási kötelezettséget is, mint rendező elvet valahogyan illeszteni, de a területi ellátási kötelezettség maradt a fő rendező elv. Ezáltal az alapellátásban jelenleg tevékenykedő felnőtt, illetve gyermek körzeti orvosok, támaszkodva a települési önkormányzatokra, az egészségügyi kormányzatnál kivívták azt, hogy a prioritás az övéké legyen. Ezáltal az összes többi lehetséges szereplő, az ún. vállalkozó orvosok, akik nemcsak a területi ellátási elv alapján igyekeznek ebbe a rendszerbe beépülni, számos hátránnyal indulnak. Én ide sorolom természetesen azon üzemorvosokat is, akik háziorvosokká kívánnak lenni bármilyen üzemben, vagy a MÁV-nál, BM-nél, HM-nél dolgozókat is.

Ezáltal a háziorvossá válásnál nem érvényesülhet az esélyegyenlőség. A rendszer lehetőséget ad minden körzeti, vagy gyermekkörzeti orvosként dolgozó kollégának, hogy akkor is háziorvos maradjon, hogyha történetesen egyetlen egy kártyát sem fog kapni. Tudom, hogy ez egy szélsőséges eset, de előfordulhat és ő marad a helyén, továbbra is fogja kapni a fizetését ebben az esetben is.

A területi ellátási kötelezettséget vállaló házi orvosok 1992-ben változatlanul megkapják az úgynevezett alapbért, ami nem lehet kevesebb, mint az automatizmusokkal megemelt 1991. évi bérek. Ehhez jön az a bizonyos kártyapénz, mint változó "bér", ami a legkülönbözőbb számítások szerint is elég nagy szórást mutathat. Ennek a bizonyos változó bérnek céljellegűnek kell lennie. A társadalombiztosítás a szerződését viszont nem a házi orvossal köti, hanem a házi orvosi szolgálatot működtető önkormányzattal, így sajnos a későbbiekben is lehet azzal számolni, hogy ez a céljellegű összeg átalakulhat és bármivé átalakulhat. Konkrét példám néhány napos: az egyik városunkban a polgármester kijelentette az egyik kollégának, hogy miután nagyon jó orvosnak tartja és tudja, hogy sok kártyát tudott éppen ezért begyűjteni, úgy gondolja, hogy ebből a pénzből a többi "lerobbant" rendelőt szeretné felhozni egy kicsit már komolyabb szintre.

Ezzel a kolléga teljesítmény motivációját sikerült két perc alatt agyonütnie. Az az érzésem tehát, hogy ezt az összeget a felülről lefelé történő szétosztással juttatják az orvosokhoz, helyenként eltérő módon. Ez az újabb típusú finanszírozási rendszer nem fogja tudni kiküszöbölni a hálapénzt. Marad tehát amit előbb úgy említett, az úgynevezett alapbér, a változó bér és ezeken kívül marad még továbbra is a hálapénz. Hogy mennyi, ezt nem lehet előre megmondani, de attól tartok, hogy nem nagyon fog különbözni a korábitól.

Az érdekeltségről szeretnék néhány szót mondani. Az önkormányzatnak az az érdeke, hogy minél kisebb fennakadással, folyamatosan történjen a házi orvosi ellátás. Ugyanakkor ez különböző kötelezettségeket is ró az egyes településekre, mint a házi orvosi rendelők működtetőire, hiszen a jogszabály előírja azt a minimum standardot, amit egy házi orvosi rendelőnek tudnia kell, legkésőbb 1993. december 31.-ig. Vannak olyan települések már most is, ahol olyan műszereket (laboratóriumokat, fizioterápiás készülékeket) vásároltak meg, amely egy 1000 ágyas kórháznak sincs. Miután 1992-ben nem vezetődött be a feladat finanszírozás, sem pedig a valódi teljesítményfinanszírozás a házi orvosi ellátásban, ezt sajnos úgy kell pillanatnyilag tekinteni, hogy ezekhez a házi orvosi szolgálatokhoz a társadalombiztosítás plusz összeget nem fog tudni hozzátenni. Tehát, ha a működési költségei annak a bizonyos praxisban megemelkedtek, éppen azért, mert színvonalassá vált,

vagy túl színvonalassá vált, akkor a települési önkormányzatnak kell ezt a különbséget megfinanszírozni. Ez majd csak a későbbiek folyamán fog változni, a tervek szerint 1993-ban, amikor a szakellátások teljesítményfinanszírozása elkezdődik. Az azonban várható, történetesen a laboratóriumi ellátásra és ez az illetékes szakmai kollégium véleménye is, hogy csak akkor kössön a biztosító szerződést, ha a laboratóriumi szakvizsgával rendelkező kolléga üzemelteti a rendelőt. Gyakran hangoztatott dolog az, hogy utazási költséget vált ki, ha helyben végzik el a laboratóriumi feladatokat. Várhatóan a rezszi és annak költségeit tudja finanszírozni a biztosító, de egyebet nem.

Az orvostársadalom különböző csoportjainak is eltérőek az érdekei a háziorvosi ellátás bevezetésekor. Az üzemorvosok komoly lobbyzást követően végül is de jure "bekéredzkedtek" ebbe a rendszerbe. Említettem viszont, hogy de facto ténylegesen nehéz nekik bekerülni, mert annyi akadályt kell leküzdeniök. Tudom, hogy szélsőséges a példa, de hadd mondjam el, a paksi atomerőműnek a kellős közepén lévő nagyon komolyan felszerelt üzemorvosi rendelővel kapcsolatosan is elhangzottak, hogy ott háziorvosként tevékenykedhessenek az eddigi üzemorvosok. Lehet, hogy a vállalat még meg is engedné, de hát számos olyan hatóság lesz, aki viszont nem engedi meg azt, hogy egy atomerőműnek a kellős közepén bárki, bármikor a folyamatos betegellátást igénybeveendő, ott megjelenjen és háziorvosi ellátást kérjen.

Szakorvosok más érdekeket képviselnek a háziorvosi ellátással szemben. Többen, miután végzettségük és motivációjuk is meg volt arra, hogy bekerüljenek, a bevezetésekor még sokkal jobban dotált rendszerbe, gyakran teszik fel a kérdést, hogy miért nem lehetnek ők háziorvosok? Mindenük megvan: végzettségük, rendelőjük stb. Itt azt kell mondani, hogy egyszerűen azért nem, mert ezt a jog nem teszi lehetővé.

Nyugdíjas kollégáknál is nagyon gyakran felmerül, hadd gyűjtsenek ők is kártyát. Sok kártyát nyilván nem tudnak összegyűjteni, ha pl. kis településen laknak, de ha erre rászorulnak, akkor hadd tegyék. Ez egy jövedelemkiegészítés számukra. Nem részletezem tovább. Valószínű, hogy a megyei társadalombiztosítási igazgatóságok nem kötnek velük szerződést, "szociálpolitikai megfontolás alapján".

A gyermekorvosokkal kapcsolatos konkrét problémaként merült fel, hogy

ők is kötelesek-e a folyamatos betegellátásban részt venni. Erre azt kell mondjam, hogy igen. Attól, hogy valaki gyermek-háziorvos, még nem kapott felmentést arra, hogy ne vegyen részt folyamatos ellátásban. Ez nagyon sokszor komoly problémákat jelent.

Ugyanakkor azt lehet mondani, hogy a háziorvos, aki valamilyen ügyeleti szolgálatban részt vesz és ez alapvetően háziorvosokra vonatkozatható ügyeleti szolgálat, az teljesíti a jogszabály által megköveteltek. Ez akkor is igaz, hogyha pl. van olyan körzet, ahol több település is tartozik hozzá, vagy az orvos munkáltatója nem egyezik meg az ügyelet fenntartójával. Elfogadható tehát, hogy ha a társadalombiztosítással kötendő szerződés előtt az orvos megkötöti a szerződést az ügyeleti szolgálatban való részvételre, a települési önkormányzattal. A területi ellátási kötelezettséget vállaló vállalkozó orvos, ha be tud valamelyik ügyeleti szolgálatba kerülni, akkor azt tege meg, ha nem tud bekerülni, akkor az a helyzet állhat elő, hogy 24 órás non stop szolgálatban kell dolgoznia. Amikor azt említettem, hogy nincs esélyegyenlőség, akkor én ezt is beleértettem.

Külön problémát jelentenek országszerte a nagy szociális otthonok főállású orvosai. Ezek a kollégák a jogszabály szerint nem lehetnének háziorvosok. Ez azt jelenti, hogy azon a településen, ahol az a szociális otthon, vagy nevelőotthon, vagy egyéb otthon elhelyezkedik, az ott szolgálatban lévő háziorvos lesz az, akihez a szociális otthon lakói ellátásért fordulnak. Itt a probléma nem is az igazán, hogy az a háziorvos el tudja-e végezni ugyanazt, és ugyanolyan jól, mint ahogyan ellátta azt a főfoglalkozású orvos, hanem az, hogy mi lesz az otthon orvosával. Az önkormányzat azt mondja, hogy a háziorvos ezt is ellátja, akkor ő ezt az állást már nem finanszírozza meg. Gondolkozhat persze úgy is, hogy eddig is meghaladta annak a főfoglalkozású kollégának a tevékenysége a háziorvosi teendőket. Nagyon sok esetben egyéb plusz feladatokat is ellátott, akár kórházi ágyat is tudott kiváltani ezzel az intézet (otthon). Meghagyja tehát ezt a kollégát, hiszen a feladatok nyilván nem csökkentek az új rendszer kialakításával.

Arról is említettem már egy-két mondatot, hogy ki képviseli a szakdolgozóknak az érdekeit. Keményen befolyik a háziorvosi rendszerbe a Magyar Orvosi Kamara, de találkoztam tevékenységem folyamán ilyen kemény

hőzállással az Ápolási Egyesület vagy más szervezet részéről. A háziiorvosi ellátásban tevékenykedő szakápolóknak, illetve a nővéreknek az érdekei nem jelenítődnek meg. Azt hiszem, hogy jelentős változást jelent majd az is, amikor ezen a területen is meg fog jelenni a regisztrált nővér fogalma.

Egy kicsit pontosabb eligazítást fog nekünk arról adni, hogy mit is kell tudnia, mit is kell csinálnia a háziiorvosi praxis nem orvos tagjainak.

Különleges helyzete van a védőnőnek is. A védőnőnek a munkáltatója egyértelműen az önkormányzat, de feladatot ad nekik az a háziiorvos is, aki gyermekeket is ellát. Ez mondjuk gyermek-háziiorvos, akár vállalkozóként is. A vállalkozó gyermek-háziiorvosnak tehát egy védőnő munkatársat is kell találni.

A védőnők jövőjével kapcsolatban hónapról hónapra felmerül az az elképzelés, hogy a területileg illetékes tisztifőorvosi hivatalba épüljön be az összes védőnő és ne csak megyei szinten. Most kétféleképpen van. Vannak a megyei védőnők, a megyei ÁNTSZ-nél, és van a területi védőnő, az egyes önkormányzatoknál. Tehát ez egy heterogén rendszer pillanatnyilag.

A háziiorvosi ellátás aktuális nehézségeiről, az ügyeleti rendszerben való részvételről, a 24 órás folyamatos betegellátásról már szóltam.

Az adminisztrációval kapcsolatban azt kell mondanom, hogy induláskor nincs rá mód, hogy a háziiorvosi rendszer bevezetéséhez szükséges összes informatikai feladatokhoz, egyöntetűen, tehát adatkompatibilisen, mind hardvert, mind szoftvert lehessen biztosítani. Ezért 1992-ben, egy olyan felemás megoldásra van csak lehetőség, hogy ahol meg tudják csinálni, ott az adatszolgáltatás gépi, és ahol ez nem megy, ott marad a manuális forma. Problémát jelent az úgynevezett "kollegális vezető" orvosnak a belépte ebbe a rendszerbe.

A kollegális vezető orvos, pillanatnyilag még csak egy elméleti fogalom, vagyis, hogy mi mindent kellene neki tudnia. Két évre választják majd meg, a háziiorvosok közül. Jelenleg azért nem jelent különös problémát, mert pillanatnyilag a szerződéskötések időszaka van. Csak ezt követően kerül sor a kollegális háziiorvosok megválasztására.

Ha a Kamara által megkövetelt teljesítményt egy ilyen háziiorvosnak mind tudnia kell, akkor jogosan merül fel az a kérdés, hogy a háziiorvos feladatait

mikor és hogyan fogja elvégezni. Arról nem is beszélve, hogy hatósági és érdekképviseleti feladatot is ellát, mégis külön szerződés formájában a társadalombiztosítás fogja finanszírozni. Szokatlan, hogy egy olyan feladatot finanszírozzunk, ami végülis közvetlenül nem a mi feladatunk. A biztosítottak az érdekeiket szolgálná a társadalombiztosítás és az ellátó orvos. Tehát egy kevés szereplős, viszonylag tiszta rendszer. Ha minél több közbülső lépcső fog megjelenni, homályos, definiálatlan és egymást fedő kompetenciákkal, akkor - és félek attól - a biztosítottak érdekei sérülnek. Arról sem vagyok ugyanakkor meggyőződve, hogy ez eredményezi a házi orvosok kemény és minden körülmények között funkcionáló érdekvédelmét.

A társadalombiztosítás természetesen számol a tisztiorvosi szolgálatokkal és a Magyar Orvosi Kamarával. Mi nem a szakmába kívánunk beleszólni. De ha azt észleljük, hogy az egészségügyi szolgáltatás nem kellő színvonalon, hatékonysággal és nem kellő módon és időben történik, akkor javaslatot teszünk a szerződés módosítására, vagy felbontására. A szerződésbontás, végső szankció, de ha bekövetkezik, akkor ez a települési önkormányzatot nem mentesíti az alapellátás minden körülmények közötti biztosítása alól. Tehát, hogyha nem veszi észre, vagy tudatosan nem kívánja észrevenni az általa működtetett házi orvos szolgálat azon gyenge pontjait, amit a társadalombiztosítás kifogásol, akkor könnyen kellemetlen helyzetbe hozhatja önmagát.

Meggyőződésem, hogy a felsorolt nehézségek ellenére az alapellátás átstrukturálásához hozzá kellett kezdeni. Amennyiben a feladat megvalósítása sakszerűen történik, alapját képezheti a szakellátás reformjának is.

AZ ETNIKAI KONFLIKTUSOK KEZELÉSÉNEK KÉRDÉSEIRŐL KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN

A közép-kelet-európai régió egyik legégetőbb problémája az etnikai konfliktusok kiéleződése, egyes térségekben (a volt Jugoszláviában) pedig az etnikai tisztogatás mindennapos gyakorlata. Ezért nagyon aktuális feladat a nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetének, egyúttal az etnikai konfliktusok intézményes kezelésének tudományos elemzése. A szerkesztő bizottság Dr. Prugberger Tamás tanulmányát vitaindítónak szánja. Várjuk olvasóink hozzászólását, kritikai reflexióit, javaslatait az alábbi koncepcióval kapcsolatban.

A szerkesztő bizottság

A kisebbségi jogok rendezésének kérdései Közép-Európa térségében

I.

A témafelvetés indoka és a nemzetiségi problémák gyökerei

A kisebbségi jogok rendezetlensége és a kisebbségek elnyomása vizsgálódási problémaként tetszés szerint bővíthető, de ugyanakkor szűkíthető is. Csak a mi tágabb kontinensünket nézve, e probléma fennáll egész Eurázsia-ában. Nyugat-Európában mint ír és baszk szeparatizmus, melyek közül az előbbit kisebb, míg az utóbbit nagyobb sikerrel tudják kezelni saját államaikon belül a nyugat-európai demokráciák. Mindenesetre az érintett nyugat-európai államok egyfajta belső szuverenitást jelentő korlátozott államiságot, a külső szuverenitással is rendelkező saját államisága keretei között biztosít így Spanyolország és Franciaország a maga területén élő baszkoknak, míg Nagy-Britannia az íreknek.

Hasonló ma már a helyzet Törökország esetében is, ahol korábban - még az I. világháborút követően is - a kurdokat Iránnal közösen megfosztották kérészetű államiságuktól és kisebbségi jogaikat semmibevevő elnyomásnak vetették őket alá. Törökországban ennek előzményét képezte az I. világháború időszakában az örmények kegyetlen lemészárlása és elűzése. Kemal Atatürk reformjai következményeként azonban Törökország európaizálódott, aminek eredményeként ma már a kurdok helyzete is sokkal jobb, mint korábban volt és nem hasonlítható össze helyzetük az iraki kurdokkal. Eurázsia nem posztkommunista, polgári berendezkedésű államaiban tehát az egyes nemzeti kisebbségek ténylegesen nemzetközi jogalanyiságot élveznek annak a nemzeti államnak a keretein belül, amelyben élnek. Ebbe belejátszik az is, hogy Európa fejlett polgári államai alulról építkező önkormányzati rendszerben szerveződtek meg évszázados hagyományok mellett. Ez az önkormányzati rendszer sokszínű. Átfogja az egész társadalmat az állami élet keretein belül és azon kívül egyaránt. Az egyes önkormányzati autonómiák sokszínűek, így területi-települési, nemzetiségi, vallási-felekezeti,

szakmai szervezetűek és így tovább. Ezek komplexitása súlyos próbatételnek volt alávetve a hitleri fasizmus faj-, nemzetiségi- és felekezeti-üldözései idején, amely elősegítette a nyugat-európai és az amerikai gondolkodást abban, hogy a nemzetiségi és a vallási kisebbségi jogokat összekapcsolva az emberi jogokkal, a korábbiaknál komolyabban vegye.

Ennek ellenére azonban a nemzetiségi és vallási-felekezeti kisebbségek jogvédelme nagyon hézagos, mert kollektivitásuk nemzetközi jogalanyisága mindmáig nincsen tételesen jogilag elismerve. Az ENSZ alapokmánya és a különböző nemzetközi szerződések is a nemzeti és a vallási népcsoportok jogait individuális módon, az emberi jogokon keresztül védi. Ugyanakkor szűkebb témánkhoz is közelítve, utalnunk kell arra, hogy az I. világháborút követő Trianoni Békeszerződés az Osztrák-Magyar Monarchia romjain létrehozott nemzeti utódállamok kötelességévé tette, hogy biztosítsák a magyar állam területétől hozzájuk csatolt kisebbségi népcsoportok jogait. Ennek megfelelően biztosítva volt az utódállamokban a felsőfokú oktatás kivételével az anyanyelvi oktatás, a politikai párt-, és érdekképviseleti szerveződés lehetőség is.

A II. világháborút követő államhatár-rendezés az egyes államokban maradt nemzetiségi kisebbségek kollektív jogait még ilyen mértékben sem deklarálta. Ez elsősorban az akkori szovjet nagyhatalmi politika nyomásának tudható be, amely kizárólag stratégiai szempontok szerint kívánta rendezni az államhatárokat az ott élő lakosság nemzetiségi hovatartozásának teljes figyelmen kívül hagyásával. Annak érdekében pedig, hogy az ott lakó nemzetiségi kisebbségek ne zavarják ezt a folyamatot, találták ki Sztálin sugallatára egyes nemzetek és népcsoportok kollektív felelősségét a II. világháborúban való részvételre vagy a Szovjetunió által képviselt szocialista internacionálé érdekeinek az elárulására hivatkozva. Ezzel teremtettek politikai és jogi alapot a Szovjetunióban és a csatlós közép-kelet-európai államokban népcsoportok tömeges át- és kitelepítésére, sőt nem egyszer likvidálására, teljes szétszórására is. Szovjet nyomásra a győztes szövetségesek elfogadták a közép-kelet-európai térség ilyen kizárólagos stratégiai-hatalmi rendezését, amely túltett Trianonon is.

Ez nemcsak az újonnan megállapított határainkon kívül rekedt magyar kisebbségek helyzetét érintette igen kedvezőtlenül, hanem a vesztes Németországhoz sorolt és a történelem során Közép-Kelet-Európa különböző országaiban letelepedett németajkú lakosságot is sújtotta. Ezek tömegeit telepítették ugyanis Németországba át. De a Szovjetunió javára végrehajtott határkiegészítések folytán hasonló hátrányok érték nemzetiségi jogaiban a Kárpátalján visszamaradt magyarokat, szlovákokat és a Galiciában visszamaradt lengyeleket, valamint a moldáviai románokat is. Ebben közrejátszott a Szovjetuniótól való elszakadást ténylegesen lehetetlenné tevő az a "lenini nemzetiségi politika", amelyet Sztálin nyíltan a pánorosz sovinizmus szolgálatába állított. A Kárpát-medencében ennek a fényében éleződött ki még jobban az a nemzetiségi ellentét, amely történelmi képződményként a soknemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchia területén a Habsburg-Uralkodóház koronáinak szuverenitása alatt élő népek több nemzetiséghez való tartozásából fakadt. Az egymás mellett, illetőleg az együttélésből óhatatlanul adódó időnkénti súrlódásokat a tartós gazdasági egymásrautaltság tompította és nem engedte a múlt században állandósulni.

Állandósulásához és elmélyüléséhez a kiegyezést követően a szűklátókörű osztrák és magyar hatalmi bürokrácia sovinszta politikája adott táptalajt, amely a közjogi hatalom gyakorlásából az egymással kiegyezett németen és magyaron kívül a Monarchiában élő többi nemzetet kiszorította, emberi, nemzetiségi, hovatartozási jogait azonban nem, vagy csak kismértékben sértette. A nemzetiségi viszályok csíráit azonban a múlt század közepén végigsöpört forradalmi hullámban az uralkodóház el tudta hinteni, elsősorban a magyarság hátrányára. Így módon egymásnak uszítva az egyes népeket, igyekezett úrrá lenni az Európában akkor végigsöpört forradalmi helyzeten. Ennek során pedig a birodalom összes más nemzetiségét azért hangolta a magyarság ellen, mivel itt volt a legerősebb és a legkitartóbb a forradalmi góc. A magyar szabadságharc ugyanis a birodalom széthullásával fenyegetett.

Jóllehet a kiegyezés után a hatalom által mesterségesen felgerjesztett magyarellenesség visszaszorult, azonban a Monarchia azon népei, amelyek az osztrák-magyar közjogi hatalomból kiszorultak, nemzeti öntudatra ébredésük fokozódásával arányosan egyre erőteljesebben a Monarchia két uralkodó nemzete ellen fordultak. A Trianoni Békeszerződés kapcsán életrehívott

új nemzeti államok és az Erdély elcsatolásával megnagyobbított Románia e nemzeti ellentéteket az állami politika rangjára emelve tovább gerjesztette, amelyet az új helyzetet létrehozó győztes nagyhatalmak visszaszorítani már képtelenné váltak.

Ide nyúlnak vissza a mai problémák, amelyek a közép-kelet-európai rendszerváltás során újból fellángoltak. Az eddig elnyomott nemzetiségek igénylik nemzetiségi kisebbségi jogaiknak legalább olyan mértékű helyreállítását, miként azt Trianon során a győztes nagyhatalmak garantálták. Ennek ellenhatásaként a Kárpát-medence Magyarországgal szomszédos államai közül viszont egyesekben az államot alkotó uralkodó nemzetek egyes irredenta csoportjai progromokkal fenyegetőznek, vagy progromokat hajtanak végre. Mindez egész Európa békéjét veszélyezteti és ezért olyan sürgős, hogy megnyugtató megoldást találjunk e bajok orvoslására, amely a jelenlegi status quo lehetőség szerinti megtartásával minden érdeket kielégítő igazságos rendezést tud nyújtani. Éppen ezért az akutság sorrendjében megvizsgáljuk az egyes velünk szomszédos országokat, illetve régiókat. Ennek során az egyes érintett országok kisebbségeinek helyzete alapján igyekszünk intézményszerű gyakorlati megoldásokat felvázolni, majd pedig mindebből általános elvi szintézis kialakítására teszünk kísérletet.

II.

A romániai nemzetiségek és Erdély helyzetének rendezéséhez

1. Erdély több évszázados története azt mutatja, hogy a Székelyföld kivételével Erdélyben és a hozzá tartozó Partiumban magyarok, románok és németek önkormányzati alapon békésen éltek egymás mellett. Nem feladatunk most azt kutatni, hogy a magyar ajkú székelyek már a magyar honfoglaláskor itt voltak-e, és hogy Árpád népe találkozott-e már Erdélyben élő románokkal, vagy sem. Valószínű, hogy nem, vagy csak elenyésző lélekszámban. Az viszont tény, hogy a tatár- és a törökidőszak, a Dózsa-felkelés, valamint az egyéb belviszályok következtében meggyérült erdélyi magyar munkaerő pótlására az évszázadok során nagyszámú román telepedett át a Regátból az Erdélyi-medencébe., Ezen kívül intézményes telepítés keretében találtak itt otthont a szászok, valamint a svábok, mely

utóbbiak jelentős része a Bánátban él. Rajtuk kívül, különösen a Partium déli területeire betelepültek szerbek is. A múlt század második felétől kezdve a pogromoktól menekülve tömegesen telepedtek le főleg Észak-Erdélyben jiddisül beszélő zsidók is. Erdély e soknemzetiségű lakosságán belül külön nemzeti önkormányzata a szászoknak volt. A többi nemzet is azonban a vallási, valamint a települési önkormányzat keretei között saját maga igazgatta a sorsát. Ez az elkülönülés azonban mégsem volt teljes, mert a gazdasági egymásrautaltság ha máshol nem is, de a vásárokon összehozta a különböző nemzetiségeket is. Mindez mentes volt belső feszültségektől, belvillongásoktól.

A nemzetiségi feszültségeket csak a múlt század végének nemzeti öntudatra ébredései termelték ki, amikor az államot alkotó és az államot nem alkotó nemzetek ideológusai és politikusai mesterségesen szították a nemzetiségi feszültségek tüzeit. Ezzel függ össze, hogy Trianon után Erdélyt a román állam erőteljesen centralizálta. Megszüntette a szász önkormányzat intézményrendszerét és a magyar közigazgatást, valamint közéletet is igyekezett elrománosítani.

A Trianoni Békeszerződés a mesterségesen gerjesztett nemzeti feszültségeket nem vezette le, hanem tovább mélyítette, ami Romániának sem használt. Ez megmutatkozott abban is, hogy míg a Román Királyság az erdélyi magyar kisebbség jogainak tendenciózus csorbítására pazarolta belpolitikai energiáit, addig az ezt nem tevő Csehszlovák Köztársaság sokkal jobb gazdasági szintet tudott felmutatni. A II. Bécsi Döntést követően pedig Erdély kettéosztása és fele részben Romániához, fele részben pedig Magyarországhoz csatolása az ott élő román és magyar ajkú lakosságnak egyaránt ártott, mert Románia éppen úgy nyíltan elnyomta a nála visszamaradt magyar kisebbséget, mint ahogy Magyarország a hozzá csatolt erdélyi területeken élt románokat.

A nemzetiségi feszültségek végül is a II. világháborút követően az ismét román fennhatóság alá került Észak-Erdélyben a vasgárdisták magyarellenes progromjaiban kulmináltak. Ennek megszüntetése érdekében került Észak-Erdély átmeneti időre szovjet közigazgatás alá. Minthogy az erdélyi magyarok, de a németek is akkor a szovjet hatalomtól kaptak védelmet a román

nacionalista túlkapásokkal szemben, ideológiájukban érthető módon a szovjet baloldaliság vált uralkodóvá. Éppen ezért a szovjet-hatalom romániai támaszai ebből a körből kerültek ki. Ezután a 60-as évek közepéig a nemzetiségi problémák viszonylag kedvező irányt vettek. Létezett egy magyar önkormányzat és habár a nemzetiségi önkormányzat nem is volt teljes, mert a németeket nem állították vissza, az ő nemzetiségi jogaik gyakorlása is zavartalan volt. Ebben az időszakban Románia gazdasági színvonala jelentősen emelkedett. Georghiu Dej halála után azonban már az ő idejében egyre előtérbe kerülő nacionalista erők hatalomra segítették Ceausescut. Hogy a román nacionalizmus elvárásainak eleget tegyen, Ceausescu már hatalomra jutása kezdetétől az egységes román nemzet kialakításának fantomját kergetve igyekezett szisztematikusan szétszórni az erdélyi magyarságot a Regátba, a regáti románságot pedig betelepíteni az egységes etnikumú magyar-, székely- és német lakta erdélyi területekre. A regát túlnyomóan mezőgazdasággal foglalkozó tömegeit áttelepítve a korábban kizárólag vagy nagyobb részt magyar- és német ajkú erdélyi városokba, részükre ipari foglalkoztatásról gondoskodott. Elsődlegesen e célkitűzést szem előtt tartva, fejlesztette erőltetett módon az ország gyáriparát, főleg nyugati kölcsönökből, gondolván azt, hogy a gyáripar termékeinek tőkés exportjából törleszti majd a kölcsönöket. Az üzemi és munkástradíciókkal nem rendelkező képzetlen, nemrég még falun élt munkaerő azonban alkalmatlannak bizonyult arra, hogy exportképes, magas színvonalú termékeket állítson elő. Ezért tömegesen gyártották az eladhatatlan termékeket, ami a nepotista vezetés pazarlásai mellett az államháztartás csődjéhez vezetett. Ráadásul Erdély városaiba ilymódon betelepített embertömegeknek lakásról kellett gondoskodni és ezért elindult egy hatalmas és költséges lakásépítési program, mely egészen az 1989-es forradalomig fennállott. Ugyanakkor a tömegével épült lakások stabilitása, minősége és lakhatási színvonala nem kielégítő. Ezek az épületek nem felelnek meg sem egy távlatibb fennállási tartam, sem az átlagkomfort, sem pedig az építés és településesztétika követelményeinek. Ezért - miközben a lakásépítés változatlan ütemben folyt - egyre több az üres lakás a vonakodó beköltözés miatt.

Az ország tetemes adósságának visszafizetése érdekében Ceausescu mindent, amit lehetett, exportált. Ezért a belföldi fogyasztási igények kielégí-

tetlenek maradtak. Az ország lakossága a munkahelyi (vállalati) tervteljesítéstől való lemaradásra hivatkozva (aminek nem a munkakollektiva, hanem a bürokratikus anyagelosztás, az akadozó anyagellátás az oka) stagnáló nominálbérből a levonások következtében egyre kevesebbet kapott meg, ennélfogva reálbére csökkent. Ugyanakkor az alapvető szükségletekhez a hivatalos áruellátás működőképtelensége miatt csak a feketepiacon juthatott hozzá, egyre emelkedő árakon. A tendencia mindezek következtében a lakosság elnyomorodása és az államkassza kiürülése lett.

A gazdasági problémákat ezért a ceausescui vezetés a nemzetiségi ellentétek kiélezésével és a kisebbségek hibáztatásával kívánta elkendőzni, megoldani pedig a nemzetiségiek terhére akarta, kezdettől fogva. A nemzetiségekkel szemben egyre élesebben alkalmazott hátrányos megkülönböztetés hatására először a legkisebb létszámú kisebbséget, a zsidóságot sikerült a hatalomnak Romániából eltávolítania. Ugyanezt a politikát folytatta a jóval nagyobb lélekszámú németajkú lakossággal szemben is. A megdöntött conducatori hatalom e két kisebbségi csoport tagjainak kitelepülését egyenesen erőltette, mert Izrael és a Német Szövetségi Köztársaság minden egyes kitelepülő után fejkvótát fizetett a román államnak. A Ceausescu-vezetés pedig ebből az emberkereskedelemből is javítani akarta gazdasági helyzetét. Mivel pedig a hatalom a magyar kisebbségtől sem nagy tömege, sem pedig Magyarország alacsony tehervállalási képessége miatt ilyen módon megszabadulni nem tudott, a legdurvább elnyomó politikát folytatta, hogy felszámolja nemzeti jellegét, etnikumát. Egyre drasztikusabb módon korlátozta a nemzeti nyelvek gyakorlását, a nemzetiségi kultúrák életterét, a magyar és a német anyanyelvi oktatást. A nemzetiségi jogoknak ez az elnyomása integráns részét képezte az általános emberi jogok elnyomásának, aminek szenvedő alanya a többséget jelentő román lakosság is volt.

Nem véletlen ezért, hogy együttes fellépéssel kelt fel a két nemzet a ceausescui önkénnyel szemben és döntötte meg azt. Úgy tűnt, hogy a két nép a forradalmat követően egymásra talál. E reményt azonban szertefosztatják azok és az azokhoz hasonló román nacionalista körök, amelyek a II. Világháborút követő vasgárdista pogromokat szervezték. Ezt tanúsítják többek között az 1990. márciusi mosvásárhelyi vérengzések. A Vatra Romaneasca ultranacionalista szervezet husángokkal felfegyverezve szabadított

feldühített román tömegeket az alapvető nemzeti-kisebbségi jogaiért békésen demonstráló magyarokra, amit a helyi hatóságok tétlenül néztek.

A Trianon óta Közép-Európában újra és újra felvillanó és - miként a történelem is igazolja - nem egyszer a népirtás határát is súrolta nemzetiségi összetűzéseknek egyszer és mindenkorra intézményes garanciákkal elejét kell venni, e térségnek Európa fejlődésére is kiható jövője érdekében. A marosvásárhelyi pogromot követő első döbbenet hatására francia részről felvetődött az ENSZ égisze alatt egy összeurópai kisebbségvédelmi tanács megalakításának a gondolata, amely valamennyi Európában létező nemzeti kisebbség jogainak védelmével foglalkozna. Ez kiindulásnak nagyon jó, azonban emellett az egyes többnemzetiségű államokon belül is ki kell alakítani modellértékű védelmi és garanciarendszert, szervezeti vetületeivel együtt.

2.) Ha e körülményeket Románia, azon belül pedig a Regat és Erdély történetével összefüggésben vizsgáljuk, akkor látnunk kell azt is, hogy Románia sohasem volt és nem is lesz csak latin eredetű egységes nemzet. Az eredetileg magyar-székely lakosságú Erdélybe már a középkortól kezdve nagyszámban betelepednek németek és románok. Ugyanakkor az erőszakos asszimilációs politika, de a természetes társadalmi-gazdasági folyamatok hatására is egyre nagyobb számban telepednek le a Regátban is magyarok meg németek, különösen Bukarestben, miközben nemzetiségüket is igyekeznek megtartani. Az egységes nemzetté alakítás erőltetése tehát illúzió. Ezért minden, felülről irányított asszimilációs törekvés csak arra alkalmas, hogy megnyomorítsa a Romániában élő valamennyi nemzetiség életét, beleértve az államot alkotó legnagyobb nemzetiséget, a román is.

A főleg Erdélyre koncentrálódott soknemzetiségű Románia nemzetiségi problémájának megnyugtató megoldását tehát egészen más irányban, Erdély egységében, egységes kezelésben kell keresnünk. Különálló, de ezzel mégis összefüggő kérdés az, hogy ennek megoldása egy egységes Románia keretén belül történne meg, vagy Erdély önálló állammá szerveződése útján. Erdély ügyének valamennyi ott élő nemzetiség számára történő kielégítő rendezése csak egy módon képzelhető el akkor is, ha Transsylvania autonóm testként

maradna meg Románián belül, aminek egy, a Ceausescu- diktatúra megdöntését követő demokratizálódási folyamatban egyre nagyobb a realitása.

Le kell szögeznünk: nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy Erdélyt ma három nagy nemzetiség lakja. A lélekszámot illetően ma ferdítés nélküli adatok nem állnak rendelkezésre. Ezért egy olyan népszámlálást kellene végezni Erdélyben, de egész Romániában is, ahol mindenki szabadon nyilatkozhatna nemzetiségi hovatartozásáról. Ennek alapján a nem román ajkú és Erdély földjéről különböző körülmények miatt eltávozott magyar és német ajkú nemzetiségieknek meg kellene adni a lehetőséget arra, hogy egyrészt anyanyelvüknek megfelelő nemzetiségűnek és erdélyinek vallhassák magukat pillanatnyi tartózkodási és lakóhelyüktől függetlenül. Ezen kívül lehetővé kellene tenni, hogy mindazon erdélyi illetőségű nemzetiségiek - ide értve román, magyart és németet - akik a Ceausescu-diktatúra nyomása miatt menekültek el az országból, egyrészt anyanyelvük szerinti nemzetiségieknek, másrészt erdélyieknek (transzylvániaknak) vallva magukat, kifejezetten ide telepedhessenek vissza.

Mindezt figyelembe véve, Erdélyben a három egymással egyenjogú fő hivatalos nyelv a román, a magyar és a német kellene hogy legyen. Emellett mindenütt használható "helyi" hivatalos nyelvvé az Erdélyben szórvány nemzetiségekként élő szerbek, szlovákok, lengyelek és a jiddist beszélő zsidók nyelvét kellene tenni. Ami ez utóbbit illeti, a II. világháború előtti népszámlálási adatok szerint Erdély egyes településein a jiddist beszélő zsidó lakosság lélekszáma 25-50 % körül is mozgott. A II. világháborút követő időkből is vannak olyan adatok, miszerint a jiddist beszélők száma egész Romániára kivetítve alig maradt 3 % alatt. Ezek túlnyomó többsége kétségtelenül Erdélyben élt. Ma már a jiddist a hivatalos román statisztikák szerint Romániában nem beszélik. Ugyanez vonatkozik a szlovák és a lengyel nyelvre is. Ezzel szemben a tények azt mutatják, hogy egyes kistelepülések lakói egy részének anyanyelve ma is ezek valamelyike. A természetes asszimiláció és a fejpénz ellenében eddig történt zsidó kivándorlások ellenére mégis lehet, hogy beszélik e nyelvet is még egyes helyeken. Valószínűsíti ezt, hogy Jeruzsálem egyes negyedeiben található ortodox vallású olyan lengyel és erdélyi-, regáti eredetű kolóniák, melyek nem is olyan régen kivándorolt lakói egymással jiddisül érintkeznek ma is. Azt, ha a közel 25 éves zsarnokság

nagyrészt fel is számolta e szórvány nemzetiségeket, (népeket) a jóvátétel akkor korrekt, ha a szülőföldre való anyagi, politikai, nemzetiségi-származási hátrány nélküli vissztelepítésre itt is szabad lehetőség van.

Áttérve a nemzetiségi önkormányzatok intézményrendszerére, Romániában minden nemzetiségnek politikai erejű jogi személyiséget és ezzel együtt önkormányzati jogalanyiságot szükséges biztosítani. Ez a Regátban élő és ott is maradni szándékozó és önmagát annak is valló magyarság és németiség itt csak szórvány nemzetiség lenne. Ugyanígy szórvány nemzetiség lenne az itt élő szerb lakosság is. Mindezt figyelembe véve egész Romániában - beleértve Erdélyt is - valamennyi szórvány nemzetiségnek is meg kell adni a nemzetiségi önkormányzat, a nemzetközi jogalanyiság jogát.

Mindez Erdélyt érintve a következőt jelentené: a három fő nemzetiség kizárólag a saját nemzetiségére illetékes nemzetiségi elnökséget és kormányzatot hozna létre, mely igazgatná saját kulturális, oktatási és egyéb intézményeit és saját költségvetéssel, valamint vagyonnal gazdálkodna. Ez annyit is jelentene, hogy az erdélyi "alap" nemzetiségi önkormányzatok központjaiban vissza, illetve fel kellene állítani a román felsőoktatási intézmények mellett a magyarokét és a németekét is. Ugyanígy szükséges lenne nemcsak részben, hanem a maguk teljességében visszaállítani az Erdélyben működött és történelmileg kialakult, időközben azonban elsovasztott vagy megszüntetett kulturális és vallási intézményeket (Erdélyi Múzeumi Egyesületet, a különböző más felekezeti szervezeteket, intézményeket és kollégiumokat stb.), amire a közel negyedszázados diktatúra és erkölcsromboló hatásainak felszámolása miatt is szükség van. Ezen intézmények visszaállítása csak részben történt meg. Jóllehet a magyar nyelvű római katolikus püspökségeket visszaállították, de a görögkatolikus intézményekét még nem. Nehezen megy előre a nemzetiségi (magyar, német) oktatási és kulturális intézmények reorganizálódása is. A hivatalos román politika számos akadályt gördít e folyamat megvalósulása elé.

A hagyományokat is figyelembe véve a román és a magyar nemzetiségi önkormányzat centruma Cluj-Napoca /Kolozsvár, míg a németé Hermannstatt/Sibiu-Nagyszeben lehetne. E nemzetiségi önkormányzatok parlamentje, vagyis az erdélyi román, magyar és német parlament külön-külön megvá-

lasztaná a maga román, magyar és német tartományelnökét, azaz Erdély/Transsylvania elnökét, ugyanígy a maga miniszterelnökét és minisztereit. Ennélfogva mindegyik tisztség nemzetiségek közötti triumvirátus lenne, ahol a triumvirátus tagjai a megbízatás (választási ciklus) időtartama alatt - alkotmányilag rögzítve - a saját nemzetiségének létszámával arányban töltené be az elnöki, a miniszterelnöki, illetve a miniszteri tisztséget, mely idő alatt a másik kettő alelnökként, miniszterelnökhelyettesként, illetve miniszterhelyettesként működne, egymást váltva a cikluson belül. Eszerint a rotációs rendszer szerint kellene Erdélyben betölteni a megyei, a járási, a városi és a községi néptanácsok, azaz a területi és a helyi önkormányzatok elnöki, elnökhelyettesi (illetve polgármesteri és alpolgármesteri), titkári és titkárhelyettesi tisztségeit, valamint Erdély valamennyi össznemzetiségű intézményében az intézményvezetői és a vezetőhelyettesi tisztségeket is. Ugyanakkor pedig az erdélyi szóránynemzetiségeknek ott ahol túlsúlyban vannak, a helyi néptanácsi szervekben számarányuk szerint kellene képviselőt biztosítani, ide értve a helyi vezető tisztségviselőket és helyetteseik megválasztását, valamint azok egymást követő arányos rotálását is, a megbízatásuk időtartama alatt. Egész Erdélyre kiterjedően pedig a parlamentbe alkotmányilag biztosított számú képviselőt küldhetnének, esetleg egy-egy államminisztert az erdélyi autonóm tartományi kormányba is.

Ha a Regátban is kialakulna Erdélyen kívül egy, vagy a történelmi államszerveződés hatására (Olténia, Muntenia, Bukovina) több regionális tartományi román szervezet, ott is az ott élő szóránynemzetiségeknek, úgymint magyaroknak, németeknek, szerbeknek és másoknak, hasonló módon volna szükséges az államhatalomban (parlamentben), valamint az igazgatásban részvételt biztosítani, miként ezt Erdély vonatkozásában felvázoltuk. Tulajdonképpen az NSZK-hoz, Ausztriához, Svájc-hoz hasonlóan szövetségi-tartományi, vagy Jugoszláviához, Csehszlovákiához hasonlóan államszövetségi rendszert volna helyes kialakítani. Ezek valamelyike látszik ugyanis az alulról felépülő és a nemzetiségi jogokat is megnyugtató módon biztosítani alkalmas olyan államszerveződésnek, amely a plurális érdekeket a legdemokratikusabb módon képes összhangba hozni.

Ebben az esetben elkerülhető egy olyan második megoldás, amelyben az itt leírt és mindegyik nemzetiség érdekét védő belső politikai és igazgatási

berendezés mellett teljesen önálló Erdély alakuljon meg. Egy ilyen megoldást a két Világháború között sokan a Kelet Svájcának tartottak volna. Ez a nézet a Ceausescu-rendszer durva nemzetiségi elnyomásának a légkörében érthető módon ismét felvetődött. A rendszer bukásával és a Román Nemzeti Megmentés Tanácsa első nyilatkozatai alapján azonban minden remény megvan arra, hogy egy olyan nemzeti-nemzetiségi közmegegyezés alakuljon ki, amely egy egységes, de ugyanakkor mégis egy relatíve differenciált Románia keretében képes biztosítani Erdély speciális helyzetét és a nemzetiségi jogokat is Románia más területein. Ily módon maga Románia válhatna Kelet Svájcává.

III.

A kisebbségek helyzetének rendezési problémái Ukrajna, a Cseh- és a Szlovák Köztársaság területén

1. Ebben a fejezetben szándékosan tárgyaljuk együtt a trianoni békeszerződéskor Magyarországtól először Csehszlovákiának odaítélt, majd a II. Világháborút követően Szovjet-Ukrajna által megszerzett Kárpátalján élő magyarság helyzetét, a Trianon óta - a Bécsi Döntés átmeneti időszakának kivételével - mindig is Csehszlovákiához tartozott felvidéki magyarságával. Ugyanakkor nem koncentrálnak az ezeken a területeken élő egyéb nemzetiségekre, mivelhogy e nemzetiségek vagy igen kis lélekszámuk miatt (mint pl. a németek Csehszlovákiában, vagy a szlovákok a Kárpátalján), vagy amiatt, hogy a szláv nyelvcsaládhoz tartoznak (mint pl. a kárpátaljai rutének, a szlovákiai lengyelek) sohasem váltottak ki az államot alkotó nemzetben olyan nacionalista ellenszenvet, mint a magyar. Ugyanakkor szándékosan vesszük előre a kárpátaljai magyarság helyzetének bemutatását, mivelhogy itt Csehszlovákia számára is modellértékű fejlődés indult el a magyar kisebbségi jogok rendezése és biztosítása terén.
2. Optimizmusra ösztönző tényező ami Kárpátalján a Gorbacsov által fémjelzett szovjetunióbeli általános reformmal, rendszerátépítéssel elindult és folytatódik az azóta önállóvá vált Ukrajna politikájában a nemzeti és a nemzetiségi sérelmek orvoslása terén. Korábban a Szovjetunió volt az, amely a Brezsnyev által konzervált és Sztálin által végrehajtott brutális és népiirtással is felért nacionálsoviniszta nemzeti- és nemzetiségi politika

elfedése érdekében a nemzetiségi kérdések rendezésének mikéntjét az egyes államok belügyének tekintette. Ezért is tekintették ilyen kérdésnek a velünk határos, szomszédos, moszkvai irányítás alatt állt államok, a határaikon belül élő magyarság helyzetét, amelynek saját nemzetiségi törekvéseit a szocialista internacionalizmusra hivatkozva fojtották el. A Nyugat, főleg Amerika a maga általános emberi jogi és kisebbségi érdekvédelmi koncepciója alapján önmagából kiindulva sem figyelt fel arra, hogy a közép-kelet-európai térségben ezen a téren milyen nacionálsoviniszta visszaélések vannak. Ennélfogva maradt el az államot nem alkotó kisebbségi nemzetek nemzetközi jogalanyiségának elismerése, amelyet a II. világháborút követő koalíciós korszak neves jogbölcész politikusa, Moór Gyula joggal kért számon a jogi személyiségről írt könyvében. (A jogi személyek elmélete. Bp. 1931. 29. 1.)

Úgy tűnik most, hogy Ukrajna élen jár mindennek a megteremtésében. Ez vonatkozik a kárpátaljai ruszinokra és magyarokra is, akiket korábban a szovjet-orosz és az ukrán szovjet hatalom éppen úgy elnyomott, mint amiben része volt az erdélyi kisebbségeken kívül a szlovákiai kisebbségeknek is. Minthogy a kárpátaljai magyarság összefüggő zárt területen él, az ukrán politikai hatalom mérlegeli, miként lehetne területi önkormányzatot biztosítani az ott élő magyaroknak. Ennélfogva tervezi, hogy Kárpátalján egy olyan Autonóm Magyar Terület szerveződné meg, mely Ukrajna keretei között működne. Az ott élő magyarok részéről is jogos az erre irányuló igény, a megfelelő lélekszámban, összefüggő területen történő zárt rendszerű együttélésük miatt. Az is öröndetes, hogy a magyar nemzetiségiiek részére az egyes szak-, és tudományterületek széles skáláján keresztül biztosítva látszik a magyar anyanyelvükön történő értelmiségivé válás lehetősége. És ez igen fontos, mivel egy nemzeti kisebbség kulturális kiteljesedése, identitástudata és minden oldalú kiteljesedése nem képzelhető el saját vezető értelmiség nélkül.

A kárpátaljai magyarságnak itt tervbevetett szervezeti és kulturális jogainak biztosításával összefüggésben azonban szükséges felvetni azt, hogy Kárpátalja területének és lakosságának hozzávetőlegesen 40 %-a magyar anyanyelvű, míg 60 %-a ruszin, és mindössze két falu szlovák anyanyelvű a Szlovákiával szomszédos határ mellett. Figyelembe véve azt, hogy Ukrajnán

belül Kárpátalja etnikai és gazdaságföldrajzi szempontból egyaránt eltér Ukrajna más, Kárpátokon túli területeitől, indokolt a Kárpátokon inneni területek számára egységes területi autonómiát biztosítani. E gazdaságföldrajzi adottságok által körülhatárolható területi autonómián belül - minthogy annak keretei között két népcsoport létezik, van létjogosultsága a magyar és a ruszin nemzetiségi területi autonómiának, csakúgy mint a két szlovák község települési autonómiájának. Emellett nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a régi Galicia területe etnikai és gazdasági szempontból ugyan-csak különbözik az Ukrán Állam történelmi területeitől. Itt ugyanis a lakosság összetétele nem tisztán ukrán, hanem vegyesen lengyel-ruszin és ukrán. E vegyes lakossági összetételű területen történetileg is nézve a mezőgazdasági kereskedelem mellett az ipari jellegű is jelentős szerepet kapott, míg a régi Ukrajnában a mezőgazdaság és a mezőgazdasági termékkereskedelem dominált. Ezért itt is lehetne valamiféle területi és azon belül pedig területi nemzetiség és kizárólagos nemzetiségi autonómiában gondolkodni hasonló elvi alapon, mint amelyet Románia vonatkozásában felvázoltunk.

Ebben a szemléletben a Galicia területén élő ruszinok területi- nemzeti-ségi autonómiája összekapcsolható volna a Kárpátaljai ruszinokéval az etnikai településrajzi egybefüggés következtében. Emellett Galiciában jelentős lengyel ajkú lakosság él, részben ugyancsak egybefüggő etnikai területen. Ezt figyelembe véve a Galiciában élő lengyeleket is a kárpátaljai magyarokhoz hasonló területi autonómia kellene, hogy megillesse. Valószínű, hogy ugyanez a helyzet a többnyire még mindig jiddis nyelvet beszélő galíciai és ukrainai zsidósággal is, melynek egy részét annak idején Sztálin Szibériába, a kínai határhoz telepített át egy ál-zsidó "autonóm" területet létesítve. A helyben maradt zsidóság viszont pogromtól fél, és nem is alaptalanul (v. ö.: HVG, 1989. 5. sz.) Éppen ezért védelmükről nemcsak vallási, hanem nemzetiségi alapon is gondoskodni kell egy kultúr-Európában. Ez azt igényli, hogy ha az Ukrajnában élő zsidóságnak az erőszakos átteleptetések, majd pedig nagyméretű kivándorlása miatt egybefüggő területi autonómiát biztosítani már nehéz lenne, az egyes településeken belül a "szórvány" nemzetiségeknek megfelelő saját helyi önkormányzatukat és önkormányzati szövetségeiket, az egyes helyi, területi és tagköztársasági állami önkormányzatokon belül - Erdélyhez hasonlóan - számarányuknak megfelelő paritásos

képviselőket szükséges biztosítani. Részükre ugyancsak biztosítani kell az összes nemzetiségi kulturális, oktatási és vallási intézményrendszer szabad kialakításának a lehetőségét a főiskoláig bezáróan.

Ukrajnában a zsidóságon kívül szórvány nemzetiségként, mind Kárpátalja, mind a volt Galícia területén belül és azon kívül még a szlováksággal és a németiséggel is számolni kell. Lehet, hogy egyes területeken zárt etnikai letelepedettségük autonóm területi rendezést is megkíván, amire egyes sűrűn lakott zsidó-jiddis területeken a zsidó nemzetiség vonatkozásában is sor kerülhet. Nem úgy a Kárpátalján kívül lakó magyarság esetében, amellyel azonban Ukrajnában a Kárpátokon túl - mint szórvány nemzetiségekkel - számolni kell. Ez különösen az egyes nagyobb galíciai településekre, mindenek előtt pedig Lemberg (Lvov) vonatkozik. Ezek a területeken a magyarok szórvány nemzetiségi jogait is az előbb leírtakhoz hasonlóan rendezni kell! A szórvány nemzetiségek jogállását is a már említett okok következtében kettős szinten, azaz össz-szövetségi és ukrán szinten szükséges rendezni.

3. Áttérve a szlovákiai magyarság helyzetére - mint már említettük - modellértékűnek látszik a fent bemutatott ukrán rendezés. A 250 ezer lélekszámú magyarság túlnyomó része az É-i magyar, illetve a D-i szlovák határ mentén elnyúlva, mintegy 50 km széles sávú területen él. Itt a települések többsége - beleértve városokat is - színmagyar, vagy majdnem az. Ennek ellenére az újból fellángolt szlovák nacionalizmus ezt az egy tömbben élő kisebbséget ismét tömegével a Duna másik partjára akarja átűzni. Megint fellángolnak a szlovák nacionalizmusnak Európa kultúralt nyugati részétől teljesen idegen kollektív bűnösséget és felelősségrevonást felvető lázításai, amit az 1945-48-as időszak sztálinista nemzetiségi jogokat semmibevevő politikája annak idején fedezett.

A szlovák nacionalizmussal és az erőszakos szlovákosítási politikával szemben, a Szlovákián belül élő magyar kisebbség csak úgy tudja hatékonyan megvédeni magát, ha nemzetközi-jogilag is garantálva azon államok részéről, amelyek a jogelőd Csehszlovákia határait a két világháború után megállapították, elismerésre kerülne olyan nemzetközi jogalanyisága, amely maga után vonná kisebbségi helyzetének védettségét is. Ezt meg kellene tenni a

kárpátaljai és a romániai magyarságot, sőt valamennyi e területeken élő kisebbségi helyzetben élő nemzetiségeket érintően is. Ez első alapja lehetne annak, hogy Közép-Európa, sőt az Egyesült Európa valamennyi államában élő kisebbségek hasonló státust kapnának, hasonló védelemmel!

Ezen túlmenően Szlovákiában a magyar kisebbségnek a már említett egy tömbben való együttélésére tekintettel, a tervbevetett kárpátaljaihoz hasonló jelleggel egy autonóm magyar területi- közigazgatási státust volna indokolt biztosítani. Ezeken a területeken a szlovákok kisebbségben élnek. Részükre is azonban a községi és városi, valamint a járási, esetleg a megyei önkormányzatban is biztosítani kellene az arányos képviseletet hasonlóképpen, miként azt a romániai kisebbségekről szóló részben leírtuk. Biztosítani kellene a szlovákok részére is, hogy a többségben magyar-lakta települések, járások és megyék kollektív vezető testületeiben számarányuk szerint legyenek képviselve, a polgármesteri, a községbírói, a jegyzői székben, valamint a járási és a megyei vezetés élén pedig a megválasztott magyarral együtt a szlovákok által választott és a mandátum időtartama alatt a magyar és a szlovák lakosság számaránya szerinti időre egymást váltanák. Ugyanezt persze megfordítva is meg kellene tenni a magyarok javára az általunk javasolt magyar autonóm területeken, ahol a magyarság csak szórvány nemzetiséget képez.

Ha a feltételei adottak, hasonló területi-nemzetiségi önkormányzatot, ha pedig nem akkor szórvány nemzetiségi státust és az azzal járó arányos nemzetiségi képviseletet biztosítani lenne szükséges nemcsak a szlovák, hanem a Cseh Köztársaság területén élő valamennyi egy területen élő, valamint szórvány nemzetiségnek is. Itt gondolunk mindenképp előbb a cseh-szudéta területekre, mégpedig a II. világháború után kitelepített és Dél- Szlovákiába azóta sem visszatért magyarokra, az ott még mindig élő szudéta-németekre, valamint az észak-szlovák határon található lengyelekre.

Itt kell szólni még az 1990-ben megszavazott cseh és szlovák parlamenti képviseleti törvényről is, amely kategórikusan kimondja, hogy az akkori Csehszlovákiában csak az a párt kaphat képviselői helyet mind az egyes köztársaságok parlamentjeiben, mind pedig a szövetségi parlamentben, amelyik elnyeri a választópolgárok szavazatainak legalább 5 %-át. Ez valamennyi

kisebbséget hátrányos helyzetbe hozza. A létszámát tekintve a legnagyobb magyar kisebbség parlamenti képviselője is bizonytalan, a nálánál jóval kisebb nemzetiségek képviselői mandátumhoz jutása pedig szinte kizárt. Csehszlovákia e törvény megalkotása óta két önálló állammá vált a cseh nemzetiségi politikát figyelve, ez a megoldás a kisebbségek javára minden bizonnyal módosul, nem így azonban Szlovákiában, ahol az államalkotó nemzet szupremációjának a tana ismét előtérbe került és a nemzeti kisebbségek elnyomása ismét erősödött. Szlovákiában is ezért - figyelembevéve azt, hogy Magyarországhoz hasonlóan ez az ország is tagja kíván lenni az Európai Uniónak - az Európa Tanács a tagállamaihoz hasonló gyakorlatot követve a kisebbséget alkotó nemzetiségi képviselők mandátumait lakossági számarányuk, valamint pártjuk taglétszáma szerint kellene megállapítani a többi pártra érvényes 5 %-os általános alsó határtól függetlenül. Ezen túlmenően pedig még arról is szólni kell, hogy az Egyesült Európa-tagságra törekvéssel a tervbe vett vízumkényszer sem áll összhangban, sőt: általános nemzetközi jogi elvé kellene tenni, hogy az olyan államok, amelyek határai között közös nemzetiségek laknak, egymás irányában tartózkodnak a vízumkényszer alkalmazásától. Ez családi-rokoni kapcsolattartás szempontjából is lényeges.

Végezetül visszatérve a szlovákiai magyarság javára létesíthető területi autonómiára, az esetleg két megyét foglalhatna magában, amely két megyét a többitől függetlenül a többségi lakosságú magyar területeken újonnan kellene kialakítani. Mindez nemzetközi ellenőrzés mellett új népszámlálást igényelne a nemzetiségi hovatartozás megjelölésével egybekötve. Az így létrehozható autonóm területen biztosítani kellene a magyarság valamennyi kulturális, oktatási és vallási-felekezeti intézményeinek felállítását és működését, ide értve a magyar egyetemet, a különböző magyar felekezetek vallási és kulturális szervezeteit, a magyar irodalmi és szakkönyvkiadást, stb. Itt említenénk meg azt is, hogy egy nemzet, de ugyanúgy egy államalakulat eszmei- erkölcsi ereje hagyományában van. Valamikor Morvaország is önálló nemzetként és államként létezett. A több évszázados együttélés következtében azonban összeolvadt a csehekkel. Ebben az esetben egyik sem olvasztotta magába a másikat, hanem kölcsönösen szívódtak egymásba, hiszen mind a Cseh, mind pedig a Morva Korona a német eredetű Habsburg-ház

fennhatósága alá került. Mindkét korona a Habsburg Monarchia részeként 1919-ig megnevezve volt. A történelmi örökség szimbólumaként szóba jöhetne Csehországon belül egy esetleges határmenti német területi autonómia mellett egy Morva autonóm terület felállítása is. Ez esetben mind a Szlovák, mind a Cseh Köztársaságban egy-egy, illetve egy vagy két autonóm öngazgatási egységgel lehetne számolni.

Egy ilyen felállás mellett mind Csehország, mind Szlovákia megközelíthetné az ideális svájci államberendezkedést, ahol a 2/3-os többségű németajkú és az 1/3 kisebbségű francia ajkú kantonok mellett létezik két olasz és egy réto-román anyanyelvű kanton is, amelyeket nem nyomnak el sem a németek, sem a franciák.

IV.

A kisebbségi jogok tiszteletben tartásának problémái a Balkánon

1. Jugoszlávia a szétesés előtt több nemzeti köztársaságból állt szövetségi köztársaság volt. A köztársaságok közül Szerbián belül két autonóm tartomány létezett. Közülük az egyik a szinte kizárólag albán nemzetiségi-ekből álló Koszovó, míg a másik a terület nyugati felében zárt etnikumú szerb, míg a nyugati részében pedig ugyancsak zárt etnikumú magyar lakossággal rendelkező Vajdaság. A II. világháborút követően megalkotott Jugoszláviának 1991-ben bekövetkezett széteséséig a háború befejezését követő magyarságot sújtó népirtás után a Jugoszláviában élő nemzeti kisebbségek jogai megfelelően biztosítva voltak, ide értve a főiskolai szintig terjedő anyanyelvi oktatást is. Ez volt jellemző az említett két tartomány nem államot alkotó nemzetiségeire, Szerbiában a horvátokra, szlovénokra, Horvátországban az annak a területén élő szerbekre és szlovénokra, Szlovéniában pedig a másik két ott élő szláv kisebbségre, valamint más kisebbségi népcsoportokra, ide értve a magyarokat is. Hasonlóképpen festett a helyzet Jugoszlávia többi tagköztársaságában is.
2. E felszín alatt azonban ebben az idillikusnak tűnő helyzetben is komoly ellentétek feszültek, amelyek Titó halála után egyre jobban elmélyültek, majd pedig 1990-re szétrobbantották a jugoszláv szövetséges államot. Ennek okaként a többi tagköztársaság felett vezető szerepre törekedett

nacionalista szerb hegemonia jelölhető meg. A belső feszültségekre Szerbia először a Vajdaság és Koszovó autonóm tartománykénti megszüntetésével reagált, majd pedig a szövetségi államfői posztot kívánta a szerb elnök a maga részére állandósítani. Az egyes köztársaságokat pedig önállóságuk kikiáltása után fegyverrel akarta a szerb vezetés térdre kényszeríteni. A Szerbiából és Crna-Gorából megalakított formális Kisjugoszlávia, gyakorlatilag azonban az ott primszerepet játszó Szerbia a Szlovéniával szembeni harcokat a harctéri sikertelenségei után csakhamar beszüntette, mivel Szlovénia területén szerb lakosság nem volt.

Nem így azonban Horvátország és Bosznia-Hercegovina esetében, ahol a horvátok és a bosnyákok mellett jelentős számú szerb kisebbség is él. Horvátországban Szerbia közvetlen harci fellépésekkel igyekezett azokat a területeket okkupálni, ahol ha csak kisebbségben is, de szerb lakosság is található és hajt végre népirtást kimerítő etnikai tisztogatást a horvát és a bosnyák lakosság sérelmére, aminek veszélye már a Vajdaság magyar lakosságára is kezd kiterjedni bár még népirtási jelenségek nélkül. Horvátország hajlandó az európai eszméknek megfelelően a területén élő szerb kisebbség részére az őt megillető önrendelkezést biztosítani, legalább is deklaráció szintjén. Már nem ilyen egyértelműen ítélt meg ez a hozzáállás a bosnyákok irányában. Ugyanakkor az eléggé el nem ítélt szerb kegyetlenkedések mellett kifogásolható a bosnyák vezetésnek is a konok magatartása, amely a boszniai szerbekhez hasonlóan szintén tiltakozik Bosznia-Hercegovina nemzetiségi kantonokra osztásával szemben.

Bosznia-Hercegovina önálló államkénti elismerése mellett, területének az ott élő nemzetiségek szerinti kantonokra osztása az egyedüli reálisan járható út. Ez nem más, mint a területi autonómián, illetve önállóságon belül a nemzetiségi-területi autonómia rendszernek Svájc-hoz hasonló olyan kialakítása, amelyen belül az általuik kifejtett nemzetiségi kisebbségi önkormányzati-önigazgatási rendszer részletei kiépíthetők.

Mindezt figyelembe véve Bosznia-Hercegovinában az egyes kantonokon belül élő más nemzetiségieknek is meg kell adni a már kifejtett módon a saját települési önkormányzatot, valamint a települési és a kantonönkormányzatban való közreműködési jogot. Ezen túlmenően a Bosznia-Herce-

govina területén élő valamennyi nemzetiség nyelvét hivatalos nyelvként kellene elismerni. Hasonló megoldás mellett kellene rendezni Horvátországban a horvát-szerb viszonyt, Szerbiában pedig a szerb-horvát viszonyt. Ugyanígy lenne szükséges Szerbiában, azon belül pedig a vajdasági területi autonómia visszaállítása mellett, azzal párhuzamosan a szerb-magyar kapcsolatot is.

Ennek figyelembevételével Szerbiában a magyar nyelv nemcsak hivatalos nyelv maradna a szerb mellett, hanem - miként ezt Erdély vonatkozásában felvetettük, annak analógiájára - a Vajdaságban is minden tartományvezetői tisztségre egy szerb és egy magyar tisztségviselőt kellene választani, akik hivatali idejük alatt időarányosan váltanak egyást a tartomány szerb és magyar lakosságának aránya szerint. Amíg az egyik van hivatalban, addig a másik helyettesi posztot töltene itt is be. A városi és a községi helyi önkormányzatokban pedig a túlnyomó többséget képviselő nemzetiség tagjaiból kellene a helyi önkormányzati vezetőket megválasztani, viszont a kisebbségnek a számarányával arányosan intézményesített érdekképviseletet kellene biztosítani. Ezt a megoldást kellene minden olyan városban és községben alkalmazni, ahol a kisebbségben élő nemzet - legyen az akár magyar, vagy szerb, - nem haladja meg az adott település összlakosságának egynegyedét. Ha viszont a 25 %-ot eléri, vagy meghaladja, úgy itt is a vezető önkormányzati tisztségviselők párhuzamos választási és a nemzetiségi számarányok szerinti egymást követő rotálási rendszerét kellene alkalmazni. Ettől függetlenül mind a Vajdaság legfelsőbb kollektív vezető testületeiben, mind pedig a helyi önkormányzatok testületi szerveiben minden százalékos arányszámtól függetlenül, az adott nemzetiség számarányának megfelelő képviseletet lenne szükséges biztosítani. Mindezt egy népszámlálás után kellene alkotmányi szinten rögzíteni. Hasonló megoldást kellene kialakítani Horvátországban a szerb nemzetiségi viszonylatában is.

3. Horvátország és Szlovénia esetében kiterjedt zárt magyar etnikum nem található, viszont mindkét köztársaságban a magyar határhoz közel eső községekben kisebb, vagy nagyobb arányban jelentősebb, illetve jelentős magyar lakosság létezik. Részükre a kisebbségi, illetve a nemzetiségi jogokat éppen ezért a helyi települési önkormányzatokban lenne szükséges aszerint az elv szerint biztosítani, mint amit az előbb itt kifejtettünk.

V.

A nemzeti kisebbségek helyzete az Alpok aljánál

Ausztriában a Kőszeg és Sopron közötti térséggel, valamint Szentgottárdal átellenben található mintegy hét olyan község, ahol jelentősebb számarányú magyarság él. Valamenynyi község Burgenland tartományhoz tartozik. Ezenkívül jelentős lélekszámú horvát és szlovén kisebbség található Burgenlandon kívül Karinthiában és Steierországban. Ausztriában mindhárom kisebbség helyzete jó. Ez adódik Ausztria demokratikus jogállami berendezkedéséből és semlegességi politikájából. Megítélésünk szerint azonban itt is a kisebbségi jogokat az egész Kárpát-medencére kiterjedő olyan egyetemes elvek alapján kellene intézményesítve biztosítani, amely a leginkább ahhoz hasonlítana, amelyet Jugoszlávia vonatkozásában hoztunk javaslatba. Eszerint az egyes helyi önkormányzatokban az egyes nemzetiségek képviselőit, a tisztségviselőket megválasztását és működését az ott leírtak szerint javasolnánk Ausztriában is kialakítani. Ugyanígy kellene az itt megemlített szövetségi tartományokban is eljárni a nagyobb lélekszámú szlovén és horvát nemzetiség vonatkozásában. A magyarság esetében a helyzet abban tér el, hogy Burgenland összlakosságához viszonyítva a magyar nemzetiségek számaránya annyiban elenyésző, hogy jóval az összlakosság egynegyede alatt marad. Itt tehát csupán számarányának megfelelő tartomány-gyűlési képviseletéről lehet szó, semmi egyébéről. Ezt viszont alkotmányilag lefektetettvé garantálni volna helyes.

VI.

Javaslatok egy szintézisre

A nemzetiségi problémákat a Kárpát-medence térségében vizsgálva, igyekeztünk feltárni azokat a problémákat, amelyek a nagyobb lélekszámú nemzeti kisebbségekkel rendelkező államformákban fennállnak. Ezek megoldására államonként vázoltuk fel az általunk javasolt kisebbségi jogokat védő intézményesített eszközöket és garanciális normákat. Az egyes országokban bevezethető ezek az általunk javaslatba hozott megoldások, normatív garanciák és intézményi modellek sok tekintetben hasonlítanak egymáshoz. Így azok az egyes országoktól és az ottlakó kisebbségektől elvonatkoztathatók és egységes elvi rendszerré alakíthatók. Ezt figyelembe véve a kisebbségvé-

delemnek ez a rendszere szisztematikus módon a következő séma szerint volna kialakítható:

- a. Ha egy terület vagy országrész az országon belül önálló gazdasági egységet képez, részére területi autonómiát indokolt biztosítani és elsősorban ezen belül helyes a nemzetiségi területi és községi autonómiákat kialakítani. NSZK, Ausztria és az USA államszövetségi rendszere a területi, míg Svájcé a területi és a nemzetiségi autonómia kombinált rendszerére épül fel. Ez utóbbihoz hasonlít Spanyolország és Kanada, míg az előbbihez Belgium autonómiarendszere.
- b. Ha egy kisebbség az államon belül egy adott területi egységet képez és ez a kisebbségi nemzet az adott terület lakosságán belül jelentős - mondjuk a lakosság háromnegyedét meghaladó - túlsúlyt képez, akkor ennek a kisebbségnek saját önkormányzatot helyes biztosítani az adott államon belül. Ugyanakkor azonban az államot alkotó, de itt kisebbségben álló nemzet és más itt élő kisebbségben lévő nemzetiségek számára is képviselőket szükséges adni e terület önkormányzatának testületi szerveibe. Ennek terepe elsősorban a települési önkormányzat. Ha azonban ez az államot alkotó nemzetiséghez nem tartozó többségi nemzet több települést is szomszédosan vagy szaggatottan zárt etnikumot alkot vagy több ilyen etnikumcsoportot alkot, részére a településönkormányzattal összefüggésben itt kifejtett elvek szerint lenne szükséges területi-tartományi önkormányzatot biztosítani.
- c. Ha egyes települések vagy nagyobb területek olyan kevert lakossággal rendelkeznek, ahol több nemzetiség jelentős lakossági hányadot tesz ki, ott mindenképp először olyan vegyes önkormányzatot szükséges kialakítani, ahol az önkormányzat testületi szerveiben mindegyik nemzetiség arányos képviselőkhöz jutna. Ezen kívül az önkormányzat hatalmi, kormányzati és más igazgatási szerveinek az élén álló választott tisztségben mindegyik érintett nemzetiség részére képviselőket akként lenne szükséges biztosítani, hogy mindegyik nemzetiség megválasztaná a maga tisztségviselőjét. Az így megválasztottak nemzetiségük számarányával arányos időt eltöltve követnék egymást a megbízási idő tartama alatt, miközben a többi

megválasztott tisztségviselő az éppen akkor hivatalban levőnek a helyetteseként működne.

d. Ha sem településen, sem más módon jelentősebb kisebbség nem él nagyobb számban együtt vagy egymás közelében, de az adott államban egy szét-szórtnan élés folytán az oda tartozók száma mégsem elhanyagolható, indokolt részükre központi önkormányzati-érdekképviseleti szervezetet biztosítani. Ebben a magyar megoldás modell értékű lehet, ahol minden nemzetiségnek megvan az ilyen országos érdekképviseleti szerve, holott kevés településen van nem többségi számarányuknál fogva helyi-területi önkormányzatuk. Figyelembe véve azonban, hogy egyes nemzetiségek néhány magyarországi településen jelentős számarányt képviselnek, helyesenek látszana, ha a magyar jog is intézményesen előírná számarányuk szerinti arányos képviselőket az önkormányzati testületi szervekbe és a 25 %-ot elérő lakossági számarány esetén garantálni kellene alkotmányjogilag, hogy az adott nemzetiség az adott helyi önkormányzatba tisztségviselőt is választhasson a már több ízben mondott egymást váltó működési rendszerben.

e. A kisebbségi jogvédelem itt leírt vagy ehhez hasonló rendszere az államszuverenitás mai abszolút felfogása mellett csak viszonyosságon nyugvó, két állam között létrejövő államközi szerződések mellett valósulhat meg, aminek feltétele, hogy két állam között a kapcsolat szívélyes legyen. Ez a tény pedig igen labilissá teheti a nemzeti kisebbségi jogok védelmét, csakúgy mint az államberendezkedés esetlegessége az egyetemes emberi jogok érvényesülését. Egy diktatúra ugyanis semmissé teheti ez utóbbit, de ugyanakkor az előbbit is. Éppen ezért e két kérdésben, vagyis a nemzeti kisebbségek jogvédelme és az egyetemes emberi jogok érvényesülése kérdésében megítélésünk szerint a szuverenitást korlátozni kellene, csakúgy mint a környezet-, és a természetvédelem vonatkozásában. Ezzel kapcsolatosan szükséges megjegyezni, hogy a jelenlegi nemzetiségi háborúk és a belőlük származó nyomor, iszonyatos környezeti és természeti pusztításokhoz vezet. Erdők és városi parkok esnek áldozatul azért, hogy a nélkülözhető lakosság valahogy tüzelőhöz jusson, történelmi városrészek dőlnek romba, és válnak aknamezővé, mező- és erdőgazdasági területek. Ez a helyzet a Balkánon, csakúgy mint a volt Szovjetunió egyes egyással

harcoló tagállamaiban. Ez a három kérdés, éppen úgy, mint a háborúviselés, nem lehet ma már az egyes államok belügye. Éppen ezért - álláspontunk szerint - a háborús cselekményekkel kapcsolatos kérdésekhez és az egyetemes emberi jogok védelméhez hasonlóan a nemzeti kisebbségi jogvédelmet is az ENSZ alapokmányába kellene foglalni, igényelve az érintett államoktól, hogy az itt kifejtett módon vagy ahhoz hasonlóan biztosítsák az államukban élő kisebbségek jogait. E normák elfogadását és a közép-kelet-európai államoktól azok alkotmányukba foglalását, valamint gyakorlati megvalósulását kellene feltételül szabni ahhoz, hogy a nemzeti kisebbséggel rendelkező közép- és közép-kelet-európai államok az Európai Közösség tagállamaivá válhassanak. A fejlett államoknak e normák alapján kellene megítélni a közép-kelet-európai államokat a velük fenntartásra kerülő gazdasági kapcsolatok és azok kialakítása terén., Ez egyben annyit is jelentene, hogy a nemzeti kisebbségek nemzetközi jogi jogalanyisága is elismerést nyerne.

X X X

Mindebből következik az is, hogy ezeket az elveket Magyarországnak is követnie kell. A kis és túlnyomóan nem egy tömbben élő nemzeti kisebbségi számarány miatt nálunk ilyen kiélezett problémák nincsenek. A nemzetiségek az országban vegyesen élnek a magyar lakossággal. Vannak azonban területek és községek, ahol a nemzetiségek számaránya viszonylag nagy. Ezeken a helyeken a már kifejtettekhez hasonlóan kellene a nemzeti kisebbségeknek a területi és a helyi közigazgatásban való önkormányzatot vagy az általános önkormányzatban való közreműködést biztosítani. A nemzetiségek országos szövetségeinek alulról kiinduló szerveződése és önkormányzati működése Magyarországon megnyugtatóan rendezett. A most készülő új nemzetiségi törvény tervezetének legújabb változata már megfelel az európai elveknek. Két területen azonban mégis tovább kellene lépni.

Az egyik, a nemzetiségiek automatikus parlamenti, megyei és helyi önkormányzati testületi képvisellete. A romániai példa nyomán, annak továbbfejlesztésével lehetővé kellene tenni, hogy minden Magyarországon bejegyzett és működő nemzetiségi szervezet tagsági számarányának megfelelően küldhessen képviselőket az országgyűlésbe. Ha pedig egy-egy nemzeti ki-

sebbségnek megyei és helyi szervezete is van, ugyanezt a megyei és a városi-községi testület vonatkozásában is tehesse meg. Romániában ugyanis minden nemzetiség ex lege egy-egy képviselőt küldhet a parlamentbe, ha pedig pártja is van, a párt a kapott szavazatok arányának megfelelően is. Ez jelenleg egyedül az RMDSZ esetében áll fenn. Jóllehet, mindez formáság és politikai szemfényvesztés, azonban az alap gondolat jó és érdemes lenne Magyarországon, de más közép-kelet-európai államok részéről is átvenni, azonban tartalommal megtöltve.

A másik probléma, amiről még szólni szükséges, hogy Magyarországon még nincs megoldva az itt élő nemzetiségek szervezett felsőoktatása a saját anyanyelvükön. Helyesnek látszana, ha a Magyar Állam a nemzeti kisebbségek szerint illetékes államokkal államközi szerződéssel rendezné a nemzetiségek saját anyanyelven történő felsőoktatásának lehetőségeit. E szerződésekben elsősorban közösen kellene az adott nemzeti kisebbség nyelve szerinti ország fogadó egyetemeit kijelölni szakok szerint. Ezen kívül meg kellene állapodni abban is, hogy Magyarország és az adott állam milyen jellegű és mértékű támogatást biztosítana a külföldön tanuló magyar állampolgár nemzetiségi hallgatók számára.

Dr. Krizsán László

A gazdasági növekedés társadalmi feltételei a "fejlődő" országokban II ¹

A világgazdaság várható alakulásáról a második világháború óta készült valamennyi előrejelzés téves alaphelyzetből, a kétpólusú politikai világrend meglétéből indul ki!

A világ gazdasági és politikai állapotát elemző ezernyi politikus-közgazdász tudós között egy sem akadt, aki - legalább esetlegesként - a Szovjetunió felbomlásának következményeit vette volna tekintetbe, és analízis alá. S nemcsak elmulasztotta a tudomány e lehetőség számbavételét, hanem majdnem szánakozó gesztussal utalta a vágyak és fantáziák világába az olyan irodalmi korpéket, amelyek, mint Orwell regénye, a Szovjetunió közeli összeomlását jósolták.

A történelemnek az ismert módon végbement eseményei azt bizonyították, hogy a világjelenségek előrejelzésével foglalkozó tudományág kutatási szempontjai nem felelnek meg a kor gazdasági- társadalmi- és politikai valóságának, és a szinte szentté avatott különböző mutatók és viszonyszámok helyett - vagy mellett - jóval nagyobb, meghatározó értékű figyelmet kell fordítani azon társadalmi faktorokra, melyek direkt- vagy viszonythataikkal résztvesznek egyes országok, régiók, esetleg világrendszerek jövőjének alakításában és meghatározásában.

Ha a "fejlődő" országok helyét próbáljuk meghatározni a XX. század végére kialakult világban, szükséges - mindenekelőtt - a meghatározó jellegű és hatású erővonalakat felvázolni a világ vezető hatalmainak politikai-gazdasági- és társadalmi szerkezetében és világosságá, átekinthetővé tenni azt a közeget, amelyhez a fejlődő országoknak valamilyen módon viszonyulniuk kell.

1 A tanulmány a 304. sz. OTKA keretében készült. Az első rész a Gazdaság és Társadalom c. folyóirat 1993. 3. számában jelent meg

A XX. század utolsó évtizede új történelmi korszak

A Szovjetunió széthullása az emberiség új történelmi korszakát vezette be. A legdöntőbb és a földkerekség egészére kiható változás, hogy megszűnt a kétpólusú politikai világregend.

Az új világhelyzetben új gazdasági érdekerületeknek az eddigiektől eltérő kialakulási módjai, helyszínei és normái várhatók. A kétpólusú politikai világregend megszűnése után az Amerikai Egyesült Államoknak nemcsak a politikában vált kizárólagossá a vezetős szerepe, hanem a világgazdaságban is megnőtt az újabb régiókra terjedt ki az amerikai tőke gazdasági egyeduralma. Az egypólusúvá vált politikai világregend természetes törekvése, hogy a világgazdaságban is ugyanazokat a pozíciókat foglalhassa el, mint a világpolitikában. De a gazdasági ténynyerés - az Egyesült Államok eredményei ellenére - elmarad a politikai téren bekövetkezett egyeduralomtól és az ily módon kialakult világhelyzet magában hordozza egy kétpólusú gazdasági világregend létrejöttének lehetőségét, az Amerikai Egyesült Államok és Japán részvételével.

A világgazdaság ilyen kétpólusú működése könnyen aktivizálhat olyan erőket, amelyek a kétpólusú politikai világregend - más összetételű - visszaállítása irányában hatnak.

Ha a világ ezen új hatalom- és érdekelrendeződését távlati, megszilárdulásának belső ösztönzői és társadalmi feltételei szempontjából vizsgáljuk, rendre olyan adatok és tények tűnnek elő, amelyek - a gazdasági növekedés feltételrendszerében - Japán és a Távols-Kelet néhány társadalmát favorizálják.

A gazdasági növekedés megvalósításának társadalmi feltételei

Az elmúlt évtizedekben számos monográfia és tudományos elemzés foglalkozott a japán gazdaság előtörténetével és a XX. században, de különösen a második világháború utáni ipari teljesítményével. E rendkívül fontos kérdésnek, melyet sokan követendő fejlesztési modellnek fogadnak el és egyes részleteiben a "fejlődő" országok termelésnöveléséhez is receptként ajánlanak, két - egymásnak ellentmondó - megközelítése ismert:

Az egyik elmélet szerint a japán társadalom merev, és századokon keresztül szigorú szabályokkal és törvényekkel megrajzolt és egymástól elkülönített, a kasztokhoz hasonló réteges szerkezete kizárta a belső gazdasági fejlődés lehetőségét. E megközelítési mód alkalmazói szerint a japán gazdaság növekvő korszaka és eredményei nem egy korábbi belső fejlődés alapjaira, hanem kívülről hozott idegen elemekre épültek.

A másik megközelítési mód szerint a japán társadalom az 1869-ben bekövetkezett korszakváltás után, önmaga gyűjtögette össze azon részeredményeket, amelyekre, mint belső fejlődési alapra, a külső hatások, a gazdaság növekedését kiváltó tényezők épülhettek.

Ha végiggondoljuk az ipari forradalom után lezajló modernizáció menetét, láthatjuk, hogy az új, valóban forradalmi változásokra képes eljárásoknak és szerkezeteknek, gépeknek semmi közük sincs az ugyanazon területen alkalmazott korábbi munkaeszközökhöz, mint ahogyan a fa-szerkezetű, bivallyal hajtott vízkiemelő-kerék semmiképpen nem rokonítható a modern szivattyúval, noha ugyanazon munkát végzik; vagy a sarló az arató-cséplőgéppel.

A társadalom belső történelmi fejlettsége a modernizációhoz, a gazdasági növekedés látványos kibontakozásához - véleményünk szerint - csak annyiban járulhat hozzá, hogy valamelyes termelési tapasztalatokkal, munkavégzési intelligenciával rendelkező tömegeket, társadalmi rétegeket állít az új, a gazdasági növekedést biztosító termelés szolgálatába. Talán kizárólag ez a termelési intelligencia vihető át egy fejlettebb korszakba, hiszen a gyors gazdasági növekedés az egész eddigi technológiai és intézményrendszer elveti, helyette egészen új technológiát alkalmaz, és intézményrendszere, az új bank-, kereskedelmi- és pénzrendszer, valamint a munka és a termelés szervezeteinek új formája egyetlen területen sem képes összhangba kerülni a régi termelési és intézményrendszerekkel. Ebből következően a történelmileg kialakult fejlődés gazdasági-társadalmi eredményei és a hozzájuk kapcsolódó intézmények a növekedéspolitika gyakorlati bevezetése után, mivel az új rendszerekhez és technológiához semmiféle kapcsolódási felületük sincs, eltűnnek, megsemmisülnek.

E jelenség szemléletes ábrázolása és jobb megértése érdekében visszatérünk a fejlődésnek a vízkiemelés technikáján bemutatott példájára. A bivallyal mozgatott vízkiemelő-kerék tekinthető a fejlődés belső, történelmileg kialakult eredményének. A modernizáció következtében bevezetett új eszköz, amely termelést - jelen esetben a vízkiemelést - sokszorosan megvalósítja: a szivattyú. A történelmi eszköz, a fakerék a bivallyal, semmi módon nem tud mégcsak besegíteni sem a szivattyú műszaki mozgásába. Ha valakinek olyan örült ötlete támadna, hogy a termelés történelmi kontinuitása érdekében a fakereket szervesen a szivattyúhoz kapcsolja, tönkre tenné az egész folyamatot.

A szakadás a régi és új termelési módszerek között akkor következik be ilyen radikális gyaorsasággal és minden régit félre taszító alapossággal, ha a változást kívülről vezénylik. A belső "történelmi" fejlődés során a társadalmak mérsékelt gazdasági növekedése és intézményrendszerük szerveződése a házépítés módjához hasonlítható: a közös és mély alapra rétegszerűen kerülnek a téglasorok, amely sorok egyenként mindig magasabb szintet képviselnek, de minden magasabbra kerülő téglá szorosan kapcsolódik az alsóbb sorhoz és a közös alaphoz.

Az idegen érdekből és idegen befolyással kiváltott gyors növekedés a fejlődés nemzeti jellegének elvesztéséhez vezet.

A fentiekből következik, hogy a gazdaság látványos növekedése fejlett külső hatás eredményeként a társadalom és gazdaság fejlettségétől függetlenül, valamelyes termelési tapasztalat megléte esetén, a földkerekség bármely országában bekövetkezhet, tehát: a fejlett külső erőből elindított növekedésnek nincs társadalmi feltétele!

Reprodukáló és alkotó társadalmak

Az ellentmondás, mely szerint a fejlettségi szinttől függetlenül, tehát a gyengén fejlett, vagy elmaradott társadalmak is képesek - fejlett külső partner-hatásra - modern technológiák átvételére és működtetésére, csak látványos. A gazdasági növekedést elindító külső faktor ugyanis biztosítja a növekedést létrehozó termelő tevékenységhez szükséges eszközöket, gépeket, berendezéseket.

Míg a hagyományos fejlődés során pl. egy kőművesnek 40-50 munkafolyamatot kellett ismernie és abból egy ház felépítése során 20-25-öt alkalmazott is, addig az előregyártott beton- elemekből készülő ház építőjének mindössze egy munkafolyamat - a hegesztés - ismerete szükséges. Az építő tehát nem is kőműves, hanem szerelő. E "szakmát" az értelmes ember néhány óra, legrosszabb esetben néhány nap alatt elsajátíthatja és teljes értékű és "képzettségű" szakemberként vehet részt a modern termelésben, mivel a termelési folyamatok egy munkásra eső része a modern ipari termelésben soha nem ismert módon leszűkül, olykor jelentősen átalakul.

Még inkább megfigyelhető a termelési folyamatok, a munkamegosztás ilyen mozaik-szerű szétaprózódása a futószalag-rendszerű termelésben. A futószalagon egy-egy munkás szinte csak egyetlen mozdulattal elvégezhető munkát végez, amint azt Charlie Chaplin "Modern idők" című filmje mutatta be. A gépalkatrésszé alacsonyított munkás anyacsavarokat húz meg az élje futó munkadarabon, egyetlen oldalra irányuló rántással. Egész nap, egész héten, egész évben ugyanazon egy mozdulattal vesz részt a modern ipari termelésben. A monotonia végül örületbe kergeti és a komédiának induló film hőse, a termelést megvalósító egyszerű munkásember sorsa tragikusan fejeződik be.

A ilyen munkavégzésre bárki, percek alatt betanítható. Csak felszerelés szükséges hozzá, melyet a növekedés külső ösztönzője biztosít.

A termelési folyamatok ilyen atomizálódása teszi lehetővé, hogy a modernizáció, a termelés látványos növelése primitív munkaerőbázisra épülve is végrehajtható.

Ez a folyamat azonban, egyszerű összetevői ellenére, olyan magas szinten szervezett, illetve automatizált, hogy egyetlen részegység vagy mozdulat hiánya elrontja az egész nagy munkafolyamatot. Az ilyen rendszerben végzett munka során nem létezik egyéni ízlés, az előírttól eltérő megoldás. Az ilyen rendszerű munka a tömegtermelést szolgálja, amelyben a michelangelóknak is mindig csak széklábat kell faragniok.

Az említett társadalmak, amelyek, közelről sem megfelelő fejlettségi színvonalukon külső gazdasági tényezők hatására lehetőséget kaptak kiugró fejlődésre, kívülről vezényelt, kívülről származó munkaeszközekkel és kopíro-

zott rendszereikkel reprodukálnak egy igen eredményes idegen technológiát. Az ilyen termelés esetében a növekedés addig tart, amíg az adott technológia élenjáró. Ám abban a pillanatban, amikor, a világ más térségein kialakult fejlődéssel szemben hátrányba kerül, az adott társadalom önerőből nem képes megújítani, mivel a növekedés nem szerves fejlődés, hanem külső erő eredménye.

Az ilyen gazdaság nem önálló. Függő helyzete csak az előírt folyamat elvégzését és változtatás nélküli reprodukálását teszi lehetővé. Tehát a függő gazdaság is képes megadott határok között és irányban a növekedésre.

A gazdasági növekedés irányába lendített országok lakosságának legfőbb törekvése, hogy önálló gazdaságúvá válják s, hogy függetlenné tegye magát azon külső erőktől, amelyek a növekedés útján elindították.

Ilyen önállósodásra a fejlődési gyökerekkel, történelmi fejlettségi eredményekkel nem rendelkező, de külső behatás révén a termelésben nagy eredményeket elért országoknak semmi esélyük nincs. Meg kell teremteniök a fejlődés belső elemeit, melyekre az önálló gazdasági tevékenység támaszkodhat.

E társadalmaknak arra kell törekedniök, hogy belső szellemi és fizikai erőforrásaik felhasználásával ne csupán reprodukálni, hanem alkotó és önálló módon képesek legyenek emelni a gazdaság teljesítőképességét. E nagy társadalmi feladat kizárólag az oktatás és a tudomány rendkívüli fejlesztése révén érhető el. Kizárólag magasan képzett szakemberek lesznek képesek a kiemelkedő eredményeket produkáló, de gazdaságilag függő társadalmakat önálló, a saját, belső fejlődést továbbvivő feladatok meghatározására, megszervezésére és elvégzésére. Az oktatás és tudomány fejlesztése nemcsak új szakember-gárdát, új szakmunkás-réteget, hanem új társadalmi osztályt is teremt. Létrehozza a modern középosztályt.

A modern középosztály számos vonatkozásban eltér a hagyományos osztályszemlélettel meghatározott társadalmi alakulatoktól. Ezen új középosztály nem a régi középrétegek természetes szaporulataként jelentkező új generáció, nem is a távol-keleti térségekben nagy történelmi tradícióval és társadalmi befolyással rendelkező régi hivatalnok-rend modern megjelenési formája, nem egyes társadalmi rétegekből ered, hanem az egész társada-

lomból táplálkozik. Tagjai az oktatás, majd képezésük révén betöltött feladataik teljesítése közben kerülnek csoport- vagy osztálykapcsolatba, s munkavégzésük közben e kapcsolat egyre erősödik és valóságos osztálytudatot hoz létre.

A modern középosztály kialakulási üteme az oktatás és tudomány fejlesztésének függvénye, mind időbeni, mind minőségi szempontból. A gyorsan fejlődő távol-keleti országokban az oktatás az állami kiadások 14-19 %-át teszi ki napjainkban. Tajvan szigetén a fiatal nemzedék 44 %-a nyer felsőfokú képzést, s ez a költségvetés 15 %-ából biztosítható. Ez az adat akkor válik igazán beszédessé, ha figyelembe vesszük, hogy Tajvan a második világháború előtt Kína egyik megelmaradottabb, legszegényebb vidéke volt. Japán felnőtt lakosságának 60-70 %-a (!) a középosztályhoz tartozónak tudja magát.

A modern középosztály számbeli növekedésével lehetővé válik az import útján megszerzett idegen technológiák továbbfejlesztése, illetve új eljárások alkotása. Az új modern középosztály által megvalósított növekedési folyamat visszanyeri nemzeti jellegét.

Természetesen ez csak abban az esetben következik be, ha az iskolázás, a felsőfokú képzés otthon, az illető országban folyik. A külföldön képezést nyert szakemberek, akik a termelés irányító posztjaira kerülnek, általában magukkal hozzák az idegen szokásokat és viselkedési normákat, s ezekkel beoltják környezetüket is és bizonyos jövevénykultúrát teremtenek meg abban a társadalomban, amelyben a saját nemzeti értékek még ki sem bontakozhattak teljességükben.

A gazdasági önállóságra törekvő, a gazdasági növekedés útján külső segítséggel elinduló társadalmaknak a fejlődés meghatározott stádiumában, saját oktatási- szakemberképzési- és tudományfejlesztési rendszert kell kidolgozniuk, amely a nemzeti szakember-képzés alapja.

A nemzeti jelleg biztosítása a fejlődésben Japánban, Tajvanon, és Dél-Koreában - meg a többi, viszonylag homogén lakosságú országban - viszonylag egyszerű és hatásos módon mehet végbe. Ám sokkal bonyolultabb nemzeti karakterű fejlődés kialakítása a soknemzetiségű fejlődő országokban, mint például Afrikában, vagy olyan országban, ahol kisebbségi népcsoportok, vagy felekezetek ragadják magukhoz a szellemi és termelésirányító foglalkozási ágakat, mint az ibók Nigériában és a zsidók Európa több országában.

A tradíciók és emberi tényezők szerepe a modern gazdasági növekedésben

Ha a "fejlődő", elsősorban az elmaradott afrikai országok számára próbálunk hasznosítható részleteket ellesni a látványos termelési sikereket elért társadalmak gyakorlatából, feltétlenül foglalkoznunk kell a tradíciók és az emberi tényezők meghatározó szerepével is.

Morita Akio szakíró "Made in Japan" című könyvében a sikerek titkát abban látja, hogy egyszerre tudták vállalni hagyományait, a nemzeti tradíciókat, és a jelenkor követelményeit és emellett szívós munkával, ernyedetlen akarattal teremtették meg a világ legfejlettebb technikáját, és törtek a gazdasági élet élvonalába.

Nos, a múltat és a tradíciókat illetően több hasonló tényező tapasztalható a fejlett japán, a tajvani, kínai és a dél-koreai - fejlett gazdaságú, és a ma is elmaradott állapotban vegetáló afrikai országok között.

Az alapvető múltbéli azonosság a kiabáló szegénység. 1950. táján még Tajvan is hasonló szegénységben élt és termelési színvonala sem különbözött sokban a legtöbb afrikai országtól. Azóta a nemzeti össztermelés értéke Tajvanon 100-szorosára növekedett, míg az afrikaiak megmaradtak eredeti színvonalukon, vagy csak jelentéktelen fejlődést értek el.

Egy másik szembevetendő azonosság az ázsiai fejlett gazdaságú és az afrikai elmaradott társadalmak között a különböző csoportok megléte és meghatározó befolyása az egyén és a közösség életére.

Afrika legtöbb országában az életkor alapján szerveződött generációs csoportok tagjai együtt élik meg a gyermekkort, a férfiúvá érés, a körülmetélés, majd a harcossá válás közös nagy eseményeit. A megélt közös emlékek és események az együvé tartozás erős érzését alakítja ki ezen csoportok tagjaiban, amely érzés meghatározza a gondolkodást és a csoport tradíciói kötelező viselkedési normákat követelnek meg tagjaiktól. A csoportérdekeket kifejező társadalmi intézmények, mint például a törzsi előkelők egyesülése a központi, vagy inkább despotikus hatalom korlátozására, vagy a titkos társaságok politikai és társadalmi célok megvalósítása érdekében alakultak és néhányuknak oly nagyra nőtt a tekintélye és befolyása, hogy képesek

voltak magukhoz ragadni a politikai hatalmat is, vagy olyan erős ellenzékét alkottak, hogy kiválva népük kötelékéből, önálló "nemzetet" hoztak létre, mint a későbbi Angola területére vándorló pakasszérók.

Az afrikai generációs csoportok és titkos társaságok szervezeteihez hasonlóan a Japánban és Tajvanon, valamint több ázsiai fejlett gazdaságú országban kialakultak társadalmi csoportok.

E képződmények régi korok alig változott meghatározói a társadalmi életnek, kialakítói az egyéni viselkedési normáknak az előjárókkal és általában a környezettel szemben tanúsított magatartás szabályainak.

A csoportok alapegysége Japánban a vállalatokon belül alakul meg. A szakcsoport tagjai választás útján szak-, illetve csoportvezetőt jelölnek ki. A csoport által képviselt iránytól nem lehet eltérni. Aki egyéni utakat keres és "kilóg" a közösségből, azt a személyt megbélyegzik és kiközösítik. Az ilyen ember nemcsak a csoporttól, de a vállalattól is kénytelen megválni.

Ami a vállalati csoportoknál kicsiben érvényesül, az megjelenik társadalmi síkon is és az elfogadott, vagy elfogadottnak látszó társadalmi értékrendtől éppenúgy nem lehet eltérni, vagy azzal szembehelyezkedni, mint a kisebb, vállalati csoportok esetében.

A japán emberre erőltetett ezen társadalmi fegyelem a katonához teszi hasonlóvá nemcsak a munkavállalókat, hanem bizonyos fokig, a társadalom minden tagját. A vállalatoknál ezek a katonákhoz hasonlítható munkások a munka frontján feláldozzák egyéni céljaikat a vállalat és ezen keresztül a társadalom érdekeiért.

A vállalati szakcsoportoknak nagy szerepük van a saját technológia kidolgozásában. A minden vállalatnál meglévő saját és más vállalatoktól sok részletében különböző termelési eljárás tovább erősíti a vállalatokhoz fűző - ezúttal kényszerű - kapcsolatokat. Az eltérő termelési eljárások ugyanis megnehezítik, hogy a munkás otthagyja saját vállalatát és másik üzemnél helyezkedjék el. Ez a modern röghözködés a vállalati vezetőséggel szemben kiszolgáltatottá teszi a termelésben dolgozó japán munkavállalót.

A politikai vezetők éppenúgy csoportokból, vagy méginkább családokból nőnek ki. Az ilyen politikus - és másféle alig létezik - hasonlóan szűk moz-

gásszabadsággal rendelkezik, mint a csoportokba tömörített munkavállalók. E politikus számára kötelező a politikus csoport tradícióinak, elveinek szinte szolgai szolgálata. Így jön létre Japánban az a különös társadalmi helyzet, hogy a többpártrendszer körülményei között, valóságosan egy párt, a Liberális Demokrata Párt uralma húzódik meg, noha a japán emberek kevésbé élvezhetik a liberális demokrácia társadalmi hatásait, mivel a tradíciókkal körülbástyázott feudális gondolkodásnak és igazgatási módszereknek még igen sok meghatározó eleme él Japánban. Itt az emberi jogok olyan metamorfózisra megy végbe, melyben az egyén jogai és létbiztonsága feloldódik a nemzeti érdekek nehezen átlátható, de rendszerint csak csoportérdekeket kifejező szövetségében.

A jelenkori japán társadalom számos eleme: a túlméretezett társadalmi fegyelem, a sugalmazott gondolkodás és cselekvés, az egyén érdekeinek nagy társadalmi, vagy nemzeti célokért való feláldozása, valamint a politika befolyásolásának eszközei nagyban hasonlítanak a Szovjetunióban kialakult társadalmi gondolkodás- és viselkedésmóddhoz.

Annak elemzésére, hogy számos társadalmi hasonlóság ellenére a szovjet társadalom miért nem volt képes legalább töredékében olyan eredményt elérni, mint Japán, jelen tanulmányunk keretében nincs lehetőség. Röviden azonban - minden tudományos vizsgálat nélkül is - annyi elmondható, hogy a két társadalom közötti szakadék kialakulásához, az egyező jelenségek ellenére, leginkább a történelmi fejlődéskülönbségek, a nemzeti eszme és érzés száműzése a közéletből és a Szovjetunió elzárkózása vezetett.

A társadalom és egyén polgári értelemben vett szabadsága - amint a japán példa mutatja nem feltétele a gazdasági növekedésnek, sőt eme szabadságjogok korlátozott megléte, olykor hiánya esetén is megvalósulhat.

E feltevést igazolja Tajvan második világháború utáni történelme is. Ebben a kis szigetországban egészen 1987-ig egypárt-rendszer, ha úgy tetszik, diktatúra volt. Minden hatalmat a Kuomintang tartott a kezében, és a gazdasági növekedés leglátványosabb része éppen a diktatúra körülményei között ment végbe.

Az említett példák a japán és a tajvani, kínai társadalom alakulásának és állapotának körülményei, de a többi fejlett gazdaságú ázsiai ország tár-

sadalmi helyzete egyaránt azt a véleményt igazolják, hogy a tradíciókon nyugvó társadalmak és ezek jelenkori termelési, technikai eredményei között az ellentmondások sokasága húzódik meg.

A fejlett gazdaságú társadalmak összehasonlítása a "fejlődő" országok népességével, a lényegi különbségeket az emberi tényezők terén tárja elő, s e vonatkozásban is elsősorban a munkamorál, a gyakorlati munkavégzés mennyisége tekintetében. Az ázsiai országok munkavállalói általában, de főként a fejlett gazdaságú országok lakói lényegesen többet dolgoznak az európai munkásoknál, az afrikaiakkal pedig összehasonlítani sem lehet sem munkaidejüket, sem teljesítményüket.

Japánban egy munkás 10-12-14 órát dolgozik naponta. Reggel 7 órakor elmegy otthonról és csak este 10 óra tájban tér haza. Ha valamilyen okból esetenként korábban végez, akkor sem tartja illőnek hazamenni, hanem elmegy egy rövidebb tartózkodásra létesült szállodába és ott pihen a munkaidő megszokott végeztéig. A pihenés nagyon is ráfér, mert a gazdasági "csodát" megvalósító emberek legtöbbször fáradt, de még a jó pihenést, regenerálódást biztosító szabadságot sem veszik ki teljesen. A japán munkás, hogy ne helyezkedjék szembe a közfelfogással a pihenéskérdésében, 5-8-10 nap szabadsággal kénytelen beérni. Dél-Koreában az évi szabadság 1990-ben átlagban 3 nap volt. Ha a teljesített munkaórákat összeadjuk, azt találjuk, hogy a legtöbbet a fejlett gazdaságú országok munkavállalói dolgoznak. A japán munkás, aki nem fizetett, társadalmi érdekből reá kényszerített túlórákon kívül, melyeket leginkább a "szocialista országok" egykori kommunista szombatjaihoz lehetne hasonlítani, évi átlagteljesítménye 2424 munkaóra volt az egy munkásra eső ledolgozott órák száma. Afrikában ilyen adat nem áll rendelkezésünkre. A Nemzetközi Munkügyi Szervezet (ILO) 1988-89-ben kísérletet tett több afrikai üzemben a teljesített munkaórák meghatározására. Külön vizsgálták a külföldi tulajdonban lévő és az afrikai tulajdonos által üzemeltetett munkahelyek dolgozóinak munkaidejét. A nyilvántartások pontatlansága miatt mindkét helyen csak hozzávetőleges, következtetéssel megállapított eredményre tudtak jutni. E szerint a külföldi tulajdonú üzemben Nigériában 1000, Zambiában 850 munkaóra volt az egy személyre jutó teljesítmény. Az afrikai tulajdonú gyárakban még rosszabb volt az eredmény: 600, illetve 450 munkaóra.

A gazdasági növekedésnek a munkaórák vizsgálatával kifejezhető egy olyan összetevője, amely adatszerűen reprezentálja, hogy a növekedés legfontosabb eleme az elvégzett munka.

A növekedés esélyei a mai elmaradott gazdaságú afrikai társadalmakban

Miután vázlatosan áttekintettük azon társadalmi faktorok és emberi tényezők sorát, amelyek a ma fejlett, ám évtizedekkel előbb fejletlen, szegény országokban fejtették ki hatásukat, konkrétan megvizsgáljuk, hogy e tényezők milyen befolyást képesek kiváltani az afrikai társadalmakban.

A növekedés afrikai lehetőségeit kutató számára a legfontosabb annak a ténynek állandó szempontként való figyelembe vétele, hogy az afrikai országok többségében önálló gazdaság nem létezik. Így tehát ezen országokban nemzeti célú és hazai társadalmi erőkre alapozott növekedés még hosszú ideig nem képzelhető el.

Amint tanulmányunk első részében utaltunk rá, Afrika a maga emberanyagával, az elhurcolt munkarővel járult hozzá - szenvedő alanyként - az első világjelentőségű gazdasági növekedéshez - idegenben. A második világháború után ismét kirabolták Afrikát. Ezúttal nem ember-, hanem nyersanyagát vitték el, ugyancsak idegenbe és döntően ezen a bázison hajtották végre a gazdasági "csodákat".

Két nagy gazdasági növekedési folyamat gyökerei táplálkoztak Afrikából, és biztosították a növekedéshez szükséges emberi és természeti feltételeket.

A fekete kontinens mindkettővel rendelkezett. Amikor az afrikai rabszolga-munkaerő játszott szerepet a növekedésben, ez a munkaerő a kor termelési igényeinek és színvonalának tökéletesen megfelelt. De - ugyancsak külső befolyás következtében - meg is rekedt csaknem ezen a színvonalon. Ahhoz, hogy az afrikai "emberi tényező" ismét a növekedés hordozójává váljék, hogy nyersanyag kincseit maga legyen képes a növekedés folyamatában hasznosítani, át kell alakítani a társadalom szerkezetét, létre kell hozni a modern középosztályt és ennek állandó erősítésével, az oktatás folytonos és hatékony kiterjesztésével kell megteremtteni azt a csoportot, amely képes

az importált technológia működtetésére, majd új eljárások megkonstruálására, önállóvá válásra és ezzel a fejlődés nemzeti jellegének megteremtésére.

A gazdasági növekedés vezető társadalmi csoportjának, a modern középosztálynak megteremtése Afrikában talán azért látszik megvalósíthatóbbnak, mert e társadalmi réteg kialakulását nem akadályozzák tradicionális társadalmi képződmények és normák. Úgynevezett "történelmi középosztály" ugyanis ezen országok legtöbbszörében nem alakult ki, s ily módon a születő új középosztálynak nem kell megküzdenie a gazdasági irányítás vezető posztjáiért, mint azon országokban, ahol a "történelmi középosztály" a maga hivatalnok intézményével erősen kezében tartja a gazdaság irányítását, ám annak fejlesztésére - helyzete és elégtelen képzettsége miatt - képtelen. A leendő új afrikai középosztálynak tehát nem elfogadnia, hanem megteremténie kell a gazdasági élet hatékony irányító pozícióit.

Az új középosztály kialakulása együttjár az egész társadalom átrétegződésével. Új viszonyok, összefüggések és érdekcsoportok létesülnek, melyekben, illetve mögött, a középosztály kialakulására utaló folyamatok hosszú ideig igen nehéz (lesz) felismerni.

Természetesen e társadalmi fejlődés - a modern középosztály kialakulása - nem valami belülről táplálkozó, a modern kor automatikus képződménye. Az új középosztályt a társadalom önerőből képtelen megszülni. A középosztály létrehozásához tudatos állami beavatkozásra és társadalmi együttműködésre van szükség.

Az afrikai országok többségében egy ilyen fejlődés lehetőségét korszakokban tudjuk csak mérni. Addig, amíg az új társadalmi átalakulás elemei kibontakoznak, az afrikai emberek a világ nagy történelmi korszakváltásának hullámvölgyében hánykódnak, amint Hermann Hesse írta: "Az emberi élet akkor válik igazi szenvedéssé és pokollá, amikor két korszak ... átfedi egymást. Létezik olyan korszak, amikor egy egész generáció kerül két korszak, kétfajta életmód fogaskerekei közé, aminek az a következménye, hogy képtelen megérteni önmagát, elveszti irányelveit és biztonságát, nem lel sehol sem megnyugvást".

Tőkefelhalmozási - iparosítási kísérletek az Oszmán Birodalomban.

Az eredeti tőkefelhalmozás az a folyamat, mely nem terméke, hanem kiindulópontja a kapitalista termelési viszonyoknak. Ez a folyamat, az európai centrumokban a 19. század elejére többé-kevésbé befejeződött. A széthullóban lévő Oszmán Birodalomban ezzel szemben a 20. század elején, az atatürki forradalom előestéjén a tőkeképződés csupán sporadikusan, az iparosodás pedig csak csíráiban jelenik meg.

Az Oszmán Birodalomban a keleti despota társadalmak három tradicionális funkciójából, a pénzügyből, azaz a belföld kifosztásából, a hadügyből, azaz a külföld kifosztásából és végül a közmunkák megszervezéséből, azaz az újratermelés biztosításából csak az első kettő, a belföld és a külföld kifosztása valósult meg.

Az Oszmán Birodalom fénykora, a kiterjedt hadjáratok ideje az európai feudalizmus idejére esik. Ugyanakkor a társadalmi fejlődés az európai centrumokban, illetve annak délkeleti perifériáján nem szinkronban zajlott le, nem ugyanolyan irányt vett. Mialatt Európában a feudális abszolutizmus megerősödött - és nem utolsósorban ennek következtében - elkezdődött az Oszmán Birodalom hanyatlása.

A fejlődésképtelenség, a stagnációra való hajlam az Oszmán Birodalom militáris berendezkedésében rejlett, de döntően gazdasági természetű volt. A termelőerők relatív megrekedése elsősorban a Birodalom sajátos magántulajdon rendszerében gyökerezett; egy fajta földmagántulajdonban, amely a történelem folyamán különböző modifikációkon ment keresztül - a túlnyomóan monopolisztikus szultáni tulajdonból kiindulva egészen a de facto magántulajdon kialakulásáig - egy rendszer azonban, mely átalakulásának

egyres fázisaiban inkább gátlóan, mint ösztönzően hatott a termelőerők, a társadalmi munkamegosztás fejlődésére¹.

Az Oszmán Birodalom hatalmának csúcspontján, a 16. század első felében még messzemenően "európai" fejlettségi szinten állt. Sőt, a feudális széttagoltságú Európával egy erős, centralizált, és igen jól szervezett berendezkedésű állam szembesült.

Az Oszmán Birodalom alapját a hatalmas, ütőképes és igen magas szervezettségű hadsereg képezte. A hadsereg fő feladata nem elsősorban a területi integritás biztosítása, a meglévő határok védelme, hanem a területi expanzió állandósítása volt². E törekvések határozták meg alapvetően a hadsereg arculatát. A hódítások állandósulása a hatalmas méretűre duzzasztott hadsereg számára létkérdéssé vált, miután egzisztenciájukat egyedül a hadsereg kötelékébe tartozás, a zsákmányszerző hadjáratok biztosították.

Az állandó hódítások ideológiai alapját az iszlám eszmék szolgáltatták, hiszen a vallás tanai szerint a nem iszlám világot háborúban lévő területnek, azaz "dar ul harb"-nak kell tekinteni és minden igazhitű szent kötelessége háborút folytatni ellene, és iszlám világra, azaz "dar ul islam"-má változtatni. Az állandó hódítási törekvések azonban nemcsak az iszlám ideológiából táplálkoztak, hanem gazdasági szükségszerűség volt, hiszen az Oszmán Birodalom kiterjedésével a nagymérvűen felduzzadt állami és egyházi hivatalnok réteg eltartását a Birodalom központi magját képező, hozzávetőlegesen a mai Törökország területén élő alattvalók már nem tudták megtermelni. Legnagyobb tehertételt azonban a hadsereg fenntartása jelentette, s "a há-

- 1 Balázs Judit: Az állam szerepe Kemal Atatürk gazdaságpolitikájában. = Világtörténet 1983/1 pp. 56.
- 2 Nagy Szulejmán (1520-1566) idejében a hadsereg központosított felépítésű volt, számuk mintegy 200.000- "központi hadseregből" "kapilulu"-ból, valamint a helyi hadsereg egységeiből állt. A hadsereg ütőképes erejét a központi egységek biztosították. Eltérően az európai fogalmak szerinti zsoldoshadseregtől, folyamatos fizetés jellegű zsoldot kaptak, amit békeidőben is folyósítottak. Állandó készenlétben álltak, soraik fiatalon lefogott hadifoglyokból, és az u.n. "devsirme"-ből a "véradó"-ból, a meghódított területekről gyermekkorukban elhurcolt katonákból rekrutálódott. Központi magját az elit osztag, a janicsárság képezte. Számukat Nagy Szulejmán alatt mintegy 30.000 főre teszik a történetírók. Matuz J.: Die Geschichte der Osmanischen Reiches, Kézirat. 1970, Freiburg

ború táplálta a háborút”, az újabb területek meghódításához egyre nagyobb és nagyobb hadseregre volt szükség, s a megnövekedett hadsereg eltartására további területeket kellett fennhatóság alá vonni. A gazdasági kényszerűsége túlmenően egy ilyen méretű hadsereg állandó veszélyforrást is jelentett, hiszen számos példa mutatja, hogy “háborúmentes” időszakokban egyre sűrűbben ismétlődtek meg a felkelések, lázadások, zendülések.

A külföld kifosztása, a nagy zsákmányoló hadjáratok a Balkánon, Kisázsiaiban és Észak-Afrikában jelentősen gazdagították a szultáni kincseskamrát. Ugyanakkor a felső katonai réteg meggazdagodásához is vezetett. A harácsolts kincseket azonban többnyire csak felhalmozták vagy parazita felhasználásra került. A tőke antediluvianus, azaz prekapitalista formája, a kereskedő tőke csak szórványosan alakult ki. De ez a tőke sem vált az Oszmán Birodalom körülményei között a modern ipari tőke előfutárává, hanem csak a 20. század elején - és akkor is csak szerény mértékben - hatolt be a produktív szférába.

Jóllehet az erős katonai szervezettségű államban már a 16. század elején kialakult kézműipar, kereskedelem, sőt a mezőgazdaság fejlettségi szintje hozzávetőlegesen a korabeli Európában kialakult viszonyoknak felelt meg³. Így, egészen a 18. századig a kézműipari termelés úgy mennyiségben, mint minőségben nem, vagy csak alig maradt le Európa mögött. Sőt a török manufaktúrák még nemzetközi mércével mérve is versenyképesek voltak. De míg Európában a 18. század folyamán a termelés gépesítésével nagyarányú termelékenységnövekedés következett be, addig az Oszmán Birodalom termelési technikája megrekedt a renaissance szintjén.

Európába beköszöntött a gépi termelés időszaka, az Oszmán Birodalomban ezzel szemben a gépi nagyiparnak még a kezdetei sem jelentek meg. S míg a termelőerők kibontakozása és az azzal összefüggő korai polgári társadalmi transzformáció ment végbe Európában, addig a gazdasági stagnáció és a tradicionális társadalmi berendezkedés konzerválódott a Birodalomban.

3 Matuz József: Warum es in der ottomanischen Türkei keine Industrieentwicklung gab. - Südosteuropische Mitteilungen 1985/25/3 p. 43.

Mindez a már úgysis meglévő fejlettségi szintkülönbség fokozódó elmélyüléséhez vezetett.

A gazdasági elmaradottság hamarosan katonai következményekkel járt. A birodalom fokozatosan veszítette el a megszerzett, vagy uralma alatt tartott területeket. Az ország meglévő vagy potenciális akkumulációs forrásaiból az egyre drágábbá váló hadviselést kellett fedezni. Így a termelő tevékenység ösztönzésének, a tőke-akkumulációnak meglehetősen szerény tere maradt.

A kapitalizmus kialakulása Európában végleg megpecsételte az Oszmán Birodalom sorsát és végérvényesen elzárta előle a hódítások útját. Ezzel kimerült az a forrás, amelyből a török gazdasági és politikai hatalom táplálkozott.

Az általános katonai vereség, amely végső soron a gazdasági elmaradottságban gyökerezett, végül is szükségszerűen vezetett az Oszmán Birodalom összeomlásához.

A birodalom sajátos társadalomtörténeti geneziséből, szociális szerkezetéből adódóan azonban nem alakultak ki a polgári forradalom feltételei, s így az ipari forradalom sem tudott belső erőkből spontán kibontakozni: a 19. század végén 20. század fordulóján társadalmi-gazdasági rendszer nélkül omlott össze, hogy a kapitalizmus életképes csíráit kitermelte volna.

Megrekedt ipari fejlődés az Oszmán Birodalomban

Egészen az Indiába vezető tengeri útvonalak felfedezéséig⁴, - a 16. század elejéig - a kereskedelmi utak jó részének ellenőrzését Európa és Távol-Kelet között az Oszmán Birodalom tartotta fennhatósága alatt⁵, s közvetítő szerepéből adódóan egy nagyon lényeges bevételi forrásra tett szert⁶. A kereskedelmi útvonalak mentén jelentős városok, települések fejlődtek ki, melyek egyúttal fontos kézműipari központokká váltak. De ezen túlmenően a városok között sajátos "kézműipari munkamegosztás" jött létre⁷, jól szervezett lokális ipar és kereskedelem képezte a városi lakosság megélhetésének alapját.

A 16. században gyors urbanizáció zajlik le. A városok Istanbul, Edirne, Bursa, Athén, Ankara, Konya, Diyarbakir, Tokat, Monastir népessége rövid idő alatt megduplázódott. A század végén Isztambul lakosainak számát már mintegy 600 ezerre⁸ teszik, Edirne, Kayseri, Sivas lakossága 100-200 ezer között lehetett. A főként kézműipart és kereskedelmet űző városok élelmi-

- 4 Vasco de Gama nevéhez kapcsolódik az Indiába vezető tengeri út felfedezése
- 5 A törökök a távolsági kereskedelemnek először a Balkánon és Kis-Ázsiában átmenő útvonalait szerezték meg, azután rátelepedtek a tengerszorosokra, ellenőrzésük alá vonták a fekete-tengeri hajózást és a Krim-félszigetet érintő, kelet-nyugati ősi karavánút európai szakaszát.
- 6 Jól járható utakat, hidakat, 30-40 kilométernyi járásra karavánszerájokat építettek, s az őrszotok egyúttal az áthaladó kereskedők biztonságáról is gondoskodtak
- 7 Tankut H.R.: "Köylerimiz" (Faluink), 1939, p. 12-13; Uzuncarsioğlu, H. "Ankara", pp. 104; Nebioğlu, Osman: "Die Auswirkungen der Kapitulationen auf die türkische Wirtschaft". Jena 1941; adatai szerint Gaziantep cipőkészítésre, Maras és Ankara vasárúk, az utóbbi még bőrárúk és gyapjútermékek, Sivas kasmirszövet, Usak szőnyegkészítés, Kütahya és Iznik kerámiaárúk, Istanbul és Bursa selyem kelmék előállítására "szakosodott". Istanbulban a szabászok 19, a bőrfeldolgozók 35, a fegyvergyártók 36, a kőművesek 44 céhbe tömörültek. E. Weber/W. Markov: Geschichte der Türken, Akademie Verlag Berlin 1978, p. 132.
- 8 Istanbul lakosainak számát illetően meglehetősen eltérő adatokat találunk. Más források a 19. század közepén is csak félmillióban jelölik még a lakosságot.

szer-ellátását a kereskedelmi útvonaltól távolabb fekvő falvak, kis települések biztosították és így egyre pregnánsabban vált ketté a munkamegosztás a város és a falu között⁹.

A 17. századból származó feljegyzések szerint a kézműveseket és kereskedőket céhek tömörítették, így pl. Isztambulban már mintegy 126 ezer tagot számoló 1.109 céhről van tudomásunk¹⁰.

A 16. század elejétől kezdődően egészen a 18. század végéig - jöllehet a 18. században már mutatkoztak a hanyatlás jelei - az Oszmán Birodalomban virágzott a főként belső piacra termelő kézműipar, s jelentős állami manufaktúrák működtek. Az állami manufaktúrák elsősorban a hadsereget és a hadiflottát látták el fegyverekkel, lőszerrel, egyenruhával és lőszerszámmal. Fontos megrendelő volt a Magas Porta is. Az alkalmazott munkamódszerek a technika magas színvonaláról tanúskodnak. Különösen jeleskedtek a hajógyártásban, olyannyira, hogy "1590 és 1616 között még Velence is török hajógyáráktól rendelte meg a hajóit."¹¹

IV. Murad alatt (1609-1640) a Magas Porta a fegyver és sátorponyva gyárak mellett cserzőműhelyeket, fafeldolgozó üzemeket, papírgyárat és hajóépítő dokkokat üzemeltetett. 70 kisebb üvegfüvő üzem, kelmefestő, szövő- és fonóüzem működött, összesen 5.200 alkalmazottat foglalkoztatva. Híressé vált a 17. század végén létesített ágyúgolyó öntöde. Az állami manufaktúrákból csupán néhány volt hosszú életű, s a 19. század elején mindössze 2 működő manufaktúráról van tudomásunk, egyik mintegy 1.000 munkást foglalkoztatott s a hadiflotta számára gyártott kenderkötelet, míg a másik napi 600 gyapjúsapkát készített a hadsereg számára¹².

9 Avcioğlu, D.: "Türkiye'nin Düzeni Dün, Bugün, Yarın". (A török társadalmi berendezkedés tegnap, ma, holnap); Ankara 1969 p. 31.

10 V. Ö. Tankut, H.R. op. cit. p. 12-13.

11 Orhan Tuna: "Durchbruch der Türkei zur nationalen Statswirtschaft." Philippsburg 1938, p. 24.

12 Kurt Steinhaus: Soziologie der türkische Revolution. Europäische Verlagsanstalt. Frankfurt am Main 1969, p. 21.

Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy milyen tényezők játszottak abban közre, hogy úgy az évszázadokon keresztül virágzó kézműipar, mint az állami manufaktúrák az idők folyamán fokozatosan elsorvadtak, s csak a 19. században történnek kísérletek egy államilag irányított iparosításra. Ez a kísérlet is azonban csődöt mondott s újra csak a 20. században indult meg a gazdaság terveszerű fejlesztése - egyfajta iparosítás, ipari forradalom nélkül. E sajátos fejlődésben azonban nagy szerepet játszottak a tulajdonviszonyok, melyek alakulása a mezőgazdaság általános hanyatlásához vezettek, elzárva az iparosítás elől azt az utat, amit számos ország gazdasága bejárt: a mezőgazdaságban keletkezett termékfelesleg ösztönözte a társadalmi munkamegosztást, s akkumulációs forrásként szolgált az iparfejlődés számára.

Gazdaság - munkaerő

A késői középkortól kezdődően Európában fokozódó igény jelentkezett a kézműipari termékek és így a termelés bővülése iránt. Ezzel szemben az Oszmán Birodalomban, - a továbbiakban csak a birodalom magját képező, hozzávetőlegesen a mai Törökország területén lejátszódó folyamatokat elemezzük - mint az a hagyományos társadalmak sajátossága, csupán a fennálló rendszer, fejlettségi szint fenntartására, sőt jószerével csupán ismétlésére szorítkoztak. Így Európával ellentétben nem mutatkozott felfutó kereslet a nyersanyagok iránt, s így nem is próbáltak új nyersanyag-lelőhelyek után

nézni. A hódító hadjáratok is messzemenően nem hasonlíthatók a kolonizációhoz miután nem került sor gyarmati jellegű nyersanyag kifosztására¹³. Így a Birodalomban nem játszódtak le olyan újraelosztási folyamatok, melyek a birodalom központi magja, a török területek számára pótlólagos akkumulációs forrást jelentettek volna.

Eltekintve a hadi célú termelést szolgáló manufaktúráktól - ilyen körülmények között nem volt talaja a manufaktúrák széleskörű elterjedésének, de nem nőtt az igény a munkaerő vagy a munkaerő képzése iránt sem. Jóllehet munkaerő bőven állt rendelkezésre, miután a nagyobb városokban nagy számban jelentek meg a munkanélküli szegények¹⁴, s mintegy "előproletariátust alkotva" jelentős munkaerő-tartalékokat képeztek. A városok azonban kevés munkaalkalmat kínáltak, s az elvándorló szegények foglalkoztatására semminemű központi elképzelés nem volt. Így csupán a mecsetek körül ödögő, alamizsnára váró tömegek sorait gyarapították¹⁵.

A céhes keretekben szerveződött kézműipari termelés is megrekedt a középkor szintjén. A mester és inasai az egész munkafolyamatot elvégezték,

- 13 "A törökök birodalmuk olyannyira eltérő fejlettségű és múltú országait részleteiben sem akarták azonos módszerekkel kormányozni. Berendezkedésükben messzemenően alkalmazkodtak egy-egy terület megörökölt, belső adottságaihoz, határtartományok esetében pedig az őket környező térség hatalmi viszonyaihoz is. Mindenütt megtalálták azt a határt, ameddig az adott ország katonai és politikai biztosítása és optimális gazdasági hasznosítása érdekében az irányítást saját kezükbe kellett venniük: s ez a határ egyben azt jelentette, hogy nagy eltérésekkel a helyi uralkodó osztály is részt kapott a hatalomból és a török uralom tényén belül valamelyest érdekeltté vált kiszolgáltatásában." Hegyi Klára: Török berendezkedés a meghódított országokban. = Világtörténet, 1983/2 pp. 19.
- 14 A munkanélküli szegények tömeges városi megjelenését a falusi elvándorlás váltotta ki. A 16. század közepétől ugyanis a "tímár" birtoknak nevezett kis javadalombirtokon gazdálkodó szpáhik új készpénz adófajtaát vezettek be, ami elviselhetetlen terheket rótt a parasztságra. Ezen túlmenően a hadsereg ellátására szolgáló kötelező élelmiszer felvásárlásokat a piaci árnál alacsonyabb áron szabták meg, s így parasztság részére a terményeik kötelező értékesítése újabb veszteségforrást jelentett.
- 15 A 7. században keletkezett iszlám vallás, melynek a török muszlimok a szunnita ágához tartoznak, alapvetően 5 főkötelességet ír elő a hívők számára: hitvallás, - nincs más isten Allahon kívül és Mohamed az ő prófétája - a napi ötszöri ima elvégzése, a jótékonykodás, a Ramadan havi böjt és a zarándokút Mekkába. Témánk szempontjából a "jótékonyosság" érdemel különleges figyelmet, ugyanis jórészt ezzel magyarázható, hogy a városi munkanélküliség problémájára elegendőnek találtak egyetlen "gyógyírt", a jótékonykodást.

gépeket nem alkalmaztak. Sőt a bérmunka is kivételnek számított. A céhek kényszerű szerveződések voltak, szigorúan körülhatárolt monopolfunkciókkal. A kézművesek kettős függőségi helyzete - a szigorú céhszabályok és az állami önkény - nemcsak a reáljövedelmük csökkenését eredményezte, hanem egyúttal nem teremtette meg a feltételeit a gépi technikára alapuló hatékonyabb termelésnek sem¹⁶.

A Birodalom ugyanakkor komoly likviditási nehézségekkel küzdött. Ennek részben az volt az oka, hogy a 16. század második felétől kezdődően nagy lendületet vettek az állami erőszakos kisajátítások, vagyonekobjások, a piaci ár alatti kényszereladások¹⁷. Így értelmetlennek látszott a tőkefelhalmozás, s a meglévő pénzmennyiséget vagy parazita módon felélték, vagy nemesfémek formájában halmozták fel. A tőkésedés ellen hatott az iszlám is, miután a vallás tanításával összeegyeztethetetlen nemcsak az uzsora, hanem a kamat felszámítása is. Így nem véletlen, hogy az Oszmán Birodalomban a bankszektor csak későn, a 19. század közepétől kezdett kialakulni. S bár e gátló tényezők ellenére is a tőke antediluvianus formája szórványosan kialakult, de nem lépett túl a saját keretein. A tőkemozgás csupán a föld adás-vételére szorítkozott, termelő beruházásra csak nagyon sporadikusan került sor. Egészeiben véve hiányzott az Oszmán Birodalomban egy európaival összevethető, racionalizmusra építő gazdasági mentalitás, közgondolkodás.

Miután a termelés egyszerű reprodukciója folyt, munkaerő pedig korlátlanul állt rendelkezésre, valójában a gazdaságban nem volt igazán olyan erő, mely a munkafolyamatok racionalizálását, a technikai tökéletesítést ösztönözte volna.

A tudományos érdeklődést, megismerést is az iszlám hatotta át, s így szinte kizárólag csak a szellemtudományokra koncentrált. Mindezt ösz-

16 E. Werner/W. Markov: op. cit. p. 132.

17 A 17. század folyamán a Magas Porta a növekvő pénzügyi hiány ellensúlyozására a pénzhamisítástól sem riad vissza. Így az 1651-ben bevezetett új "akce" (török érme) az aranyfonthoz viszonyított korábbi 160-as aránya 550-re változott. E. Werner/W. Markov... op. cit., p. 136.

szevetve egyértelműen kitűnik, hogy a Birodalom iszlám vallású török alattvalóit valójában nem készítette gazdasági hajtóerő a tőkeakkumulációra, a fejlettebb technika alkalmazására, az iparosodásra. Az oszmán-török társadalom számára ugyanis döntő kihatású volt a történelmileg kialakult és egészen a 20. század elejéig fennálló etnikai alapon szerveződő munkamegosztás. A török etnikumú lakosság ugyanis évszázadokon keresztül, a Kis-Ázsiában létrejött szeldzsuk¹⁸ uralom óta szinte változatlanul a mezőgazdaságban tevékenykedett és a katonai szolgálatot látta el. A területre bevonuló nomád harcosok egyrésze ugyan változatlanul katona maradt, egy részük azonban letelepedett, és a harcosok élelmiszer-ellátásáról gondoskodott. Így már a 11. századtól kezdődően, majd az Oszmán Birodalom török magjában is folytatódva, az eredeti etnikumú lakosságon belüli társadalmi munkamegosztás döntően csak a földművesség-állattenyésztés, illetve katonáskodás között jött létre, illetve maradt fenn. Kis-Ázsiában ugyanis már a szeldzsuk hódítás korában is ott él egyéb etnikumú - görög, zsidó, örmény - látták el a nem-mezőgazdasági és nem militáris funkciókat a társadalomban. Kis-Ázsiában a korai századokban kialakult etnikai és vallási alapon szerveződő munkamegosztás a későbbi századok során nemcsak fennmaradt, hanem egy belső dinamizmus is táplálta. Mialatt a török etnikumú lakosságot a hódítások teljesen lefoglalták, addig a nem török és nem iszlám alattvalókat nem kötelezték katonai szolgálatra, s így konkurrenciá nélkül nyílt lehetőségük a gazdasági pozíciójuk megerősítésére úgy a kereskedelemben, mint a kézműipar területén. Mindez abba az irányba hatott, hogy a 16. század közepétől kezdődően egyre pregnánsabbá vált az etnikai alapon szerveződő társadalmi munkamegosztás.

A fentiekből ugyanis világossá válik, hogy a tőkeakkumuláció, a Törökországon kívüli világgal folytatott kereskedelem és a pénzügyek szükségyszerűen és egyértelműen a nem iszlám-török vallású-nemzetiségű társadalmi perem-etnikumok, a görögök, keresztény-örmények és zsidók kezében összpontosultak.

Mindebből következik, hogy az Oszmán Birodalomban nem alakultak ki az iparosítás feltételei. Sőt a birodalom nem rendelkezett egy elméletileg megalapozott, az európai merkantilizmushoz hasonló kereskedelempolitikával sem. Az állam csak a lefölözés fiskálpolitikai rendszerét ismerte, de semminemű módon nem ösztönözte sem a kereskedelmet, sem az ipar fejlődését. Így ismeretlen volt a védővám és a behozatali korlátozások fogalma, éppúgy, mint a beruházás- vagy a kivitel ösztönzés rendszere. De nemcsak a magánkezdeményezésnek nem voltak meg az ösztönzői, az állami, katonai célú termelést folytató manufaktúrák is fokozatosan elsorvadtak. Jóllehet, formálisan egészen a 19. század elejéig fennmaradt a manufakturális termelés - bár csupán két manufaktúra működéséről van tudomásunk -, meglettük egész ideje alatt nem léptek túl a kialakult termelési forma keretein, s így az európai fejlődéstől eltérően nem váltak a modern nagyipar előfutáiraivá.

A manufakturális termelés alakulása eltért az európai fejlődés menetétől: oka az Oszmán Birodalom specifikus genezisében, a katonai alapon szerveződött gazdaság berendezkedésében rejlik. A manufaktúrák ugyanis állami megrendelésre, kényszermunkát alkalmazva dolgoztak, a hadsereg ellátását

biztosították. Így a termékek eleve állami felvásárlásra, azaz monopolizált piacra kerültek, ahol az értékesülést nem a kereslet-kínálat viszonyai befolyásolták, s nem hatottak a piac törvényei sem, melyek ösztönözték volna a termelés növelését, a hatékonyság javítását, egészében a manufaktúrák fejlődését. S az Oszmán Birodalom hanyatlásával, a hadsereg meggyengülésével párhuzamosan jelentőségük is szükségszerűen csökkent.

A külföldi konkurrencia ugyanakkor még a spontán fejlődés csíráit is megölte. Ennek intézményes keretét a történelemben "kapitulációk"¹⁹ néven bevonult rendszer biztosította. Ezzel az Oszmán Birodalomban fokozatosan tért hódított egy olyan joggyakorlat, mely a külföldi kereskedők részére a birodalom alattvalóival szemben különleges előjogokat rendszeresített.

Ez a fejlődés oda vezetett, hogy az Oszmán Birodalom és Európa közötti fejlettségi szintkülönbség fokozatosan toródott el a Birodalom kárára. A külföldieket ugyanis nem kötötték a szigorú céhszabályok, s nem kellett tartaniok a török hatóságok önkényétől sem. Az Oszmán Birodalom így

19 Az 1535-ös év mérföldkönek, a Nyugat felé történő nyitás kezdetének számít a Birodalom történetében. Franciaországnak, illetve alattvalóinak nyújtott különleges előnyös elbánás okait keresve valószínűleg az akkori európai politikai konstelláció a magyarázata. Ismeretes ugyanis, hogy a Habsburg-ház erőkoncentrációja egyértelműen a spanyol trónra irányult, mivel az nyitott utat az amerikai kincsek felé. Ugyanakkor nem akarták feladni keleti birtokaikat sem, mint európai jogfolytonosság alapján - jogán lehettek Német-Római császárok. Franciaország ezzel szemben XII. Lajos (1498-1515) alatt sorozatos vereségeket szenved Itáliában és a Habsburgok nyugatról- és keletről is harapófogóba szorították. A Habsburgokkal két szembenálló fél így érthető módon kötött szövetséget. A francia kormánnyal aláírt megállapodás alapján ugyanis kereskedők különleges privilégiumokat élveztek a birodalom területén. Sérthetlenségi elv biztosította tevékenységüket, s a francia konzulátus fennhatósága alá tartoztak. Koncessziót kaptak mindennemű áru megkötés nélküli bevitelére, valamint a szárazföldi és vízi utak szintén korlátlan használatára. A bevitt árukat csupán 5% vám terhelte, de ez alól számos kivételi lehetőséggel lehetett élni. A "kapituláció"-nak nevezett szerződést hamarosan továbbiak is követték. 1580-ban az angolokkal, majd 1612-ben a holland kormánnyal, 1617-ben Ausztriával, 1678-ban Lengyelországgal, 1700-ban Olaszországgal, majd 1737-ben Svédországgal kötöttek kapitulációs szerződést.

Hakki Keskin: Die Türkei: Vom Osmanischen Reich zum Nationalstaat - Werdegang einer Unterentwicklung. Olle und Wolter, Berlin 1975 p. 22.

fokozatosan vált az európai áruk felvevő piacává, s nyersanyagforrássá, melyből az európai iparfejlődés táplálkozott.

A kapitulációk adta lehetőségek következtében ugrásszerűen nőtt meg a francia áruk bevitel a Birodalomba. A 16. század utolsó harmadában francia kereskedelmi hajók mindennemű korlátozás nélkül hozhatták áruikat a Földközi-tenger keleti partjaitól egészen a Nilusig, Kis-Ázsia - Szíria- és Egyiptom kikötőibe. 1682-1720 közötti periódusra utaló adat szerint ez időszakban 25-szörösére nőtt a francia import és 15 milliárd piasztért ért el. Az olcsó áruk beözönlése versenyképtelenné tette a hazai kézműipart, hiszen előállításuk nemcsak költségesebb volt, hanem a hazai termelőket adók és az állam nagyfokú ellenőrzése, sőt gyakran az önkénye is sújtotta.

Az iparfejlődés további gátló tényezőjének bizonyult a nagyarányú kivitel következtében egyre fokozódó nyersanyaghiány és a meredeken felszökő infláció.²⁰ Mindez azt eredményezte, hogy a kézműipari termelés fenntartása, egyszerű perpetuálása sem vált lehetővé, s így nemcsak bénítólag hatott a termelőerők fejlődésére, hanem évszázadokra behatárolta az iparfejlesztés lehetőségeit az Oszmán Birodalomban.

A kapitulációk közül a későbbiek során a leglényegesebbnek bizonyult az angol, francia és a holland kormánnyal kötött megállapodás. Így az angol Levant Company - a franciák nagyfokú ellenállása ellenére - igen rövid idő alatt már kereskedelmi ellenőrzése alatt tartotta az egész Földközi-tenger térségét. Sőt, a Franciaországra alkalmazott 5%-kal szemben, csupán 3%-os vámtétel terhelte az angol árukat.²¹

A gyors infláció és árdrágulás tovább rontotta a török áruk versenyképességét, jóllehet amúgy is nehezen birkóztak meg az olcsó európai áruk

20 Amerika felfedezését követően nagy mennyiségben áramlott nemesfém Európába. A kapitulációk következtében az Oszmán Birodalom védtelen volt a beáramló nemesfém áradattal szemben és ez hamarosan meredeken felszökő inflációt eredményezett. A kapitulációk ugyanakkor lehetőséget teremtettek a nyersanyagok ellenőrzés nélküli, korlátlan kiszállítására. Így hamarosan komoly hiány mutatkozott gyapjúból, gyapotból, selyemből, fából, rézből, de az élelmiszerellátás is egyre komolyabb gondokkal küzdött.

21 Berkes, N., *Türkiye İktisadi Tarihi (Törökország gazdaságtörténete)* Isztambul, 1969. 2. kötet pp. 304-308.

versenyével. Mindezek következtében az Oszmán Birodalom területén nem voltak meg a török etnikum számára a tőkeképződésnek a feltételei és így nem is tudott egy korai kapitalista nemzeti vállalkozói réteg kialakulni.

Migráció - az Oszmán Birodalom népességi politikája

A 19. század elején az Oszmán Birodalom súlyos népesedési gondokkal küzdött. Hatalmas termékeny területek maradtak műveletlenül, sőt a fennálló földbérleti rendszer messzemenően nem ösztönzött e megművelt földterületek kiterjesztésének irányába. Az ország alapvetően katonai berendezkedésre épített politikája sem kedvezett a földművelés fejlődésének. S mialatt a mezőgazdaság fellendülése elé számos akadály tornyosult, addig gyors ütemben nőtt a török nyersanyagok iránti nyugati kereslet.

Mindez arra a felismerésre vezette a Magas Portát, hogy a mezőgazdaság fejlesztése elengedhetetlenül szükséges, ennek azonban előfeltétele a népesség számbeli gyarapítása. A nagyszámú népesség ugyanakkor hathatósabb védelmet is biztosít egy esetleges külső behatolással, támadással szemben, hiszen a 19. századra már igen meggyengült a korábban félelmetes török hadsereg. Így a török kormány a bevándorló származásától független, szabad bevándorlást hirdetett meg az országba.

A mezőgazdaság fejlesztésére múlhatatlan szükség volt, miután az 1853-56-os krími háború tovább növelte a mezőgazdasági termékek iránti külföldi keresletet.²²

A kormány 1857-ben a Tanzimát keretében a migrációra és a letelepedésre vonatkozó dekrétumot jelentet meg, melyet a Szultán hagyott jóvá. A nyilatkozat szerint a Birodalom mindenki számára nyitva áll, aki felesküszik a szultán iránti hűségre és betartja az ország törvényeit. A rendelet ugyanakkor a birodalom egyéb alattvalóihoz hasonló jogokat biztosított a bevándorlók számára, beleértve a szabad vallásgyakorlatot is.²³ A bevándorlási felhívást tartalmazó dekrétumot szinte valamennyi európai napilapban közzétették, s hamarosan élénk visszhangot váltott ki.²⁴

A bevándorlást ösztönző politika, de számos más tényező, az európai konstelláció, valamint Oroszország nemzetiségi politikája következtében nagyarányú bevándorlás kezdődött elsősorban az európai területek irányába, de igen jelentős volt az Ázsiában letelepedni kívánók száma is. A legjelentősebb szláv migráció Bulgáriából indult meg.

Számukat illetően a történetírók állásfoglalása megoszlik. Óvatosan "több ezerről" írnak.²⁵

- 22 Mindehhez járult még az a tény is, hogy az 1718-ban Ausztria és Oroszország között megkötött békeszerződés értelmében mindkét ország szabadon vásárolhatott és eladhatott az Oszmán Birodalom területéről származó mezőgazdasági termékeket. Az 1829-ben megkötött Edirne-i béke ugyanakkor feloldotta Moldáviát és Oláhországot a Magas Porta számára kötelező mezőgazdasági terménybeadás alól.
- 23 A bevándorlók hat éven át adómentességet élveztek, nem kötelezték őket katonai szolgálatra, megélhetésük biztosítására térítésmentesen kincstári birtokot jutattak számukra, a kapott földet húsz évig nem lehetett eladni.
- 24 A bevándorlás lehetősége Európa-szerte olyannyira népszerűnek bizonyult, hogy Ali pasa, az akkori külügyminiszter 1857-ben utasította nagyköveteit Londonban, Párizsban, Bécsben, Szentpéterváron, Madridban, Hágában, Berlinben, Brüsszelben, Turinban, Nápolyban, Livornóban és Korfun, hogy késleltessék a bevándorlási engedélyek kiadását, ugyanis a nem várt bevándorlási hullám komoly adminisztratív feladatok elé állította a hatóságokat. Feltehetően a kor egyik legliberálisabb bevándorlási politikájáról tett tanúbizonyságot a török kormány, amikor is a New York-i konzulján keresztül érkező megkeresésre így foglalt állást... "kormány nem tesz különbséget bőr szín szerint..."
- 25 Kemal Karpath. o. p. cit. 398.

Számbelileg a legjelentősebb migrációt a krími tatárok és a cserkeszek jelentették. 1783-1922 között mintegy 1.800.000 tatár bevándorlóról van tudomásunk, míg a cserkesz migrációt félmillióra teszik a történészek. A Kaukázusból jövő bevándorlók számát összesen mintegy 2 millióban jelölik meg az 1859-79-es időszakban. A kaukázusi területeket elhagyók - túlnyomórészt cserkeszek - közül azonban a mostoha körülmények miatt csak háromnegyed részük érte el úticélját.

Számbelileg kisebb jelentőségűek a Thrákiából, Macedóniából, Boszniából, a jelenlegi Albánia területéről bevándorló bosnyákok, pomákok Törökország európai, illetve ázsiai területeire. Kisebb népcsoportok - 2.000 svájci, 300 ír család, francia és német közösségek, zsidó családok - kértek letelepedési engedélyt a Magas Portától.

A nagyarányú bevándorlás eredményeképpen az alábbi kép bontakozik ki a múlt században a Birodalom lakosságáról.

Az Oszmán Birodalom lakosságának földrajzi - Rumélia²⁶, Ázsia - és vallási megoszlása

Területek	Évtizedek			
	1820	1840	1870	1890
Rumélia - Isztambul				
összlakosság	10200	15500	10200	16300
muszlimok	32	36	43	47.5
Ázsia				
összlakosság	11100	-	16500	16000
muszlimok	80-90	-	80-90	87.5
Összesen				
összlakosság	21300	-	26700	22300
muszlimok	59.6	-	68.0	76.2

Forrás: Kemal Karpath: Population Movements. in.: Contributions a l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman. Editions Peters Leuven 1983. 413. p.

A különböző nemzetiségű bevándorlók más-más módon illeszkedtek be az új hazájuknak választott ország gazdasági életébe.

²⁶ A Török Birodalom európai területei

A krími bevándorlók nyelve az anatóliai törökhöz közelálló dialektus; tradícióik, szokásaik is hasonlóak a törökökéhez. Asszimilálódásuk gyors folyamatnak bizonyult, úgy a kisebb csoportot alkotó nemesség, mint a túlnyomó többséget alkotó földművesek esetében. Jelentős számban érkeztek velük kereskedők, akik hamarosan számottevően gyarapították a kialakulóban lévő török-muszlim vállalkozói-kereskedői réteget. A krími tatár földművesek egy része a Fekete-tenger partján tudott letelepedni s ott intenzív gyümölcs kultúrák termesztésével foglalkoztak, míg másik csoportjuk Anatólia belseje felé, s az ország észak-keleti területei felé vándorolt, s letelepedve szántóföldi növényeket, gabonaféléket termesztett. A gabonatermesztés magas kultúrájú művelése a bevándorlók tevékenysége nyomán bontakozott ki Anatóliában. Az ország kenyérkosarát jelentő Eskisehir-Ankara-Konya háromszög gabonatermő területté alakítása szinte teljes egészében a bevándorló tatárok érdeme.

A gazdag, sok esetben nemesi származási tatárok egy részének sikerült pénzzé, arannyá tenni javaikat, mielőtt elhagyták szülőföldjüket, s gazdagon érkeztek meg Anatóliába, ahol vagyonuk segítségével hamarosan bekapcsolódtak a kereskedelmi életbe, sőt egyes területeken komoly szerephez is jutottak. Így virágzó üzletházakat hoztak létre Isztambulban, Izmirben, Balikesirben, Bursában, Ankarában, Konyában, Eskisehirben és még számos más területen is, ahol letelepedtek. A bevándorlók e rétege hamarosan a 19. század második felében kialakulóban lévő muszlim középosztály igen jelentős és tökeerős szegmentjét képezte.

A Balkánról jövő bevándorlók között földbirtokosokat, korábbi katonatiszteket, muszlim felső réteg tagjait találjuk meg jelentős számban. Vagyonuk értékesítéséből származó tőkájüket szintén a Birodalom gazdaságába fektették be, s hamarosan a felfelé törekvő polgári középosztály, kereskedő-vállalkozói réteg sorait gyarapították.

A Balkánról érkező vagyontalan bevándorlók jórésze az anatóliai vasútépítkezéseken kapott munkát, más részük, a szerencsésebbek Bursa, Balikesir, Bandirma és az Égei-tenger partvidékén, valamint Anatólia termékeny földjeiből részesültek, míg a rosszabb csillagzat alatt születetteknek csupán a sovány és kevésbé termékeny közép-belső anatóliai föld jutott. Így a föld-

művelő bevándorlók között hamarosan erőteljes szociális differenciálódás indult meg.

A migráció társadalmi-gazdasági hatásai

Az Oszmán Birodalom sikeres bevándorlási politikájának eredményeképpen a lakosság nemcsak számszerűen gyarapodott, az iszlám hívők részaránya növekedett, hanem a gyors asszimilációs folyamat során megváltozott a Birodalom szociális struktúrája, s ezzel jelentősen járult hozzá egy olyan transzformálódás, modernizálódás kezdetéhez, melyek a 20. század elején kulminálódtak és hozták létre az Első Török Köztársaságot. A több népeségű-vallású birodalom területileg zsugorodott, etnikailag-vallásilag azonban az egységesítés irányába mozdult el, s ezzel indirekt készítette elő a 20. századi modernizációs folyamatokat.

A bevándorlók tevékenysége során stabilizálódott a termelés, elsősorban a mezőgazdasági termelés, az urbanizálódás jelentős impulzusokat kapott. Olyannyira, hogy csupán Isztambul lakossága az 1850-es évi ötszázezerről egy millióra gyarapodott a század végére, s a számbeli gyarapodással párhuzamosan a korábbi hozzávetőlegesen egyenlő arányban megosztott muszlim - nem muszlim városban egyértelművé vált a muszlimok dominanciája.

A vagyonos bevándorlók hamarosan beolvadtak a török felső rétegbe és ezzel igen jelentős impulzust adtak a kialakulóban lévő muszlim kereskedő-vállalkozói réteg megerősödésének.

A migráció jelentős szociális-kulturális hatást is gyakorolt a Birodalomban élő lakosságra. A bevándorlók között ugyanis jelentős számban akadtak nemesek, évszázados hagyományokra visszatekintő családok leszármazottai, akik vezető szerepet játszottak a Krímben, a Kaukázusban és a Balkánon.

A bevándorlók vagyonukon kívül magasabb szintű kultúrát is hoztak magukkal, de nem utolsósorban egy bizonyos nemesi öntudatot, ami a kialakuló közép-felső-polgári réteg ideológiájának megteremtését erősítette.

Korai modernizáció - a Tanzimat²⁷ periódus

Szignifikáns modernizációs törekvésekre az Oszmán Birodalomban csak a 19. század elején III. Szelim (1789-1807) és II. Mahmut (1808-1839) uralkodása alatt került sor. A Magas Portára ugyanis kettős nyomás és kihívás nehezedett. A fokozódó belső elégedetlenség a hadsereg elit osztagát képező janicsár-lázadásba torkollott, s ez a katonaság sürgős átszervezését, modernizálását kényszerítette ki.

Külső kihívást jelentett az Egyiptomban lezajlott eredményesnek induló, endogén forrásokból táplálkozó modernizálási kísérlet. Ez arra készítette a Magas Portát, hogy hasonló ipar- és kereskedelemfejlesztési ösztönzéssel próbálkozzék.²⁸

A modernizációs törekvések mindenekelőtt a hadsereg korszerűsítésének igényeként jelentek meg. Tovagyűrűző hatásánál fogva azonban mesterségesen ösztönzött iparfejlődést is indukált. A felülről, testületi-állami, - elvértve - cég-szintről irányított modernizáció ugyanakkor szinte kizárta, az

27 Az 1839-ben kezdődő politikai-gazdasági reformsorozat, időszak összefoglaló elnevezése. A szó "ujjá rendelkezés".

28 A 19. század elején Mohamed Ali erőteljes iparosítási programot kezdeményezett az autonóm provincia státuszt élvező Egyiptomban. A belső piac feletti teljes ellenőrzést valósította meg, így hamarosan Egyiptomban a lakosság és a hadsereg ellátását hazai termékek biztosították, s 1830-ban már ütőképesebb hadsereggel rendelkezett, mint a Magas Porta. 1841-ben európai diplomáciai és katonai nyomásra, valamint az 1838-as Angol-Török Kereskedelmi magállapodás értelmében korlátozták a monopolisztikus védővámrendszert, majd 1841-ben szultáni ferman rendelkezett az egyiptomi hadsereg 80%-os csökkentéséről. A hadsereg ellátásának biztosítására termelő manufaktúrák így fokozatosan elsorvadtak. Az Oszmán Birodalomban ezzel szemben az európai nagyhatalmak a teljes export-import forgalmat és szinte minden korábbi állami monopóliumot ellenőrzésük alatt tartottak. Érdekük azonban a status quo fenntartása volt, s ehhez egy katonailag erős Oszmán Birodalomra, de egy gyenge Egyiptomra volt szükség. Így a Birodalomban nem kényszerítették ki a hadsereg létszámának csökkentését, sőt támogatták korszerűsítését.

Charles Issawi. "Egypt since 1800: A Study in Lopsided Development", = *Journal of Economic History*, XXI (1961), pp. 1-25.

egyéni vállalkozói kezdeményezésen alapuló tőkeképződést, ipar- és kereskedelemfejlesztést.

Az 1838-ban az angolokkal megkötött kereskedelmi egyezmény is elsősorban politikai célokat szolgált, s nem számolt azzal, hogy az olcsó európai áruk beözönlése végleg megpecsételi a török házi- és manufaktúraipar sorsát, s így az állami kezdeményezésen alapuló iparfejlődés is kudarcra ítéltetett. Becslések szerint²⁹ 1840-1873 között a Birodalomba irányuló külföldi bevétel 2,8-szeresére nőtt és ezzel 22,3 millió Oszmán Lirát tett ki, mialatt az Európába irányuló török export 5,8 millióról 16,4 millióra bővült. A számok mögött a törökök számára igen előnytelen árustruktúra húzódik meg. A Birodalomba irányuló áruk ugyanis lényegesen magasabb feldolgozási szintet képviseltek - kész pamut- és gyapjúárúk, vas- és fémárúk - míg az import gabonából, festékanyagokból, gyapot és selyemáruból állt. A török áruk versenyképességét a magas, 12%-os kiviteli vám is rontotta, míg az importárúkra kiszabott vámtétel csupán 5% volt (1838).³⁰

29 Charles Issawi op. cit., pp. 80.

30 Steinhaus, Kurt: Soziologie der türkischen Revolution. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main, 1969 p. 47.

1863-65 között a Magas Porta Ipari Fejlesztési Kérdéseket Vizsgáló Bizottságot nevezett ki. Felmérésük alapján riasztó kép alakult ki az egykori virágzó háziipar és manufaktúrák elsorvadásáról.³¹ Következésképpen sorban egymás után bomlottak fel a céhek, bár a céhrendszer formális eltörléséről csak 1913-ban hoztak törvényt.³²

Állami kezdeményezésre ugyanakkor számos állami manufaktúra létesült.

A Tanzimat első éveiben a beruházások³³ relatíve nagyvolumenűnek bizonyultak, számos iparágra terjedtek ki, s ugyanakkor a tervezésnél a hazai nyersanyagbázisra épültek. Ilyen méretű iparosításra eddig nem volt példa az Oszmán Birodalom történetében, s minden bizonnyal megcsillantotta az ipari forradalom lehetőségének a reményét.

Számos újonnan létesített manufaktúra, gyár, üzem működését külföldről beszerezett gépek biztosították, s nagyszámú külföldi tanácsadót, mérnököt, előmunkást szerződtettek a török munkások betanítására, a gyártási folyamatok beindítására, ellenőrzésére. Az ambiciózus³⁴ iparosítási program azonban félúton megrekedt, sőt szinte ominózus körülmények között a meg-

31 A számok: Üsküdarban és Burmában a felmérést megelőző 40 év alatt a 3.160 szövőszékből már csak 37 működött. A selyemgyártásáról híres Bursában a korábbi 1.000 selyem szövőszékből 75 maradt. A textilipar legfontosabb központjaiban, Aleppóban, Antepben, Marasban és Urfaban működő szövőszékek száma 9.000-ról 2.500-ra esett vissza. A szövőipar a legmagasabb fejlettséget Damaszkuszban érte el. Az ottani 20.000 szövőszékből mindössze 4.000 maradt. A selyemszövés egészében egy tizedére esett vissza. A Mudurnusban működő, korábban exportra is termelő 1.000 géppel felszerelt tűzgyár csőcsöve ment. Vas- és acélfeldolgozó üzemek sorozatosan zárták be kapuit, miután nem tudták a külföldi konkurenciával felvenni a versenyt. Jakki Keskin, op. cit., pp. 27-28.

32 Osman Okyar: A new look at the problem of economic growth in the Ottoman empire (1800-1914) = The Journal of European Economic History, 1987, 16/1, p. 16.

33 A beruházások földrajzi központja Isztambul nyugati kerületei voltak, az 1842-ben lefektetett tervek szerint itt ipari park címen egy jelentős agrár-ipari komplexumnak kellett létesülnie. Zeytinburnu közelében feldolgozóipari központot hoztak létre, termelési palettájukhoz tartoztak: vascsövek, acélsínek, ekék, fúrók, kengyelvasak, záruk, dárdagegyek, ágyúk, kardok, borotvák, kovácsoltvas termékek. Egyik üzemegység méterárut és pamutzoknikat gyártott. A feldolgozóipari együtteshez tartozott egy második, Bakirköyben felállított egység, fonó- és szövőrészlege kalicot (finomabb, gyakran nyomott mintás vászonkötésű pamutzövet) gyártott, kovácsoltvas termékekekt állított elő, hajógyári részlegében kis gőzhajókat építettek. Ambiciózus beruházásokkal Yesilköy közelében francia mintára hatalmas kiterjedésű faiskolát létesítettek. Küçük Cekmecében.

lévő beruházások is sorra tönkrementek. A beruházásokra fordítható összegek ugyanakkor fokozatosan elapadtak.

A krími háborút követően áramlottak be az országba ugyanis az első kölcsönök, s az Oszmán Birodalom megindult a rohamos eladósodás felé. S miután a kamattörlesztések egyre nehezebb feladatot róttak az államháztartásra, fokozatosan került függő viszonyba a hitelező pénzügyintézetektől, illetve kormányaiktól, s süllyedt le az európai nagyhatalmak félgymarmatának szintjére.³⁵ Így kényszerűen feladta a nagy reményekkel kecsegtető iparosítási programját.

Iparosítási kísérletek a századfordulón

A Tanzimát periódus alatt a Magas Porta vajmi keveset tett a vállalkozói kedv³⁶, a magánberuházások ösztönzésére. Abdul Hamid uralkodása alatt (1876-1909) a viszonyok tovább romlottak. Az állami önkény már a külföldi beruházót is sújtotta. A török kereskedő ugyanakkor még ennél is hátrányosabb helyzetben volt, hiszen áruit belső vámok is terhelték, ami alól a külföldi kereskedő mentesült. A későbbiekben csak az ifjútörök-mozgalomnak sikerült a belső vámok és a törökökre nézve diszkrimináló rendelkezések eltörlését elérni. Ugyancsak az ifjútörök-mozgalom³⁷ szállt síkra az iparfejlesztésért, és a külföldi befolyás korlátozásáért.

A századfordulón az Oszmán Birodalom képét egyértelműen az agrár-szektor dominanciája, az ipar nagyfokú elmaradottsága, s a külkereskedelmi

35 1854-től kezdődően vett fel a Magas Porta külföldi kölcsönöket, s mintegy húsz év leforgása alatt a külső adósság 238.773.000 Lírára rugott. 1874-ben a kamattörlesztések már az állami bevételek 80%-át tették ki. Hakki Keskin: op. cit., p. 30.

36 Rezignáltan állapítja meg a külföldi szerző: "a legfelső fórum engedélye nélkül még egy birkaakolt sem lehet építeni, gyárról nem is beszélve.." Karl Künzer: "Abdul Hamid II. und die Reformen in der Türkei..." Dresden-Leipzig, 1897, p. 20.

37 1870 körül az értelmiség és a katonatisztek körében kibontakozott az ifjútörök-mozgalom. Az ifjútörökök az alkotmányos monarchiáért, a külföldi hatalmak visszaszorításáért, s az iparfejlesztés állami támogatásáért indították mozgalmukat. 1876-ban Midhat pasa nagyvezír elfogadtatta az első török alkotmányt, amelyet azonban 1878-ban hatálytalanítottak. 1889-ben megalakították az Egység és Haladás nevű bizottságot, a követeléseikért 1897-ben robbant ki az ifjútörök forradalom, s a szultán ismét kénytelen volt éltetnie az alkotmányt. Törökország alkotmányos monarchia lett.

függőség jellemezte. Bármennyire ellentmondásosnak tűnik azonban, sajátos módon, s minden visszahúzó tényező ellenére a gazdaságot bizonyos fokú dinamizmus hatotta át. Századunk első évtizedének végén a Birodalom viszonylag jelentős mezőgazdasági exportot bonyolított le, a termelés 13-14%-a külföldön értékesült. Jóllehet a nagyvárosok gabona ellátását import lisztből fedezik, de mindemellett a mezőgazdaság jelentős növekedést tudott felmutatni.

1911-ben iparösztönzési törvényt látott napvilágot. Ennek értelmében térítésmentes telephely juttatás, vámmentesség a behozott gépekre, nyersanyagokra és félkésztermékekre, valamint adókedvezmény illette meg a beruházót. A modernizációs törekvések azonban elkésettnek bizonyultak, s az elsorvadt kézműipart már nem tudták újra életre kelteni, sem a hagyományos formában, sem a modern ipar előfutáraként.

A törökországi ipar egészét tekintve színvonalában nem érte el egy európai törpeállam vagy akár csak egy nagy konszern termelési mutatóit. Ez vonatkozik nemcsak a termelés volumenére, hanem a termelés struktúrájára is. Az import szerkezete egyértelműen tükrözi a török ipar fejlettségi szintjét.

Az importárak között nagy tételben találunk nagyon alacsony feldolgozottságú termékeket, így pl. lisztet, gyalulatlan deszkát. 1911/12-ben a textilipari behozatal 11-szeresét tette ki a gépek és berendezések importjának. A néhány modern üzem, bank, biztosító társaság és a közlekedés szinte kizárólag külföldi tulajdonban volt³⁸.

Az 1913-ban végzett első iparszámlálás tanúsága szerint³⁹ az Oszmán Birodalom területén 269 gépekkel felszerelt és 17.000 munkást foglalkoztató ipari létesítményt írtak össze. Ebből 76 működött az élelmiszer-feldolgozás területén, míg textilipari tevékenység 75 üzemben folyt. Az 1915-ös iparszámlálás Adana és Tarsus kivételével a nagyvárosok Isztambul, Izmir, Manisa, Bursa, Karamürsel, Izmit, Bandrîma és Usak iparát vette számba. A

38 Makai, Ödön: "Gründungswesen und Finanzierung in Ungarn, Bulgarien und der Türkei" Berlin 1916, pp. 363-338.

39 Hershlag, Z.Y., Turkey- The Challenge of Growth, E.J. Brill-Leiden, 1968, p. 52.

felmérés megközelítően reprezentálja az ipar volumenét, szerkezetét. A számbavételnél azokat az üzemeket írták össze, melyek legalább 10 főt foglalkoztatnak és mechanikus meghajtású gépeket alkalmaznak. Amennyiben a termelés gépesítés nélkül folyt, úgy a legalább húsz főt foglalkoztató egységek kerültek összeírásra. Az ipari termelés területén összesen 21.000 lőerő teljesítményt nyújtottak az alkalmazott gépek (átlag 75 lőerő), s az évi termelési érték 140,2 millió márkára rúgott⁴⁰.

A feldolgozóipari termelés szektorális megoszlását az alábbi táblázat szemlélteti.

Az ipar termelési értéke és szerkezete

Ágazat	Részarány a teljes termelésből (%)		Termelési érték kurusban*	
	1913	1915	1913	1915
Élelmiszer	68,2	70,3	459.644.490	531.895.512
Textilipar	14,9	11,9	100.266.904	90.787.522
Bőr	8,3	4,8	31.938.117	62.577.319
Papírgyártás	5,6	6,1	37.541.277	46.185.277
Vegyszer	2,5	2,2	16.935.693	16.997.286
Fa	1,6	0,8	11.062.825	5.920.096
Kerámia	1,9	0,3	13.382.456	2.683.843
Összesen	99,9	99,9	670.816.762	757.046.755

Forrás: Ökcün, A. Gündüz, Osmanli Sanayii 1913-1915 Yillari Sanayii Istatistiki. (Az Oszmán ipar. Statisztikai Évkönyv), Ankara, 1971, p. 22.

* 100 kurus = 1 aranyfont

1 £ = 1.1 török aranyfont

⁴⁰ Kurt Steinhaus: op. cit. p. 56.

Az üzemek száma 1915

Isztambul	Izmír	Összesen számbavett
45	23	78
15	8	23
11	2	13
44	11	55
5	8	13
15	9	24
20	1	21

Forrás: Friedrich Hoffmann: Die Industries in der Türkei.

= WWA. 14. köt. 1919 p. 3., p. 6., p. 14., p. 16., p. 24.

Az összesen számbavett üzemekben 14.000 munkás dolgozott, ez átlagosan 60 főt foglalkoztató üzemeket jelent. Részletesebb adatok hiányában csak átlagértékek állnak rendelkezésre.

Az I Világháborút megelőző időszakban meglehetősen gyors fejlődésnek indult az ipar. Gomba módra szaporodtak a részvénytársaságok, és alig néhány év alatt többszörösére nőtt az ipari létesítmények száma. A török Kereskedelmi Minisztérium 1916-ban közzétett adatai⁴¹ alapján Törökországban már 1.047 gyárat tartottak számon, s ebből 577 az élelmiszerfeldolgozás, 196 a textilipar területén tevékenykedett, míg fafeldolgozással 94, kerámiagyártással 43, cserzéssel 32 és végül vegyi anyagok gyártásával 23 üzemben foglalkoztak, e mellett 82 bányai üzem működött. Egy korabeli kiadvány⁴² részletesen elemzi az ipar szerkezetét és szinte teljeskörű felmérést végez a Birodalom akkori iparáról.

41 Stern, K., Herlt, G., Schultze, E., Das Wirtschaftsleben der Türkei. Geld, Industrialisierung und Petroleumschätze der Türkei. G. Reimer Verlag, Berlin, 1918, p. 52.

42 Stern, K., Herlt, G., Schultze, E.,: op. cit., p. 52.

A továbbiakban közreadjuk a török selyemipar történetét. Az iparág elemzése annál is érdekesebb, miután európai összefüggésekben vizsgálja a klasszikus iparág fénykorát, majd hanyatlását.

A selyemipar fellendülése és elsorvadása

A Márvány-tengerről alig félszáz kilométerre lévő Bursa városának történelme a bizánci időkig⁴³ nyúlik vissza, és már akkor is szorosan összefonódott a selyemgyártással. E nemes mesterség messze földön elismert központjában az iparúzés - változó szerencsével -folytatódott az Oszman Birodalom idejében is.

A 19. század második felében mintegy 100.000 lakost számláló város léte, a fellendülés és hanyatlás időszakai elválaszthatatlanul kötődtek a selyemgyártás alakulásához: az iparág meghatározó szerepet játszott a város és környékének életében. Az évszázadokon keresztül virágzó selyemiparnak a 19. század közepén azonban váratlan vetélytársakkal kellett szembenéznie: olasz és francia kereskedők jelentek meg a piacokon. A divat változásait követni nem tudó bursa-i selyemipartól a külföldi kereskedők jelentős piacokat hódítottak el.

A készáru iránti megcsappant kereslet következtében beálló jövedelemkiesést úgy próbálták ellensúlyozni, hogy a selyemgyártás utolsó fázisát elhagyva európai export reményében az alapanyagellátásra tértek át. Az átállást segítette az is, hogy a termelés első fázisainak, az alapanyag előállításának folyamata sokkal hatékonyabbnak bizonyult, mint a selyemszövés, miután a selyemszövés során nem alkalmaztak gőzmeghajtású berendezéseket. Megjelenésükre, a termelési fázis modernizálására csak a századforduló után, 1908-ban került sor, addig gőzmeghajtású selyemgombolyító berendezéseket már 1830-ban is alkalmaztak Bursában.

43 Ebben az időszakban a város neve Prusa.

A termelés eltolódását az alapanyaggyártás irányába egy másik nagyon jelentős tényező is motiválta: a francia selyemhernyó tenyészeteket pusztító járvány kitörése⁴⁴. A Bursa-i selyemipar a múlt század ötvenes éveiben a francia selyemhernyó-tenyészeteket szinte teljesen kipusztító járvány következtében már szinte kizárólag csak nyersselyem⁴⁵ előállításával foglalkozott, a hirtelen megnövekedett kereslet⁴⁶ a termelés gyors expanziójához vezetett.

A tojások, selyemhernyók, gubók és a nyersselyem ára gyorsan emelkedett, s ezzel párhuzamosan a francia tenyésztők új, még nem fertőzött források felkutatásához fogtak. Így a bursaiak, francia kereskedők ösztönzésére kiterjedt területeket ültettek be eperfákkal, és gyors ütemben növelték a tenyészeteket⁴⁷. A számok a selyemhernyó-tenyésztés igen gyors felfutásáról, és ezzel párhuzamosan az export rendkívül dinamikus növekedéséről tanúskodnak. Jóllehet, a selyemhernyó-tenyésztés már a század közepén, 1850-es adat szerint is imponáló volt, az előállított nyersselyem elérte a 600.000 kg-ot, az értékes fehér gubók súlya 4 millió kg körül mozgott, a selyemipar fellendülése azonban nem tartott sokáig. Új konkurensok - japán és kínai eladók - jelentek meg a piacon. Ehhez járul még az is, hogy a franciaországi járványt ugyan nem sikerült megfékezni, viszont 1857-re elérte Törökországot is. Alig egy évtized leforgása alatt a nyersselyem termelés egyharmadára esett vissza, s mindössze 192.440 kg-ot tett ki. A selyemiparra újabb megpróbáltatások vártak a Szuezi-csatorna megnyitását (1869) követően, miután a keletről származó selyem is elárasztotta Európát.

44 A járványos mészkor a gubókat megtámadó penészbetegség, mely megakadályozza a selyemhernyók szaporodását, illetve csenevész bábokat okoz.

45 A selyemgyártás fázisai: tojások tenyésztése, selyemhernyók, gubók, selyemszál gombolyítás, selyemszövés. A nyersselyem előállítás az első fázist foglalja magába.

46 A francia selyemgubó-tenyésztés 1853-56 között 26 millió kg-ról 8 millió kg-ra esett vissza. Forrás: "Silke" Encyklopedia Britannica, XXII 9th ea., 1985. p. 59.

47 1884-1913 között Bursa és környékén tenyésztett selyemhernyó-tojások mennyisége 2,4 millió kg-ról 6,8 millió kg-ra növekedett.

A járvány és a távol-keleti konkurrencia következtében a bursai selyemipar és export rohamosan csökkent⁴⁸. A 80-as évek elején a selyemtermelés éves átlagban mindössze 150.000 kg-ot tett ki, az export a 70-es évek volumenének felére csökkent. 1850-81 közötti periódusban a selyemgubó-termesztés 80%-kal esett vissza. A kormány különböző ösztönző módszerekkel - pl. dézsma alóli mentesség - kísérte meg a tenyészetek fenntartását: eredménytelenül. Megoldást Luis Pasteur sikeres kísérletei hoztak 1865-ben, melynek során a járvánnyal szemben rezisztens fajokat sikerült kitenyésztenie. A bursai tenyésztők ennek nyomán 1870-80 között évi 3 millió frank értékben importáltak egészséges tojásokat.

Selyemhernyótojások tenyésztése és exportja Bursa és környéke (Izmir régió) 1888-1905

1.000 unciában

	Tenyésztésre importált tojások	Hazai tenyésztés	Export
1888-1890	70	31	0
1891-1895	9	106	59
1896-1900	3	144	189
1901-1905	1	192	423

Forrás: Hündavendigar Vilayeti Salnamesi, 1325 (1907), pp. 267-268

48 Forrás: Journal de la Chambre de Commerce de Constantinople 2. August 1885.

A 80-as évek elején a javuló piaci feltételek, a külföldi tőkebefektetések nyomán újra gyors fellendülés tapasztalható a selyemgyártás területén. Az I. világháborúig terjedő időszakban a selyemgubótenyésztés megháromszorozódott, és évi 7 millió kg-ot, a nyersselyem termelés évi 700.000 kg-ot ért el.

A századfordulón a Bursából exportált selyemhernyók mennyisége elérte az évi 400.000 kg-ot. A kivitel elsősorban Oroszország és Perzsia piacaira irányult. A selyemgyártás alakulásában nagy szerepet játszottak a piaci feltételek változásai. 1860-tól kezdődően rendkívül megnőtt a kereslet a nyersselyem iránt, s ezt nem utolsósorban az igen jelentős amerikai vásárlóerő motiválta⁴⁹. A nyersselyemtermelés újbóli fellendülésében a keresleten kívül nagy szerepet játszott a Pasteur módszer eredményes alkalmazása a járvány leküzdésére.

1888-ban Selyemtenyésztő Intézet nyitotta meg kapuit hallgatói előtt, akiket a járványmentes tenyésztés technikájára képezték ki. A tenyésztésbe rejlő lehetőségek hatására nemcsak nagy, szervezett tenyészetben foglalkoztak a hernyók nevelésével, hanem szinte minden magánháznál is kis tenyészeteket rendeztek

49 1870 és az I. világháború között az Egyesült Államok nyersselyem importja megnégyszereződött, és ezzel a világ legnagyobb fogyasztójává lépett elő. A kereslet hatására japán termelők 1868-93 között megnégyszereztek selyemtermelésüket, majd 1914-ig újra megháromszorozták. Globális méretekben nézve az állandóan növekvő kereslet hatására 1880-1900 között a világ nyersselyem termelése megduplázódott, majd 1912-ig újra csaknem megduplázódott. A világban felfutó nagy méretű selyemgyártásból Bursa szerepe nem túl nagy jelentőségű, miután a világ nyersselyem termelésének mindössze 3%-át állították elő. A Bursa-i selyemipar számára a francia piac volt a legjelentősebb, az Egyesült Államok után a második legnagyobb felvevő piac. Forrás: United States, Bureau of the Census, Historical Statics of the United States, Colonial Times to 1957, Washington 1960, pp. 548-549.

be, s az udavarokon elültetett eperfák leveleivel táplálták a selyemhernyókat⁵⁰.

Század eleji adatai szerint⁵¹ 165 selyemgombolyító üzem működött Bursában, illetve a környéken. 1830-tól kezdve alkalmaztak gőzmeghajtást a gépeknél, bár a hagyományos kézi működtetésű gépek is forgalomban voltak. A századforduló után azonban egyre inkább tért hódított a gépesítés, és kiszorultak a kézi meghatású szerkezetek. A malmokban 19 ezer munkás⁵² dolgozott. Az 1913-as iparszámlálás során a kormány 41 malmot "ipari üzemnek" minősített, az itt foglalkoztatottak száma 4.600-at tett ki. A 41 üzemből 26 görög és örmény kézen volt, míg 6-ot külföldiek birtokoltak, kettő állami tulajdont képzett. A fennmaradó üzemek tulajdonosainak a történetírók szerint⁵³ török nevük volt, de a származásukra vonatkozóan nem tudunk biztosat.

Az I. világháborút megelőző két, két- és fél évtizedben a bursai selyemipar prosperáló, gyorsan növekedő iparágnak bizonyult. A selyemhernyótojás termelés több alkalommal is megduplázódott, a gubó és nyersselyem termelés három- négyszeresére nőtt. Ha a selyemtermelés utáni adózást vesszük figyelembe, akkor a termelés a fenti periódusban megötszöröződött. Külföldi piaci kereslet, nyugatról - elsősorban Franciaországból - származó gépek, berendezések és tőke biztosította az iparág fejlődését, míg a termelés döntően görög és örmény kézen volt.

- 50 A selyemgyártásban érdekelt országok adataiból képzett átlag szerint 39 gubót nyertek 1 uncia tojásból, míg a bursai tenyésztési eredmények szerint ez a szám 45 kg.
- 51 Selyemgombolyító üzem/malomnak minősülnek azok a létesítmények, ahol legalább 1.000 lírát tesz ki a tőkeérték, legalább 750 munkanapot dolgoznak egy évben, s legalább 5 lóerő teljesítményű géppel-gépekkel vannak felszerelve.
- 52 A Bursa-i selyemhernyó gombolyítóknak szinte kizárólag csak nőket és fiatal lányokat alkalmaztak (95%). Fizetésük jóval alatta maradt az egyéb állami üzemekben dolgozóknál, miután mindössze napi két kurust kaptak munkájukért, míg egyéb üzemekben a bér 15 kurus körül mozgott. A munkások többsége görög és örmény származású volt, míg elenyésző számban dolgoztak törökök és zsidók. A Bursában és környékén üzemelő 4.600 gőzmeghajtású selyemgombolyító gépet kiszolgálók munkatáboroszerű körülmények között, kötelező bentlakással, napi 16 órás munkaidőben dolgoztak.
- 53 Sanay 1917, pp 119-120.

1911-től kezdődően az Oszmán Birodalom állandó háborús veszélynek volt kitéve. 1914-ben kinyilvánított hadüzenet teljesen elzárta Bursát a kereskedelmi partnereitől, s nagyon rövid idő alatt összeomlott az exportpiac. A gubótermesztés 7,8 millió kg-ról 0,8 millió kg-ra esett vissza. Bursát 1920-ban görögök szállták meg, a város és környéke súlyos harcok színterévé vált. Az eperfák több mint kétharmadát kivágták tűzifának, a területet előzőnlötték a Balkánról jövő menekültek. A bursai selyemipar összeomlott.

Az I. Török Köztársaság sovány öröksége: a selyemipar romjai, hiányzó tőke, gépek, szakemberek és nem utolsósorban a beszűkült piac.

Századunk elején az Oszmán Birodalom a kapitulációk, a koncessziók és a nagymérvű eladósodás súlyos terhét hordozva még az európai mezőgazdasági országok 100-150 évvel ezelőtti állapotához képest is komoly lemaradást mutatott Európában, ott, ahol a korai kapitalizmus idején a kereskedelmi expanzió, a manufaktúrák megjelenése előkészítette a talajt az ipari forradalom számára. A végnapjait élő Oszmán Birodalomban ezzel szemben még 1913-ban a bruttó ipari termelés 83,5%-a, két évvel később 83,3%-a a textil- és az élelmiszerfeldolgozó iparban termelődött. E két ágazat az ipari munkásság 71, illetve 75,8%-át foglalkoztatta. Ha a termelési struktúrát mélységében elemezzük, úgy még egyértelműbbé válik az ipari fejletlenség. A két vizsgált évben ugyanis az ipari termelés 80,3%, illetve 83,1%-át a malomipar, a dohányfeldolgozás, a cserzés, s gyapjúszövés, a pamutszál és a nyersselyem előállítás adta. Ugyanezek az ágazatok az iparban foglalkoztatottak 66,5, illetve 61,2%-ának nyújtottak megélhetést.

Ha kritikusan elemezzük a fenti számokat úgy nyilvánvalóvá válik, hogy egy gazdaság "ipara", melynek termelésének túlnyomó részét a lisztörlés, a dohányfeldolgozás, a bőrcserzés és textilipari alapanyagok előállítása képezi, messzemenően nem tekinthető fejlettnak. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a lakosság fogyasztásicikk ellátásának csak egy kis hányadát tudta a helyi ipar biztosítani⁵⁴. S mialatt Nyugaton az ipari és mezőgazdasági

54 Korkut Boratav: Die türkische Wirtschaft im 20. Jahrhundert (1908-1980) Dagyeli, Berlin 1987. p. 25.

fejlődés szoros kölcsönhatásban zajlott le, addig a Birodalomban úgy a mezőgazdaság, mint az ipar fejlődését számos külső és belső társadalmi-gazdasági tényező bénította. A századok folyamán - amint láttuk - nem egy esetben történt kísérlet arra, hogy egy felülről irányított tőkekoncentráció segítségével a Birodalomban is egy európai mintájú iparosítás, iparfejlődés induljon be. Ezek a kísérletek azonban sorra csődöt mondtak, és az Oszmán Birodalom katonai erejének gyengülésével párhuzamosan fokozatosan zártak be azok a lehetőségek, melyek a modernizáció lehetőségét teremtették volna meg. A vallási előírások tovább szűkítették a racionális gazdasági gondolkodás mozgásterét és hozzájárultak a megrekedt termelőerők konzerválásához. Tényleges modernizálódásra, tőkeképződésre, iparosításra így birodalmi keretek között nem is kerülhetett sor, s csak a 20. század 20-as éveitől, a Birodalom felbomlását követően indulhatott meg az a fejlődés, ami megformálta a modern Törökország képét.

Levél a Római Klubnak¹

Ebben a reménytelenséggel küzködő világban mindig felfigyelünk humanista kezdeményezésekre. A híres Római Klub magyar származású igazgatója, Aurelio Peccei, 1980-ban - pesti tartózkodása alatt - a klub programjáról szólva, többek között ezeket mondta:

"A Római Klub tagjai felelősséget éreznek a világ sorsáért..."

"A krízishelyzetre kétféleképpen lehet reagálni: Ülbe tett kézzel várni a végétélet napját, vagy perbe szállni vele. Én az utóbbi mellett törek lándzsát..."

"A vizsgálódások és elmélkedések időszakát most már c tettek korának kell követnie. A tudományt új vágányra kell átállítani, az emberiség igazi igényei irányába..."

"Az emberről beszélünk, mert azt hisszük, hogy az a központi kérdés, itt lehet a jövő csatáját megnyerni..."

"Ha az ember jól funkcionál a világ is képes előremenni..."

Az újságírónak adott interjúbán elhangzott nyilatkozatai akaratlanul is optimizmust sugároztak. Amit az ember szeretne azt el is hiszi. Így történt, hogy levelet írtam Aurelio Pecceinek, még pedig magyarul. Az újságírótól megtudtam, hogy beszélgetésük magyar nyelven szólt, hogy pécsi származású és nevét is innen olaszosította.

Kíváncsisággal vártam válaszát, de ismét csalódnom kellett, mert a néhány soros francia levél így szólt: "A főnököm nem tud válaszolni levelére, mert nem ismeri az Ön nyelvét."

Javíthatatlan vagyok, mert azóta is hiszek a szép szavaknak.

Budapest, 1980 december

Fekete Dezső

1 A szerkesztőség ezt a levelet a Római Klub történelmének kuriózumaként jelenteti meg.

Aurelio Peccei
Via Giorgione 16300147
Club di Roma

Levél a Római Klubnak

Igen tisztelt Peccei Úr!

Érdeklődéssel olvastam magyarországi látogatásuk idején a sajtóban megjelent tudósításokat. Széleskörű tudományos munkájukban többek között figyelembe kívánják venni a közvéleményt és elsősorban a fiatal korosztályok jövőbeni elképzelései érdeklik Önöket. Ha már el is múltam hetven éves, mégis fiatalos hévvel szemlélem a világ eseményeit és egyike vagyok azoknak, akiket aggasztanak a borúlátó jövőképek, akik rettegnek unokáik sorsáért. Annyira megragadott, szinte fellelkesített az Önök bámulatos törekvése, hogy indítatva érzem magamat szerény, "utópisztikus" elképzeléseim közlésére.

A milliárdokat felemésztő fegyverkezések, félelem a háborútól, kimerülő élelmiszer és energiatartalékok, éhezések, betegségek, tömegnyomor és egyéb meg nem oldott problémákról olvashatunk napról napra. Kétségtelenül haladásnak tekinthetjük, hogy a világ tudósai vészjóslóan hívják fel a figyelmet a közelgő veszélyekre, hogy törik a fejüket miképpen lehetne elejét venni az egyre súlyosbodó bajoknak.

Szükségtelen felsorolni a különböző elemzéseket, lehangoló megállapításokat. Önök nyilván sokkal alaposabban tájékozottak az amerikai Council on Environmental Quality, az EB Haas, M.P. Williams D. Babai, I. de Castro brazil orvos (Az éhség földrajza) munkákról. Köztudott, hogy az ENSZ intézményei is behatóan foglalkoznak az égető kérdésekkel és mindennek ellenére úgy vélem a statisztikai adatokon a precíz kiértékeléseken, a tudományosan megalapozott diagnózisokon túl, a gyakorlati megoldásoktól még nagyon messze vagyunk. Hiányoznak azok a konkrét elképzelések, azok a megvalósítható javaslatok, melyek valóban lehetőségeket tárnának fel a kívánt kibontakozás elérésére.

Kétségtelen, hogy a megoldások alapvető kritériuma az anomáliák feltárása, a súlyos helyzetek, a tragikus körülmények ismertetése. Ugyanakkor az emberiség türelmetlenül várja a pozitív lépéseket és a jelenlegi diagnózis korszakából a terápia éveibe szeretne jutni. Olyan állapot ez, mint egy nagy kórházi terem, melyben a professzor végiglátogatja a betegeket, pontosan kifejti a szimptomákat, sorra közli a betegségeket a paciensekkel. A betegek azonban rimánkodva kérdezik: de Tanár úr kérem mikor, mitől fogunk meggyógyulni?

Ne legyünk rosszhiszeműek, az objektivitás kedvéért ismerjük el valami nagyon lassan mégis történik, de ezek csak tüneti kezelések. A kívánt intézkedések az országúti sebességhez képest még a csigalassúságot sem érik el.

Ittlétük beszélgetéseiből kiviláglik, Önök mindenképpen azon vannak, hogy a tudósok értékes tanulmányai ne maradjanak archívum anyagok. Ahogy Peccei úr mondta: "A krízishelyzetre kétféleképpen lehet reagálni: Ölbe tett kézzel várni a végítélet napját, vagy perbe szállni vele. Én az utóbbi mellett török lándzsát."

A nyilatkozataiból meggyőződtem, hogy az Önök fáradozásai a legfigyelemreméltóbbak és leginkább reménykeltők. "A vizsgálódások és elmélgedések időszakát most már a tettek korának kell követnie. A tudományt új vágányra kell átállítani, az emberiség igazi igényei irányába." "...Szeretem az embereket és az emberiség megérdemli, hogy megmentsem." Az újságíróknak adott egyéb válaszai arról vallanak, hogy a Római Klub tagjai az Ön irányításával valóban újszerű kezdeményezést készítenek elő, de ezen túl és mindezt szenvedéllyel, szinte forradalmi hévvel kívánják véghezvinni.

Ha követeljük az új korszak bekövetkezését, nem lehet számunkra érdektelen annak vizsgálata, vajon milyen események, milyen körülmények érlelték meg a történelem egyes periódusait. Köztudott, hogy az egyes korszakok változását a termelési feltételek, a gazdasági körülmények, általában a munka magasabb színvonala mozdította elő. A termelékenységét évszázadok során a különböző tudományok, elsősorban a műszaki tudományok rohamos fejlődése befolyásolta.

Az emberiség életkörülményeit nemcsak a technika szédületes fejlődése, hanem egyéb, többek között a társadalomtudományok is befolyásolták. Az előrehaladásban nagy gondolkodók is oroszlánrészt vállaltak. Ezek a rendkívüli egyéniségek, az eretnokség vádjával nem törődve, sokszor életük feláldozásával, túrve a megaláztatást, szívósan küzdve gondolataik megvalósításaért, mindenkor az emberiség jótevői voltak. A nagy gondolkodók írásai a történelem menetére mindenkor nagy hatást gyakoroltak. A világgazdaság mérhetetlen ereje, vitalitása, magas fokú termelékenysége máris bázisa lehet egy új korszak megteremtésének, de ez a lehetőség sem elegendő. Korunkban is eszmékre, tudósok gondolataira, kimagasló, tehetséges egyéniségek fellépésére lenne szükség.

Az öt világvallás eszméit, tanait százmilliók követik. A vallások nemcsak az alapjukat szolgáló társadalmi viszonyokat fejezték ki, hanem mozgásba hozták a történelmet. A vallási egyeduralkodók az erőszakkal véghez vitt hittérítések mellett reformtörekvéseket és a tudományok fejlődését is előmozdították. Mohamed világtörténelmi nagysága az arabokban addig ismeretlenül szunnyadó erőket szabadított fel. A keresztény eszmék egyeduralkodók voltak az egész nyugati világban és a legnagyobb teljesítményeket nyújtották. Sorsdöntő jelentőséggel bírt a reformáció megjelenése is.

Owen, Saint Simon, Proudhon, Fourier, Montesquieu, Voltaire, Rousseau írásai nagymértékben hatottak a francia forradalom eseményeire. A XVIII. századi német materialista filozófia, az angol politikai gazdaságtan, a Fabius Társaság néhány személyiségének értelmi ostroma, Webb Sidney és társainak elméleti munkái pozitív hatást gyakoroltak a közélet fejlődésére.

Kétségtelen, hogy manapság is szükség van olyan elméletekre, eszmékre, amelyek végső fokon az emberiség gondjait enyhíthetnék. Elképzelésekben, javaslatokban nincs hiány, de tudunk-e olyan gondolatokról, melyek a múlt-hoz hasonlóan gyökeres változások bekövetkezésére hatnának.

Az emberiség évszázados fejlődését mindenkor egy-egy új gondolat mozdtotta elő. Felesleges lenne felsorolni a nagy gondolkodók zseniális elképzeléseit, melyek az emberiség életkörülményeiben lényeges változásokat tet-

tek lehetővé. Új korszakot jelentett a mikroszkóp, a gőzgép, az elektromosság és napjainkban az atom, az elektronika.

Mi lehet korunkban az új eszme lényege, mely erjedést, konstruktív folyamatot, mindenki által kívánt kibontakozást képes előidézni? Túl egyszerűnek látszik és mégis döntő fontosságú, ha végre felismerjük az ember szerepének, tevékenységének jelentőségét. Emlékszem budapesti szavaira: "Az emberről beszélünk, mert azt hisszük, hogy ez a központi kérdés, itt lehet a jövő csatáját megnyerni". Kapaszkodjunk meg ebben a bölcs megállapításban és tegyük fel a kérdést: általában emberekkel vagy csak egyes emberekkel akarjuk-e a csatát megnyerni? Nem kellene-e mindenekelőtt azoknak az embereknek a ténykedését látni, akik irányítanak, vezetnek és működésükkel tömegek munkájára, magatartására képesek hatni. Lehet-e kétségbevonni, hogy az élet minden területén a vezető ember tevékenységének van különös jelentősége.

Ha mindezzel egyetértünk, úgy igen időszerű lenne a "The right man the right place" elvének a köztudatba vésése. Felmerül tehát a nagy kérdés: Kiktől várható az új eszme? Kik képesek harcolni egy gondolat elterjesztéséért, amely tömegekre hathatna? Annak idején Jézus, Buddha, Mohamed és mások tömegmozgalmakat teremtettek. Ha a társadalom tudósaira vár a feladat új elmélet kidolgozására, olyan elképzelések köztudatba vitelére, mely egy új korszak kibontakozását teszik lehetővé.

Minden hivatalos intézmény igénybevétele nélkül, kormányintézkedések mellőzésével, éppen Önökre hárulna a nagy kezdeményezés, mert a "Római Klub tagjai felelősséget éreznek a világ sorsáért." Humánus beállítottságuk és a világszerte elismert tevékenységük predesztinálja Önöket a megfelelő tudósok felkutatására.

Az évszázadok folyamán sokszor történt meg, hogy a betű, a könyv milliókat ejtett gondolkodóba, tömegek szemét nyitotta fel. Mindenkor bebizonyosodtak Shakespeare szavai: "Sem kőtorony, sem rézből vert falak a szüklégű börtön, sem kemény bilincs a szellem erejét meg nem köthetik." Könyvek korszakokat változtattak meg és hiába égettek meg sok ezer könyvet, mégis fennmaradtak olyan írások, melyek az erőt, az életet, a szépséget fejezték ki és adták az emberiségnek.

Elképzeltető, hogy az Önök kezdeményezésére írók, tudósok kollektívája építő gondolatokat terjeszt és irányt szab a jobb jövő megvalósításához. Mindenekelőtt a világsajtó hasábjain jelennének meg sorozatosan a "The right man the right place" elvét ismertető, elemző cikkek. Az olvasók százával küldenék leveleiket, melyek nemcsak egyetértésükről tanúskodnának, hanem okos, értékes javaslatokkal bővítenék a tudósok értekezéseit. Így akár néhány év után sor kerülhetne az írókból, történészekből, pszichológusokból, közgazdászokból és másokból álló tudóskollektíva által szerkesztett mű kiadására. Miről kellene tájékoztatni, meggyőzni az olvasók millióit? A bevezetőben ismertetni kellene az évszázadok eszmeáramlatait, azok miképpen hatottak, alakították a különböző korszakokat. Milyen szerepe volt a történelem menetében egyrészt a nagy gondolkodók írásainak, másrészt, a kimagasló egyéniségek politikai, gazdasági tevékenységének. Észre kell vennünk ezeket a jelenségeket és a történelem színpadán fel kell ismernünk Nagy Péter, Napóleon, Washington, Lincoln, Lenin, Rooseveltt és a többiek jelentőségét. A világ gazdasági fejlődésében látnunk kell a Fordok, Boschok, Siemens és a tehetséges vállalkozók, szervezők szerepét is.

Belenyugodhatunk-e azonban abba, hogy "adódnak", "kitermelődnek" kimagasló vezetők, dinamikus, becsületes államférfiak? Tűrnünk kell-e hogy alkalmatlan, korruppt politikusok kerüljenek egy ország vezetésébe? Lehet-e a véletlenre bízni milliók, százmilliók sorsát? Az általános haladás nem követeli-e meg, hogy valóban megfelelő emberek vezessék a népeket?

A szelekció problematikájának elemzése mindenképpen megkívánja ezt a történelmi visszapillantást.

A technika ésszerűen, csodálatos precizítással éri el, hogy a gépeket okos motorok tartsák üzemben. Nem elégszik meg csak a folyamatos működéssel, hanem egyre tökéletesebbé teszi a mechanizmusokat. A társadalmak gépezetének javítása nem kívánná-e meg az állandó korszerűsítést? Ennek a gépezetnek a hajtóműveit nem kellene-e ugyanazzal a szakértelemmel, gondossággal megkonstruálni, mint bármely erőművét? Fel kell tehát ismernünk annak szükségességét, hogy a vezetők kiválasztására is tudományos módszerek szükségesek. Egy új tudományt, az "Emberértékelés" tudományát kell megalapozni.

Felmerül az ellenérv, vajon szükséges-e a kiválasztást tudományos módszerekkel végezni? Az ember veleszületett tulajdonsága, hogy szívesen látja a jó vezetőt: gyermekkorban is élnek a helyes meglátások. Verne Gyula regényének gyerekei is a legokosabbakat kívánják vezetőjüknek, amikor vezért választanak, aki kormányozza a szigetet. "Kit válasszunk...kérdezte Briant. Hát azt, aki a legbölcsebb mindnyájunk között... a mi Gordon barátunkat!"

Nem kétséges, hogy az üzemeket, vállalatokat, közintézményeket és politikai szervezeteket nagyrészt megfelelő emberek, kellő szakértelemmel, szervezőképességgel vezetik. A jelenlegi úgynevezett ösztönös kiválasztás folytán megfelelő polcra kerülnek a nagy tudású, tehetséges emberek. Bármennyire érvényesül a józan megítélés, az élet sokszor rácafol. Az egyéni, a csoportérdekek, a szubjektív megítélés, a protekció és a különböző mesterkedések gyakran akadályozzák az alapvető követelmény betartását, vagyis a legjobbak érvényesülését.

Igy történik számtalan esetben éppen a tudományos szelekció szükségességének fel nem ismeréséből, az alkalmatlanok, a becstelének porondra lépései. Ahogy a technika mindenkor a tudományos módszerek igénybevételével fejlődik, úgy kell az ösztönös kiválasztást is tökéletesebb szintre emelni.

"Milyen ember a művezető?" "Milyen ember az igazgató?" "Milyen ember a miniszter?" kérdik szinte naponta az emberek milliói, szerte a világon és nem is sejtik mennyire lényegbevágó a kérdésük feltevése. Egy vállalat, egy üzem kielégítő működése, rentabilitása nagyrészt vezetőinek szaktudásától, rátermettségétől függ. A tulajdonosi érdek vasszabálya megköveteli, hogy minden munkahelyen alkalmas vezetők működjenek. Az állami intézmények tulajdonosainak, a népnek ugyanúgy érdeke, hogy megfelelő emberek legyenek fenn a vezetésben?

A vezetők tudása, magatartása törvényszerűen mindennemű munka teljesítményére rányomja bélyegét. Helytelen lenne minden sikert vagy eredménytelenséget a vezetőknek tulajdonítani. A teljesítményeket külső, objektív körülmények befolyásolják, nehezíthetik természeti csapások és mégis minden munka kiértékelésénél kimutatható a vezetők szerepe. Akadályok,

nehézségek leküzdését eredményesebben végzi el a tehetséges, nagyobb tudásu, képességű vezető.

Az élet bőven termeli a váratlan fordulatokat, az újabb és újabb gondokat okozó kívülről zúduló problémákat és mindez egymagában indokolja a legjobbak, a legtehetségesebbek előre állítását.

Az új tudomány hosszadalmas folyamat során alakul ki és bármennyire még messze vannak az eredmények, mégis el kell kezdeni olyan alapok lerakását, melyek a jobb jövő kialakítását biztosítják. Újszerűsége ennek a tudománynak, hogy annak fejlesztésében nemcsak a hivatásos tudósok, hanem minden érdeklődő is résztvehet. A hétköznapi eseményei, az emberek széles körű tapasztalatai érlelik meg a tudomány előírásait és azok gyakorlati alkalmazását.

A tudomány tézisei elsősorban az elengedhetetlen követelményeket elemzik. Milyen fokú szaktudás szükséges a különböző munkaterületeken, kezdve a legmagasabb államigazgatási intézményektől, egészen egy vállalat csoportvezetőig. Mennyire szükséges a szaktudás vizsgálatán kívül a vezető ember jellemének, magatartásának, magánéletének ismerete is.

Cáfolni kell az ellenérvet, mely szerint csak az anyag tulajdonságai ismerhetők fel. Szembe kellett nézni azzal a nézettel, mely a természettudományok módszereire hivatkozva, kizártnak tartja az emberek megítélésének tudományos eljárást. A radar, az űrrepülés, a számítógépek korszakában nem lehetetlen az emberi jellem, a tudás kiértékelése. Az információk lehetőségei széles köre az egyéniségekről megközelítőleg pontos képet adhat.

Bűnös ténykedések esetében a rendőri szervek általában alapos felderítést végeznek. Az újságírók munkája is bizonyítja, hogy kimerítő jellemrajzot képesek adni egy-egy emberről. A környezet megnyilvánulásának igénybevételével, mélyreható beszélgetésekből rajzolják meg az ember "arculatát".

Az olimpiák, a színpadok, a koncerttermek szereplői nem arathatnának sikereket, ha nem vennék figyelembe a szakemberek, de még a laikusok véleményét is. A népek karmesterei sem nélkülözhetik a többség elismerését,

kell-e hangsúlyozni, hogy a pozícióba helyezés előtt kell a képességekre, a karakterekre fényt deríteni.

Fel kell használni a pszichológiai kutatások eredményeit.

A pszichológia tudományát már igénybe vesszük a különböző pályaválasztási módszerekben. Kulcspozíciók betöltésénél legalább olyan alapos vizsgálatra lenne szükség, mint például egy gépkocsikezelő alkalmasságának megállapításánál. A pszichológiai kutatások egyik igen fontos feladata a szimpátia és antipátia törvényszerűségeinek, jelenségeinek kimutatása, miképpen hatnak ezek a sokszor alig észlelhető összefüggések a vezetői állások betöltésére, végső fokon gazdasági, közügyi, politikai intézkedésekre.

A több mint tíz éve megtartott pszichológus kongresszuson bebizonyosodott, hogy a pszichológia végleg igazi tudomány lett, kiszélesedett a területe és behatolt az élet minden kérdésébe. Leszögezték, hogy minden emberi cselekvésnél helye van a pszichológiai vizsgálatnak. Kívánatos lenne, ha a neves pszichológusok megállapításaikon felül követelnék: legyen ennek a tudománynak nagyobb tekintélye, a kutatásaiknak az eddigieknél jóval nagyobb gyakorlati haszna.

Ma is időszerűek Stefan Zweignek, Sigmund Freudról szóló sorai:

"E nagy és szigorú szellem a mi korunkban mindenkinél inkább elmélyítette, kibővítette az emberi lélek ismeretét... bemerészkedett a földalatti ösztönvilág eddig járatlan és riadtan elkerült zónáiba, tehát azokba a szférákba, amelyre éppen az ő kora ünnepélyes tabut mondott. Öntudatlanul megérezte ez az optimista liberális világ, hogy szelleme mély pszichológiájával mennyire aláássa az értelem és haladás ösztönökön diadalmaskodó erejéről dadogó tételüket, s a leleplezés irgalmatlan módszere milyen veszélyes a kényelmesek közömbös módszerével szemben..."

Mindezek az elméleti fejtegetések nagyon üdvösek és kétségtelenül kívánatosak, de hogyan érhető el, hogy a megállapítások ne maradjanak papíron, ne keveredjenek el a fiókokban. El kell érni, hogy az új elmélet sorai testet öltsenek, hogy azokból betartható útmutatások, a gyakorlatban beváló rendszabályok szülessenek. A lehetőséget erre a közvélemény adja.

Jelentős fejezet szóljon a közvélemény problematikájáról, mert ez a ma még szunnyadó, de mégis eleve természetes energia képes egyedül arra, hogy a helyes elgondolásokat a valóságba ültesse.

A történelem egyes eseményei megmutatták mennyire volt döntő a tömegek akarata, mennyiben játszott közre a sokak beleszólása.

A közvéleményt sokszor károsan befolyásolták, a népeket hamis vágányra terelték, aminek következtében katasztrófák is keletkeztek, mégsem lehet ennek a természetes erőforrásnak hasznos voltát vitatni. A természetadta energiák, a víz, a szél, a nap, az elektromos energiáknak konstruktív célokra történő felhasználása számtalan emberélet feláldozását jelentette. A tudomány mindennek ellenére tovább haladt, sokszor rögös útján. Egymagában az a tény, hogy írók, filozófusok a kollektív értelemről, a demokratikus szabadságjogokról évszázadok óta elmélkednek, világosan mutatja mennyire fontos ezt a természeti erőt kiaknázni, annak erejét fokozni.

A közvélemény manapság még gyerekcipőben jár, ezért ez az erő még kihasználatlan. Ahogy a Föld mélyében elfekvő kincseket évszázadok során feltárták, úgy elképzelhető a népek okos meglátásainak, javaslatainak az eddigieknél nagyobb mértékű érvényre juttatása.

A tömegek véleményéből bármennyire ellentétes nézetektől terhes, lezűrhető a pozitív, a haladó megnyilvánulás. Ha tisztítani lehet szennyvizet a tudomány segítségével, akkor feltétlenül elérhető, a helytelen nézetek felismerése, a romboló, a hátráltató befolyások elhárítása.

Az emberértékelés tudományának az egyik fő feladata annak kidolgozása, milyen módon használható fel a közvélemény kimeríthetetlen energiája a vezető emberek pozícióba helyezésében, a szelekcióban. Az új elmélet szakmai és laikus közvéleményt vesz figyelembe és beható következtetésekre jut, mikor kell az egyiket, a másikat avagy mindkettőt egy-egy vezető kijelölésénél alaposan számításba venni.

Eljött az ideje annak, hogy a népekben rejlő okos elgondolások, javaslatok felszínre kerüljenek, hogy a jó kezdeményezések minden téren hasznosítva legyenek. Fel kell ébreszteni az embereket: lássák mennyire döntő számukra, hogy becsületes, humánus emberek vezessék őket. Idézem megállapítását:

"Az embereket, embercsoportokat és az egész társadalmat meg kell tanítani újfajta módon tanulni." A könyv, az Új Írás ezt a történelmi leckét fogja tanítani. Döbbenjenek rá, értsék meg végre az emberek, hogy nem közömbös számukra az, hogy milyen képességű vezetők irányítják sorsukat. Követeljék a "legbölcsebbeket" ugyanúgy, mint Verne gyermekei.

Tisztában vagyok azzal, hogy még messze van az az idő, amikor az "Emberértékelés", ez az új elmélet gyakorlattá válik. Mindezek ellenére a magot el kell ültetni, a diófa is évek múltán hozza termését.

A Római Klub törekvéseinek a szocialista országokban is óriási a visszhangja és természetesen örömmel fogják tapasztalni, hogy az USA vagy az NSZK igen kiváló emberanyagából a legtehetségesebb, humánus beállítottságú államférfiak kerültek a csúcspozíciókba.

Hazánkban nemcsak a jövőkutatással foglalkozók, hanem általában a tudósok, a közgazdászok, energetikusok is élénk érdeklődéssel kísérik a Római Klub munkáját. Különösen egyetértünk azzal a megállapításával, amely az "emberi tényező" vizsgálatára vonatkozik. Mi is valljuk, hogy ha "az ember jól funkcionál a világ is képes előremenni."

A Római Klub másik missziója remélhetőleg nem a távoli jövőben hoz eredményeket. Nincs nemesebb cél, mint a Kelet és Nyugat közötti megértés, a nemzetközi együttműködés elősegítése. Ezt a törekvést szolgálják Önök, amikor szerte a világon az államférfiaknak felelősségtudatát, lelkiismeretét igyekeznek felkelteni. Örvendetes, hogy a Római Klub mindehhez, mint ahogy Ön említette máris hozzájárult. Erőfeszítéseik nyomán bizonyára tettek, intézkedések jelentkezni fognak.

Anélkül, hogy lebecsülnénk az államférfiak, valamint az ENSZ tevékenységét, felmerül a kérdés, valóban tőlünk függ-e a világ megváltoztatásának sorsa? Nem kellene-e a konzultációkat tovább szélesíteni és szűkebb kapcsolatok megteremtésével a politikusok "főnökeit", a valóban felelős személyeket megkeresni, eszmecsere-t velük folytatni. Kétségtelen nehéz, rögzös út vezet a világ uraihoz és most Önökben bízunk, hogy azt végigjárják. A trösztök vezetői bármennyire is foglyai "az évszázados törvénynek, a pillanatnyi gazdasági, politikai helyzetnek", mégis elsősorban tőlük függ az a fordulat, mely új vágányokra terelheti a fejlődést. A multinacionális vál-

lalatok urai között szép számban vannak koncepciózus, szenvedélyesen újat kereső, haladó gondolkodású emberek, akik nélkül, hogy lemondának vagy akár háttérbe szorítanák profit érdekeiket, hajlamosak új kezdeményezésekre, megértve a kor égető problémáit.

Alapos érveléssel a tudósok ismételt figyelmeztetéseivel valószínűleg sikerrel jár jó néhány kimagasló egyéniség meggyőződése. A háborús katasztrófák személyes érdekeiket is veszélyeztetik és családjukat, unokáikat is sújthatják.

Hiábavaló törekvés lenne a humánusra appellálni, mert még sokan nem érzékelik a leselkedő veszélyt és az aggodást százmilliók életkörülményeiért. Az emberiség fejlődésében mindenkor a gazdasági érdekek játszották a főszerepet. A konzultációk sarkalatos pontja tehát a pénzügyi érdekek, az üzleti perspektívák hangoztatása lenne. Nyilvánvaló, hogy ezeket a szempontokat kellene előtérbe helyezni, rámutatva a világgazdaság még kihasználatlan lehetőségeire.

A Kelet és Nyugat közötti kooperációk száza már biztató jelenségek. Elképzelhető ezeknek olyan mérvű fokozása, amely kiküszöböli a két nagyhatalom közötti háborús konfliktust. A mamutvállalatok urali milliárdos befektetései, az amerikai-szovjet érdekeltségek folytán ésszerűtlen lenne a beruházások elpusztítása. A történelem eseményei bizonyítják, hogy a gazdasági érdekek még a bombázó gépeknek is megálljt parancsolhatnak. Ma még elképzelhetetlen a hadiiparban az együttműködés, de az űrkutatás, a bolygóközi repülés egyre erősödő fejlődése szükségszerűen világméretű kooperációkhoz vezethetne, ezzel megteremthetné a békés együttműködést.

"Nem utópia, nem fantazmagória, nem álom az, hogy az egész emberiség egyetlen hangyabolyba fog tömörülni, egy nagy Cosmopolisba, ha nem is egy városban, de egy szervezetben. Ez a fejlődés egyetlen lehető, szükségszerű útja. Enélkül visszasüllyedünk a barbárságba, majd a vak állati életbe és végül elpusztulunk a föld színéről. Nyilvánvaló dolog, hogy egy alkotó forradalom, csak akkor érheti el célját, ha hatalommal rendelkezik. Az is világos, hogy ma már a legnagyobb hatalom a modern nagyipari vezérek, a pénzkirályok kezében van. Tehát csak ezek változtathatják meg az emberi élet irányait... Ötven év leforgása alatt eljuthatunk oda, hogy a legellentétesebb-

nek látszó szervezetek, mint például a kommunizmus és a nemzetközi pénzügyvilág megegyezzenek.”

H.G.Wells a nagy angol író még a század elején írta le jövődölését, de időszerűsége napjainkban semmivel sem csökkent.

A műtőasztaloknál, a kutatólaboratóriumokban már megtalálják a közös nyelvet. Az Antarktisz csak békés célokra lehet felhasználni, az örök jég világa gyönyörű példája a nemzetközi összefogásnak.

Amerikai bankszakemberek több ízben felhívták a figyelmet a Szovjetunió hatalmas nyersanyagtartálékaira és terjedelmes tanulmányokban fejtegették ki a különböző kooperációs lehetőségeket. Az üzletemberek érdeklődése a gazdag Szibéria iránt egyre fokozódik. Elismert tudósok állítják, hogy a világ bankárjainak elhatározásai a béke korszaka felé vezethetnek. A világproblémák kielégítő megoldása csakis világgazdasági koncepcióval, széles körű gazdasági együttműködéssel érhető el. Ha tehát a pénzügyi csoportok vezetői felismerik a realitásokat, úgy elképzelhető a kívánt kibontakozás, egy új korszak alapjainak lerakása.

Irunk, beszélünk a jelenkor problémáiról és ugyanakkor viszonylag többet foglalkozunk a jövővel. A futurológia ma már elismert tudomány, a jövőkutatásnak terjedelmes irodalma van. Tudományos elemzésekkel megrajzolják a jövőképeket, írnak nagy távlatokról, köznapi és tudományos jövőtudatról. Az alapos kiértékelések az emberiség égető, aktuális problémáira kielégítő választ, megközelítőleg is elfogadható megoldást mégsem adnak.

Különböző ideológiai művek jelennek meg, milliós példányszámban propagálnak filozófiai elképzeléseket, de ezekből hiányzik a konstruktív horizont, a biztató perspektíva. Ezek az ideológusok általában reménytelenséggel szemlélik az eljövendő századot is és az "illúzió alkonyáról", "elhalt hit"-ről beszélnek. Az emberi kapcsolatok társadalmi kihatásainak kérdését alig érintik a tudósok, szó sincs a közvélemény nagyobbmérvű érvényesülésének lehetőségeiről, még kevésbé erkölcsi tisztulásról. A történelem tragikus eseményei bizonyítják, hogy milyen következményekkel jár hamis eszmék terjesztése, mennyire veszélyes az, ha a tömegtájékoztatót, a felvilágosítást lelkiismeretlen emberek irányítják.

Meggyőződésem, hogy a kívánt fejlődés elérésére az Emberértékelés gondolata, ez az új elmélet hivatott. Ha lehetőség nyílik ennek az eszmének a terjesztésére, úgy az a tömegek tudatába behatolva, előbb-utóbb gyakorlati megvalósítást tesz lehetővé. Az emberértékelés győzelme a kívánalmaknak megfelelően fogja átalakítani a kormányok igazgatási apparátusának személyi összetételét.

Elavultnak fogják tekinteni a választási rendszereket és a jövő embere szinte érthetetlenül olvassa a Gallup Intézet közvéleménykutatói felméréseit, a jelöltekről szóló lesújtó véleményeket, a szavazatok semmitmondó jelentőségét.

A közhangulat hatására még a monopóliumok vezetése is az objektív körülményeket helyesen mérlegelő emberek kezébe kerül. A világméretű energiaprogram, az ökológia, az elmaradt népek felemelése, az infláció, a fegyverkezés problémáinak megoldása végső fokon a felső "vezérkar" embereinek intézkedéseitől függ.

Okos, becsületes vezetők hangadásával a háború és béke kérdése új megvilágításba kerül. A békemozgalmak új tartalommal telítődnek meg és tudatosodik, hogy a háborúk kirobbantását nem természeti jelenségek, nem a jóisten, hanem felelős emberek idézik elő. Már Shakespeare is átkot szórt arra a korra, amelyben "a vakok nyáját egy maroknyi bolond vezeti". A tömegek által kiharcolt új kiválasztási rendszerrel, a realpolitikusokkal, a világbékéért állhatatosan küzdő államférfiakkal elérhető az új kor, melyet már nem kell megátkozni.

Soraimat valószínűleg sokan reménytelen ügynek, naív elképzelésnek tartják. A kételkedők bizonyára megfélemedeznek azokról az úttörőkről, akiknek álmai, megvalósíthatatlannak látszó javaslatai végülis a civilizációt, az emberiség jobb életkörülményeit eredményezték.

A művészetek kimeríthetetlen gazdagságának évszázadait, majd a műszaki tudományok, a technika csodáinak éveit az új humanizmus korszakának kell követnie. A világhatalomvesztés veszélye a társadalomtudományok fejlesztését, az ember értékelésének megvalósítható gyakorlatát, a humánus teljes győzelmét sürgeti.

Igen figyelemreméltó Peccei úr megállapítása: "Jelenlegi bajaink gyökere a hihetetlen vakságban van: nagy az aránytalanság a technikai újítások gyors halmozása és az ezzel együtt járó szükséges társadalmi változások felmérése között. Ebben a tömegtársadalomban, amelyet építünk, a magánéletre, a személyes szabadságra gyakorolt nyomásnak sajátos módon sokkal komolyabbnak kell lennie, mint a múltban bármikor..." (The Observer 1972 III. 18.) Az utókor vádoló szava számonkérheti, miért nem követte a gyógyítás ezt a vitathatatlanul helyes diagnózist.

Misszionáriusokat látok Önökben, akikre égetően szükség van, akik az ellentéteken keresztül az emberiséget összekötő eszmékre figyelmeztethetnek és egy eljövendő korszak alapjainak megteremtését kezdeményezhetik.

Budapest, 1980. december

Fekete Dezső

993/5

A szedés és a nyomtatás a Társadalomkutató Intézet
házi sokszorosítójában készült.

A szedés Bosnyákovits Józsefné munkája,
a tördelést Kocsis Gábor készítette.

A nyomtatás 1993. augusztusában készült.